

IX 650 11e Be' lealy

ÚJ FOLYAM XXI. 11-12. SZÁM BUDAPEST 2012. DECEMBER ÁRA 780 FT

MAGYAR SZEMLE

BOROSTYÁNKŐI MÁTYÁS: A MAGYAR TERVEZŐVÁLLALATOK TÖRTÉNETE 1948-TÓL – KULIN FERENC ARANY VALLÁSOSSÁGÁRÓL – GRÓH GÁSPÁR: ILLYÉS: BEATRICE APRÓDJAI ÜRÜGYÉN – 100 ÉVE SZÜLETETT SZENTÁGOTHAJ JÁNOS – PUSZTAY JÁNOS: A MADÁRNELVŰ NÉP: A CSÁNGÓK – 110 ÉVES A HALASI CSIPKE – FÁY ZOLTÁN: HITEK ÉS VÁLLALKOZÁSOK – BOD PÉTER ÁKOS: A KORRUPCIÓRÓL

HÚSZÉVES A MAGYAR SZEMLE!

*

Megjelent két új könyvünk a Magyar Szemle Könyvek sorozatban!

Bod Péter Ákos: *Pénzügyi alapok. Tapasztalatok és tanulságok
pénzügyi válság után*

M. Szebeni Géza: *Charles de Gaulle. Egy konzervatív forradalmár*

*

2011 januárjától jelenik meg a *Hungarian Review*, a *Magyar Szemle* angol nyelvű „testvérlapja”. A két folyóirat együttműködését nemcsak a főszerkesztő, Kodolányi Gyula személye, hanem a szerzők és cikkek kölcsönös jelenléte is biztosítja. A *Hungarian Review* megvásárolható a *Magyar Szemle* szerkesztőségében is. Kedvezményes ára 800 Ft.

*

A MAGYAR SZEMLE A VILÁGHÁLÓN

<http://www.magjarszemle.hu>

DRÓTPOSTACÍMEINK

Főszerkesztő: kodolanyigyula@magjarszemle.hu

Szerkesztőség: msza@magjarszemle.hu

Terjesztés: msza2@magjarszemle.hu

FOGADÓÓRÁK: Kedden 13–15 óráig, illetve megbeszélés szerint.

A FOLYÓIRATOT kiadja a Magyar Szemle Alapítvány. A Magyar Szemle Alapítvány Igazgatósága: Bod Péter Ákos, Borostyánkői Mátyás, Entz Géza, Granasztói György (elnök), Horkay Hörcher Ferenc, Jeszenszky Géza, Kodolányi Gyula.

E SZÁMUNK TÁMOGATÓI

OTP Bank Nyrt.

Batthyány Lajos Alapítvány

Emberi Erőforrások Minisztériuma

Nemzeti Kulturális Alap

Szövetség a Polgári Magyarorszáért Alapítvány

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: *Kodolányi Gyula*

Szerkesztőbizottság: *Borbándi Gyula,*
Czakó Gábor, Horkay Hörcher Ferenc,
Kulin Ferenc, Mellár Tamás

Olvasószerkesztő: *Sebestyén Ilona* Rovatvezető: *Gróh Gáspár*
Képszerkesztő: *Csejdy Virág* Tördelőszerkesztő: *Dombi Viktória*
Korrektor: *Kiss István*

<i>ÚJ FOLYAM XXI.</i>	<i>11-12. SZÁM</i>	<i>2012. DECEMBER</i>
<i>Gróh Gáspár</i>	<i>Fölkonvertált hétköznapok</i>	<i>3</i>
<i>Borostyánkői Mátyás</i>	<i>Körkép és körkép. A magyar tervezővállalatok története az elmúlt 65 évben</i>	<i>7</i>
<i>Kulin Ferenc</i>	<i>Arany vallásosságáról. Részlet</i>	<i>29</i>
<i>Gróh Gáspár</i>	<i>Nemzet és baloldal. 2. rész</i>	<i>56</i>
<i>Romano Rácz Sándor</i>	<i>Kapcsolataink</i>	<i>86</i>
<i>Záborszky László</i>	<i>A zseniális tudós és tanár. Szentágothai János 100 éve született – Grosschmid Péter interjúja</i>	<i>110</i>
<i>1% METAFIZIKA</i>		
<i>Szabó Zoltán</i>	<i>A Sió töltésén. Illyés Gyuláról. Költött beszéd egy hatvanadik születésnapra képzelt lakomára. 2. rész</i>	<i>127</i>
<i>KÖRKÉP</i>		
<i>Pusztay János</i>	<i>A madárnyelvű nép: a csángók</i>	<i>149</i>
<i>Kiliti Zsuzsanna</i>	<i>Több tízezer öltés. 110 éves a halasi csipke</i>	<i>158</i>

<i>Palotai János</i>	<i>A „kultúrarcheológus”. Fekete Zsolt erdélyi fotói</i>	168
<i>Mellár Tamás</i>	<i>21. századi tények, tendenciák a gazdaságpolitikában</i>	174
<i>Brenner János</i>	<i>A háborúellenes hadtörténeti múzeum</i>	182
<i>Kubinszky Mihály</i>	<i>Európa legjobb építményei</i>	187
<i>Tóth Klára</i>	<i>Szabadulás</i>	192
<i>Fáy Zoltán</i>	<i>Hitek és vállalkozások</i>	195
<i>Bod Péter Ákos</i>	<i>A korrupcióról</i>	198
SUMMARIES		210
E SZÁMUNK SZERZŐI		213

A fényképeket Fekete Zsolt (Orbán Balázs és Veress Ferenc nyomán) *Az idő fényképe* című könyvének a Nemzeti Múzeum kiállításán bemutatott fotóanyagából válogattuk. Az archív felvételeket a Román Állami Levéltár Maros Megyei Fiókja bocsátotta rendelkezésünkre.

Borostyánkői Mátyás építészeti vázlaiból és a 110 éves halasi csipkéből is bemutatunk néhányat.

A borítón *Ünnep*. Halasi csipke.

Polgári
Magyarországért
Alapítvány

otpbank

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

Nemzeti
Kulturális
Alap

FÖLKONVERTÁLT HÉTKÖZNAPOK

Könnyű belátni, hogy a legkiválóbb felbontású kép is csak annyi részletet kínál a nézőnek, amennyit az éppen használt nyomtató vagy monitor teljesítménye mutatni képes. A némafilmek sztereó változatban is némák maradnak – hacsak... Hacsak nem erőszakolnak hozzájuk valamilyé szöveget, ahogyan megfelelő programokkal színes lehet a fekete-fehér, és térhatású a hagyományos film is.

Ezt teszi a modern technika – más, kevésbé fejlett technikával készült termékeivel. Igaz, a keletkezett látszat korántsem azt jelenti, mutatja, mint amit az olyan alkotások, amelyek eleve a legújabb technikával készültek. De az emberek szeretik becsapni magukat: saját „szoftverükhöz” igazítják azt is, ami a megszokottól-elvárttól különbözik. Azt akarják, hogy becsapják őket.

Mert a világot ki-ki a maga felbontóképessége szerint látja. Van, aki HD-ben, van, aki az őstelevíziók kínálta minőségben. Ez az egyéni felbontóképesség könnyen befolyásolható – lefelé. (Ahogy a modern tömegetársadalmakban oly gyakran és oly sok területen teszik.)

Voltak azonban korok, helyzetek, amikor a hétköznapi ember is képes volt önmaga fölé nőni.

Akadtak olyan „hősök”, akik túlszűfolt lelkükből vagy éppen zsenijükből kölcsönöztek társaiknak. (Dehogy kölcsönöztek: sohasem kérték vissza, amit adtak...)

Az ő rajongásuk ragadta magával a többieket: így tudtak azok maguk fölé nőni. Az Eötvös Károly által nemes egyszerűséggel a világ legszebb tájának tartott, elragadóan otthonos Balaton-felvidéken Berzsenyi Dániel Szigliget felhőkbe vesző ormait látta, ahogyan kortársaiban a klasszikus kor mitológiai hőseit látta újjászületni. Szigliget várát persze

ködös, őszi napokon valóban eltakarhatják a felhők, és az általa ünnepelet szereplőkben sem kell feltétlenül hőrosozkat látnunk. Ne mosolyogjunk azonban a költő túlzásain: hamarosan olyan idők jártak Magyarországon, amikor a hétköznapiok aligha ódákra termett alakjaiból valóságos hősök váltak, egyik pillanatról a másikra. Olyan gyorsasággal, hogy szinte észre sem vették.

Éppen csak kellett egy forradalom. Széchenyi ugyan pontosan tudta, hogy minden magyar enthuziaszta (azaz Kemény Zsigmond szavával: rajongó), de ahhoz, hogy hőssé váljon valaki, nem elég az enthuziazmus.

Kell hozzá drámai helyzet, és ez elkövetkezett 1848. március 15-én, Pesten. Mert lehet, hogy másként is el lehetett volna érni ugyanazt a politikai-jogi eredményt, amit Pest lelkesült ifjai a maguk forradalma eredményeként éltek meg. De Bécs semmiképp sem adhatott hősokeket, a törvényalkotás nem teremt nemzetet. Ehhez a pesti rebellió kellett, az a rajongó hit, amelynek – ezt is Széchenyitől tudjuk – az is a következménye lett, hogy azon a nevezetes március 15-i vásáron az efféle sokadalmakban természetesnek tekinthető zsebmetszések is elmaradtak. A tolvajok a nap lázában megfeledkeztek arról, hogy milyen feladatokat ró rájuk kevéssé nemes hivatásuk. Széchenyi persze a maga szatirikus sötéten látásával rögvest a nemzet fenyegetettségét látja e tényben, tekintve, hogy ebből is látszik: mindenki megboldult...

Az ilyen bolondságokból születik a történelem szebbik arca.

A forradalom eltérítette piaci zsebmetszők ünnepi munkaszünete egy enthuziaszta nemzet sorsképlete. Egy évszázaddal később ugyanez az elragadtatottság, rajongás tér vissza a pesti utcára. A betört kirakatba tett skatulyában gyűlő százforintosok és a mellé helyezett tábla, mely szerint „Forradalmunk tisztasága megengedi, hogy így gyűjtsünk az áldozatok javára” – ennek a lelkületnek a visszatértét jelentik.

Fájdalom, de annyiban szerencsénk volt a forradalminkkal, hogy leverték őket, és így megmaradhattak tisztának. Még a gyermekeiket sem falhatták fel, ez a feladat a győztesekre maradt. És amikor több évtizedes késésekkel valóra váltak az egykori nekirugaszkodások álmai, már más generációk fojtották a korrupció posványába és beltengerébe a hősök ideáljait.

Berzsenyi megteremtette a magyar mitológiát előre, Jókai visszatekintve.

Meglehet, a hétköznapi szürkébbek, a hősök esendőbbek. Az ugyancsak inkább ódai lelkű Kölcsey egy depressziós pillanatában, a *Vanitatum vanitas*ban a Prédikátor szavaival szállítaná le a földre az olykor megszokásból entuziaszta kortársait.

A technika világának apró és nagyobb trükkjei az eredeti anyagok „megújításával”, kiszínezésével, térhatásúvá tételével, művi frissítésével meghamisítják az egykori munkákat. Többségüknek ez aligha árthat, eleve olyan, lefokozott igényt teremtettek, amit ki tudtak szolgálni. Még hogy az embert nem lehet konvertálni... Lefelé nagyon könnyen, akkor is, amikor közkívánatra hamisított anyagokkal etetik. Olyasmi ez, mint az ízfokozókkal és mesterséges aromákkal készült leves, amiben csak a víz és a só valódi.

Hiszen vannak dolgok, amikben nem lehet hazudni.

A nemzet érzelmi és kulturális nyelvében ezernyi olyan emlék őrződik meg, amelyről esetleg ki lehet mutatni, hogy a valóságban nem esett meg, vagy nem úgy, ahogyan mitológiánkban mondjuk. Mégse szomorkodjunk azon, hogy vannak ilyen fölkonvertált emlékeink. Ezek segítettek abban, hogy megmaradjunk, hogy túléljünk helyzeteket, amiknek csak a fölkonvertált ember tud megfelelni.

GRÓH GÁSPÁR

A KERECSENSÓLYOM - HALASI CSIPKE

KÖRKÉP ÉS KÓRKÉP

A magyar tervezővállalatok története az elmúlt 65 évben

Tanulmányomban az építészetnek nem szakmai-esztétikai kérdéseit vizsgálom, hanem a rendszerváltozás óta elkövetett, a szakma el-sorvadásához vezető hibákat, önálló építészeti kultúránk, illetve gyakorlatunk megmaradásának feltételeit kutatom!

Mi az alapvető gondja szakmánknak? Vegyük mintaként a hozzánk, Magyarországhoz hasonló méretű és nyugodtan mondhatjuk, hasonló műszaki kultúrájú és teljesítő-képességű országok helyzetét, mint Finnország, Dánia, vagy akár a népességében valamivel nagyobb Hollandia példáját (lásd a *Sector Review* 1996 és 2012-es kiadásainak adatait¹).

Mi történt például a Kodolányi Gyula főszerkesztő barátommal, 1998-ban készített, enyhén bizakodó hangvételű interjú óta, illetve a realitásokat már kijózanodva, enyhén pesszimistán szemlélő 2000. évi *Magyar Szemle*-írás óta a magyar tervezőkkel és tanácsadókkal? Az utóbbi cikkben már meg mertem említeni azt az erkölcsi tehertételt, hogy cégeink alkalmazottai nem respektálják eléggé a privát vállalkozás szabályait: aki teheti, fenntartások nélkül dolgozik főállású munkaviszonya mellett máshová is. Ez tőlünk nyugatra akkor és ma is főbenjáró bűnnek minősül, és rendszerint azonnali felmondást jelent. A szomorú helyzet az, hogy ma is itt tartunk, felszámoljuk a szakmai becsületet azzal, hogy megtűrjük ezt a jelenséget. Akkori beszélgetésünk másik szakmai résztvevője, Éhn József, a hazai FIDIC² mozgalom létrehozója akkor még egy optimista mondattal zár-

ta a riportot: „hiszünk abban és ezért dolgozunk a TMSZ-ben³ is, hogy a tervezők legjobbjai túléljék ezt a helyzetet”. A legnagyobb gond azonban az, hogy hiánycikk lett a valódi tulajdonos, akinek alapvető érdeke a cége profitorientált-sága mellett a cég fennmaradásának biztosítása is.

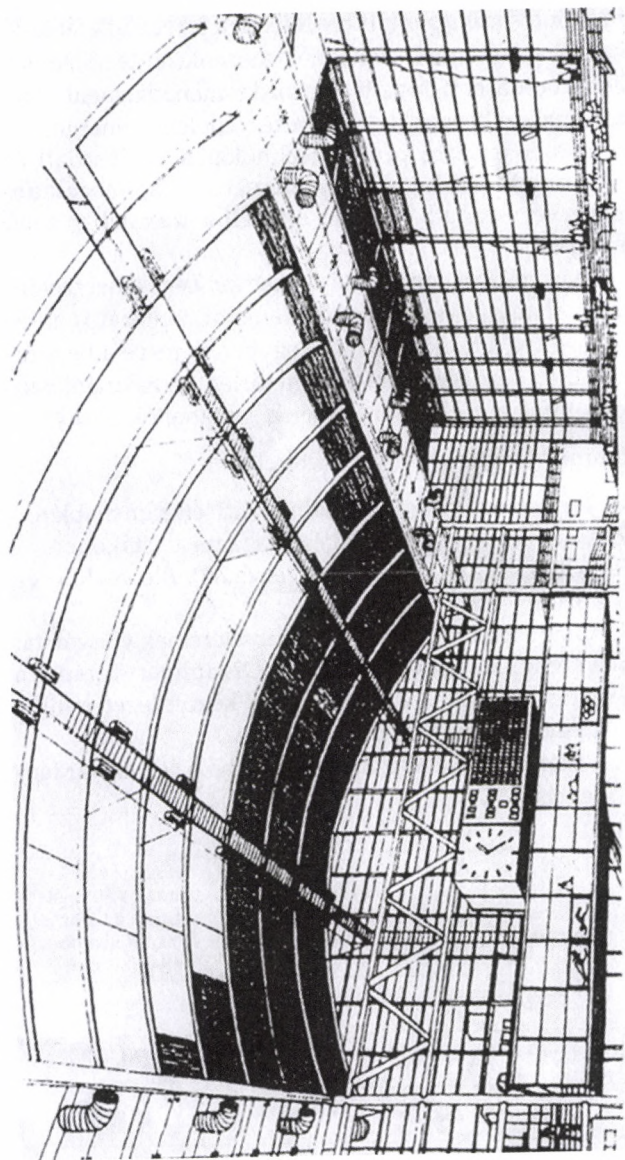
Mindezek után 2008. decemberben már az építőipar válságának azonnali megoldására parlamenti képviselők hoztak létre ad hoc bizottságot és tettek indítványt 2009. februárban, ha lehet így mondani, pártállástól függetlenül, közös fellépésben. Az előterjesztést nem is az akkor ellenzéki Bencsik János (Fidesz), hanem az MSZP-s Baráth Etele készítette, meghallgatva néhány civil és szakmai szervezet véleményét. Baráth Etele felkérésére a TMSZ képviselőiben, mintegy az utolsó szó jogán elmondhattuk a válság leküzdésére tett javaslatainkat: a magyar cégek védelmére és megsegítésére szánt lépések azonnali megtételét, a korrupciógyanús megbízások kiszűrését a döntési folyamatoknál és a lánctartozások pénzügyi rendezésének megoldását.

Az eredmény azonban jól ismert: a makrogazdasági válság elsodorta ágazatunk eme halk és bátortalan, utólag gyengécskének bizonyult kezdeményezését is.

Most, 2012-ben is csak azt halljuk, hogy a recesszióban az egyik legmélyebben érintett terület az építőipar, és ezen belül is szinte egzisztenciájában veszélyeztetett az előkészítés-tervezés folyamatát szolgáltató tervező-tanácsadó ágazat.

Nemzetközi összehasonlítás

A fentiekben már említett, svéd *Sector Review* kiadvány több mint 20 éve készíti el jelenlegi formájában az építész- és mérnökcégek adatainak elemzését, egyre bővülő adatbázissal, figyelmét elsősorban az európai cégekre összpontosítva. Értelemszerűen a legteljesebb képet a szűkebb skandináv piacról nyújtja, de áttekintést ad a világpiacon a helyzetről is.

A MARGITSZIGETI USZODA LEFEDÉSE
Pályázati látványrajz

Nagyon fontos szempont, hogy felöleli a tervező-tanácsadó építés- és valamennyi szakágbeli mérnökcég tevékenységét. Éves bontásban rögzíti a projekt menedzsment, építészet, szerkezettervezés, környezetvédelem, energetika, elektromos és épületgépészet, technológiai (industrial) és az ún. komplex (Multi-Disciplinary) tervező-tanácsadó-konzulens cégek adatbázisát, és értékeli a szakmában zajló folyamatokat.

Itt három évet vizsgálva⁴ a magyar cégek helyzetére jellemző néhány adatot kívánok kiemelni, táblázatos ábrázolással segítve a tájékozódást és egyben keresve a bevezetőben említett kérdésre a választ, mi történt a szakmánkban, miért jutottunk a gazdasági életben a sereghajtók közé?

Az általunk vizsgált főbb paraméterek:

1. A cégek nagysága az alkalmazotti létszám alapján;
2. A nem nyugat-európai cégek száma a listákon;
3. A magyar cégek száma az első 200, illetve 300 cég között;
4. A nagyobb magyar cégek paramétereinek vizsgálata;
5. A komplex cégek (MD = Multi-Disciplinary) aránya a listán, kiemelten a vezető cégek között (ezen belül a magyar cégeknél is);
6. A számokból leolvasható nemzetközi és magyar tendenciák.

Vizsgált időszak	Legmagasabb létszám egy cégnél	A 200. cég létszáma	Közép-európai cégek száma a listán a létszám alapján	Magyar cégek száma és átlaglét-számuk a listán a létszám alapján/átlaglét-szám
1996	7342	146	10	3/233
2006	16290	210	14	3/190
2010	17150	233	16	4/180

Az alapvető tendencia jól leolvasható e néhány adatból is:

- Amíg a nagy nemzetközi cégek szinte kivétel nélkül évről évre növekedtek, addig a vezető magyar cégek alkalmazottainak létszáma folyamatosan csökkent és csökken ma is;
- A cégek ereje-nagysága meghatározó lévén, látható, hogy a piacon arányainkban és tőkeerőnk szempontjából is folyamatosan veszítünk a kezdeményezőnyertes pozícióba kerülésért folytatott versenyekben, ugyanis az építészeti projekteknel az osztja a lapot, aki a kivitelezési hierarchiában előbb áll, ezért igen fontos a generáltervezői-generálvállalkozói pozíciók elérése (vagyis a mi esetünkben az erős MD-cégek számának növelése lenne a cél!);
- Az adatokból látható, hogy 1996-ban a legnagyobb magyar cégek éppen hogy befértek az európai 200-as lista végére, és egyre csökkenő létszámuk, kis tőkeerejük miatt partnerként nemigen vettek és vesznek számba magyar cégeket a nagyobb és jövedelmezőbb munkák elnyerése esetén.

Néhány megjegyzés a táblázat adataihoz:

- Természetesen a *Review*-ban csak azoknak a cégeknek az adatai szerepelnek, amelyek az adott időszakban adatot szolgáltatottak a kiadvány szerkesztőinek, véleményem szerint azonban az akkori helyzetet és tendenciákat így is híven tükrözik a számok;
- Az árbevétel adata szándékosan nem szerepel a listánkon, mert a kiindulási ponttól (ami az önkéntes beválláson alapul), a számítás módjától (adózás előtti vagy utáni állapot), illetve az eltérő pénznem- és árfolyamértékek miatt ez a paraméter könnyen félrevezető lehet, bár tendenciája számunkra nézve sajnos egyértelmű: azonos értékű munkáért a magyar tervezők

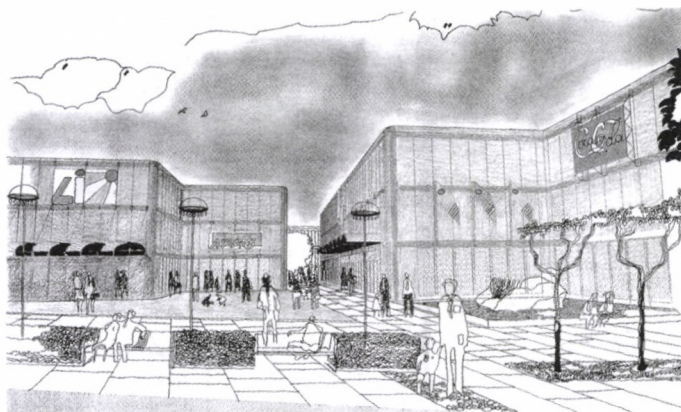
még ma is lényegesen kisebb díjakat tudnak csak érvényesíteni, a mégoly baráti teameken belül is!

– Az európai listán 2010-ben az 50. helyen regisztrált építésiroda létszáma 100 fő, nálunk 5-10 fő közötti cégek tartoznának ebbe a kategóriába, de az ilyen iroda ma Magyarországon nagynak számít, és alig van belőle!

Értékelés

A nemzetközi tendenciát nem kötelező mindenekelőtti igazságnak elfogadni, de a mi szakmánkban a fejlettebb nyugati országok irányadó gyakorlatát ma már dőreség lenne figyelmen kívül hagyni, illetve azzal szemben reális alternatíva állításával kísérletezni!

Tehát egy Magyarország szakmai színvonalán álló ország szakemberei számára nem lehet cél kiszolgáló, másodlagos feldolgozó kapacitássá leminősíteni építész- és mérnökcégeink munkáját. Márpedig a tendencia szigorúan ebbe az irányba mutat: cégeink mérete, kapacitása, ereje egyre csökken, és az erősödést elősegítő cégnövekedésre (történjék az felvásárlás, összeolvadás vagy egyéb módon) egyre kevesebb példát látunk! Ennek oka lehet szakmai irigység, a helyzetfelismerés hiányából adódó ügyetlenség vagy makro-, illetve mikroszintű hibás gazdálkodói tervezés, de egy a lényeg: a kicsi, komoly tőkével nem rendelkező, a piacon kis érdekérvényesítő képességű cégek nem fogják tudni munkával ellátni a magyar tervezőket és tanácsadókat, illetve fenntartani az önálló magyar mérnök és építész szakmát. Itt kell megemlítenem a szakmai kamarák felelősségét az együttműködés és a közös szakmai fellépések területén. Ebben a tekintetben is bebizonyítottuk, hogy nem értünk még el a nagy feladatok megoldásakor szükséges emberi-szakmai-társadalmi összefogás fontossága felismerésének szintjére. Csak egy igen hűsbavágó példa az egyetértés káros hiányá-

A BUDAPESTI EXPO KIÁLLÍTÁSI ÉPÜLETEI
Pályázati szinten maradt

ra: a mai napig nem létezik egységes építész- és mérnökkamarai díjszabás, amely tény nyilvánvalóan rontotta és rontja a szerződéseknél meglévő (vagy elúszó) alkupozícióinkat. Jó hír viszont, hogy a nemzetközi szinten igen jelentős, ma már 100 éves múlttal rendelkező FIDIC szervezet és európai, 27 országot tömörítő regionális szervezete, az EFCA⁶ a nemzetközi piacon, a versenyekben igen hatékony szakmai védelmet és segítséget nyújt tagjainak, tisztázott és egységes szerződéses feltételrendszereinek általánosan elfogadott használatával. (A FIDIC szerződésminták, a sárga és piros könyvek, a viták kezelésének a módja, a döntőbizottságok rendszerének kialakításával.)

Az a szakmapolitikai vezetés, amely elmulasztja szakmánk döntést hozó vezetőinek a segítségét, legyen az a közttestületekként megjelenő kamarák támogatása, vagy a szakma egyéb szerveződéseinek elismerése, partnerként kezelése, az elmondhatja magáról, hogy tevékenyen részt vett egy színvonalas, jobb sorsra érdemes szakma eltűntetésében, vagy marginalizálásában segédkezett. Lehet,

hogy ezt nem szándékosan tette, csak bedőlt „a piac majd mindent elrendez” bűvös és ma már tudjuk, ártalmas szlogenjének. Nem szabad soha elfelejtenünk, hogy nekünk több mint 40 év hátrányt kell behoznunk szakmai és gazdasági izoláltságunk sokrétű következményei miatt, amelyek hálójá sokszor még ma is gúzsba köti kezünket, blokkolja erőfeszítéseinket. Ilyen okok lehetnek a nyelvtudás hiányából származó hátrányok, a fizetési és valutarendszer előnytelenégei vagy éppen a magyar menedzser nem európai szintű szereplésének negatív hatásai egy adott pillanatban, pályázatnál vagy éppen egy sorsdöntő tárgyaláson! Ez itt nem vélekedés, ezek tények a közelmúltból, és részben magyarázzák helyzetünket, amelyben élnünk és dolgoznunk kell. Egy példa a nemzetközi szervezetek megértő, pozitív hozzáállásáról: a FIDIC és az EFCA szervezete a mai napig kedvezményt ad igen magas (euróban fizetendő) tagdíjunktól és egyéb közösen elhatározott befizetésekből, miközben teljes jogú igazgatósági tagsággal honorálja a posztra megfelelőnek tartott magyar szakembereket a szövetségi munkákban.

A magyar tervezőirodák helyzete 1945 után

A szakmai irányítás a vizsgált évek során a következőképpen alakult:⁷

1949–1967 – önálló Építésügyi Minisztérium;

1967–1988 – Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium. Az ÉVM létrehozta a TEVOSZ-t, a tervezőirodák vezetőinek fórumát;

1989-től – BM és Közlekedési, Hírközlési és Építésügyi Minisztérium;

1990-től – a változás utáni években különböző minisztériumokhoz tartozott a szakma, de a legmagasabb rangú szakmai képviselőnk minden kormányzati ciklusban he-

lyettes államtitkári rangot viselt, jelenlegi képviselőnk dr. Szaló Péter, a Belügyminisztérium helyettes államtitkára.

1948-tól számíthatjuk a kizárólagosan állami tulajdonú és irányítású cégek létrejöttét. Az idézett forrásmunka alapján a fordulat évére, 1949-re létrehozzák a 47 irodát, tervezőcéget az állam által diktált és meghatározott funkcióival, gyakorlatilag kiiktatva a versenyhelyezetet az egyes speciális szakmai területeken, például az ipari, a közösségi, a lakó-, a vasúttal kapcsolatos stb. építményeknél⁸. (A 46 cég a következő: ÁÉTV, Baranyaterv, Bácssterv, Békésterv, Borsodsterv, Buváti, Csomisterv, Délsterv, Dti, Északsterv, Évisterv, Fmti, Fömisterv, Győr-Sopron Megyei Tanácsi Tervező Vállalat, Győristerv, Hajdústerv, Hevesterv, Iparterv, Keletsterv, Kerti, Kipterv, Komsterv, Közti, Lakósterv, Materv, Mávti, Mélyépterv, Miskolcsterv, Nógrádsterv, Nyírsterv, Peststerv, Pécsisterv, Poti, Somogysterv, Szolnoksterv, Szövsterv, Tolnasterv, Tti, Uvatersterv, Vasisterv, Váti, Vegytersterv, Veszprémsterv, Vizisterv, Ybl Tervező Kft., Zalasterv.)

Az 1989-es fordulat után szinte azonnal nyilvánvalóvá vált, hogy mely irodák életképesek és alkalmasak az addig felhalmozott tapasztalatokat megőrizve megmaradni az új piacon. Kemény és szomorú időszak következett a józan, megfontolt letisztulás helyett a szakmában. A pártállami vezetők zömmel eltűntek ugyan, de jött helyettük a gátlástalan, mindenre képes kaméleonok ideje. Kis pénzért, hitelre, előnyös feltételekkel nagy szellemi tőkét és referenciát jelentő cégekhez jutottak néhányan, akik azután természetesen néhány látszólagos próbálkozás után bedobták a törülközőt, otthagynak az előző rendszerben szocializálódott, magát ellátni képtelen, de tehetséges műszakiak ezreit az utcán, ugyanakkor nagy pénzt kaszálva a „privatizált” cégek ingatlanjainak eladásából. A privatizáció kezdetekor meglévő 10-12, hozzávetőlegesen 1000 fő feletti cég gyorsan és látványosan szétesett.

Ha a fenti kiadvány által felsorolt 46 cég rövid távú sorsát nézem, a nagyobb, 1000 fő körüli létszámú cégek közül:

– Túlélte a változásokat és ma is működik (méretük, létszámuk lényegesen csökkent) – 11 cég.

– Rövid időn belül kiderült, hogy nem piacképes áru egy külföldi cég számára – 9 cég.

A többi, kisebb és főleg tanácsi vagy önkormányzati alapítású cégeknél pedig:

– A közép és hosszabb távú szakmai megítélés szerint nem volt a cégre igény – 20 cég.

– Nincs adat az átalakulás után pontos jogi helyzetükről, de részben megmaradtak – 7 cég.

Az itt leírt változások drámai eseményeket és sorsokat takarnak, kollégáink veszítették el egyik napról a másikra állásukat, megélhetési forrásukat. Ugyanakkor, a másik oldalról ítélve talán úgy is fogalmazhatunk, hogy a cégeknek ez a lebomlása nem is lett volna nagy baj, ha csak a szervezetségük és vezetésük elavult formáit veszítették volna el. De *elvesztették a hazai mérnök- és építészkapacitás szervezett nagyobb létszámú bázisát, amelyet, úgy tűnik, igen nehéz lesz újra felépíteni.* Lehetett volna új alapokra helyezve újrakezdeni és alulról felfelé építkezve létrehozni néhány erős és versenyképes alapgárdát a cégek még fennmaradt magjaiból, de ehhez a kormányzati szintű felismerés nem volt meg, a résztvevőkből pedig hiányzott a szakmai alázat, a saját érdek pillanatnyi háttérbe szorulásának elfogadása. Számunkra, a privatizációt tiszta szívvel és kézzel végigcsinálni szándékozó generáció számára különösen fájdalmas volt megtapasztalni a fiatal generáció hozzáállását. Ők nem (vagy ők sem) értették meg a jól vezetett cégekben rejlő előnyöket, a folyamatos tanulás és kontroll lehetőségét biztosító csapat/cég meglétének fontosságát. A nagyobb cégek mindig rendkívüli erőfeszítéseket tettek és tesznek ma is a

következő fiatal vezetőgárda kinevelésében, a nyelvtanulás, tanulmányutak biztosításával és a mélyvíz kipróbálásának egy nagyobb cég esetén viszonylag „rizikómentes”, anyagiilag még felvállalható egyéb változataival.

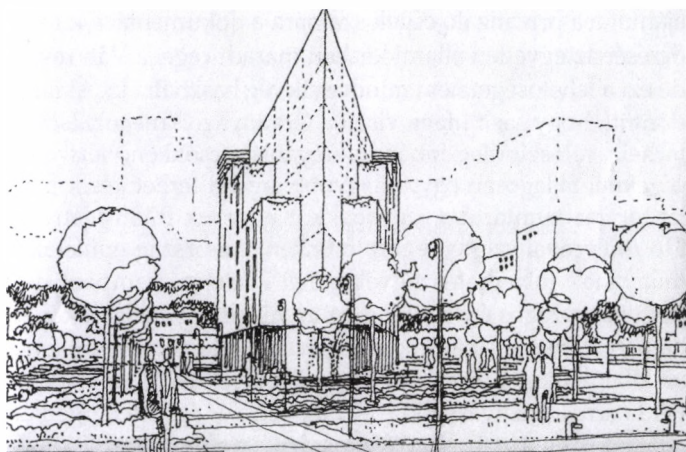
Konkrét hazai példával is szolgálhatok, és hogy ez ne legyen vitatható sem maga a cég, sem egyes kollégák részéről, a saját cégem és személyes szerepem példáját hozom fel! Az Iparterv saját erőből rendszeresen delegált 1-2 személyautónyi kollégát az évenként megrendezett, fantasztikus kísérőprogramokkal szervezett csíksomlyói konferenciára és küldött 3-4 tehetségesnek ítélt, a jövő vezetőinek szánt fiatal szakmai utakra, konferenciákra, például Párizsba, Prágába, Berlinbe, Koppenhágába, de még Pekingbe és Szingapúrba is eljutottak néhányan, akik közül bizony már többen más cégnél kamatoztatják az elsajátított korszerű üzleti fogásokat, megnövelt kapcsolatteremtő képességeiket, és természetesen teszik ezt semlegesen, érzelemmentesen, gyakran volt cégük ellenében!

Személyes szerepemről: nem lehet és nem is akarom megkerülni a választ arra a kérdésre, hogy hol voltam és mit tettem ebben az időszakban, esetleg hasznosat, vagy téves úton jártam-e cégem privatizációjának kezdetén, és hová jutottunk. Kezdem a végén: tény, hogy nem tudtam megakadályozni a privatizáció óta eltelt közel 22 év alatt a ma már 65 éves cégem elsovadását, lassú, de biztos leépülését! Másképpen is fogalmazhatnám a fenti tényt: minden külső-belső nehézség ellenére a céggel megértem 22 évet, sok sikerrel, de mostanában természetesen sok negatívummal és drasztikusan lecsökkent létszámmal. Azt viszont nem írom alá, amit kritikussaim a cégen belül is szememre és az általam irányított menedzsment szemére vetettek, azt nevezetesen, hogy naivul és becsületesen bevallva és fizetve a terheket, adókat, cégem versenyképességét oly módon rontottam, hogy az egyébként a piacon elismert szakember kollégáim emiatt hátrányba kerültek, elsősorban anyagilag.

Alvállalkozók helyett valóban mindig igyekeztem a cégnek természetesen olcsóbb, elsődlegesen a cégnél alkalmazotti státuszban lévő, megfelelő fix, látható bérért dolgozó szakemberekkel megoldani a nehéz, főleg ipari jellegű feladatokat, olyanokkal, akiknek neve a cég referencialistáin szerepelt és a versenyeken-tendereken már bizonyítottak.

Helyeslem, hogy ma azoknak a cégeknek a pénzügyi adatait vizsgálják, amelyeknél minimálbéres Ybl-díjas építésszel, olcsó külső vállalkozókkal, altervezőkkel, és így természetesen alacsony közterhekkel tudtak jó eredményeket produkálni! Az már az én balszerencsém, hogy rátarti becsületességem együtt járva a gazdasági depresszió hatásaival egy meggyengült cég mélyrepülését is okozhatták! A végén kezdtem a választ, de most visszatérek a kérdés elejére, hogy hol voltam a privatizáció elején és mit tettem akkor. Az Iparterv utolsó, még a Vállalati Tanács által (1990. február 1-jén) megválasztott igazgatójaként az akkori vezetéssel egyetértésben az úgynevezett spontán privatizáció választottam⁹. Ez a döntésünk rövid és középtávon is jónak bizonyult, és a megélt több mint 20 év is bizonyítja ezt, ha a mérleg másik serpenyőjébe a bezárt és tönkrement cégek sorsát helyezem.¹⁰ Az ún. spontán privatizáció után következő időszakban az ÁVÜ által irányított privatizáció már csak kevesebb a piacon hosszabb távon megmaradó cég létrejöttéhez vezetett. Lehet, hogy a legbölcsebb megoldás a múlt lezárása lett volna: megszüntetni a bizonytalan alapon álló cégeket, és akár némi – de tudatos és határozott – állami segítséggel új cégek alapítására összpontosítani.

Még egy konkrét példát hozok fel a privatizáció idején történt – véleményem szerint – elemi hibákból. A leglátványosabb hiba volt a cégek privatizációja során az általuk birtokolt épületek eladásának melléküzeteként kezelni a valójában igen nagy értékeket képviselő szakmai cégek tulajdonosváltását, vagyis a privatizációt magát! Sokszor megalázó és korrupcióra is lehetőséget adó adásvételi tárgyalások so-

A TRANSZELEKTRO-SZÉKHÁZ TERVE
Készült 2000-ben, mielőtt a cég csődbe ment volna

rán éppen csak a hazai tervezői kapacitás megőrzéséről és a továbbélés alapjainak megteremtéséről nem beszélt senki. Erről a kérdéstről a privatizációk megtörténte óta sok tanulmány és elemzés készült, de én ma is úgy látom, hogy a döntések hibái a már említettek mellett (emberi gyarlóság és a korrupció) a résztvevők gyakorlatlanságára, járatlanságára vezethetők vissza. Sehol a világon nem kellett még hasonló iparági átalakítást végrehajtani és főleg nem úgy, mint nálunk, szinte drámai állapotban leledző, versenyképtelen cégekkel.

A cégátalakulások még egy neuralgikus pontjáról szeretnék említést tenni. Fontos tényezője volt a cégek privatizálásának a tervtáraikról szóló döntések meghozatala. A tervtárakkal kapcsolatos döntő kérdés a nagy állami cégek tervtári anyagainak hovatartozása, illetve azok kezelésének módja volt. Tudvalévő, hogy a megépült házak adatait hűen visszaadó tervanyagok birtoklása anyagi és időelőnyt jelent az azokat nem birtoklókkal szemben, viszont az archiválás sokszor jelentős költségei is a birtokost terhelik. Az állam fel-

ajánlotta a privatizáló cégek számára a dokumentációk megőrzését az egyetlen állami kézben maradt cége, a Váti révén, de ezt a lehetőséget nem mindegyik cég használta ki. Aki úgy döntött, hogy saját maga viseli a tervanyagok megőrzésének terheit, valószínűleg hibázott, ugyanis a csökkenő létszámú cégeknél fajlagosan egyre nagyobb anyagi terhet jelent a saját tervtár fenntartása, ugyanakkor a tervek iránti igény az idő múlásával szintén egyre csökken! Az ország épületállományának folyamatos figyelemmel kísérése szempontjából viszont országos érdekünk is az archivált anyagok jól követhető, biztonságos, bármikor könnyen elérhető tárolása, tehát az államnak is áldoznia kell egy ilyen rendszer kiépítésére. Példa erre a házigyári épületek alapozási és épületenergetikai adatainak egyre növekvő fontossága, vagy az (atom)erőművek alapozási adatainak vizsgálati lehetősége egy földrengés esetén. Természetesen a tervtári anyagok birtoklása mellett a szerzői jogok minden esetben megilletik az eredeti tervek készítőit! Ez a tény viszont magyarázza a cégek szétbomlása, illetve átalakulása során keletkező új szerzői viszonyok okozta vitás ügyek számának jelentős növekedését.

A kórkép

Mi a baj ma a szakmánkban, és melyek a kórokozók?

1. A hibás privatizáció következményei

Ma már – szinte történelmi távlatból – azt hiszem, meg tudjuk, meg tudom ítélni az átalakulás első fázisában elkövetett hibákat. (Vagy nevezzük inkább alapvető tévedéseknek azokat, amelyek a jelenlegi, szerintem kritikus helyzethez vezettek.)

Az ÁVÜ ragaszkodott a piaci viszonyok következetes és teljes körű alkalmazásához (lásd: cikk az *Üzlet* című lapból, 9. j.), nem gondolva arra, hogy így feladjuk annak

lehetőségét, hogy versenyben maradhassunk a vezető nyugati cégekkel. Néhány bizonytalanság azonban már ekkor is megzavarta az elméletben tiszta képet, például a vasút- és hídtervezésben vezető Uvaterv sokáig részben vagy többségében állami cég maradt volna. Végül is csak a regionális és országos telepítési és városrendezési koncepciók készítésének feladatai maradtak egy állami tulajdonú cégnél, a Vátinál, az összes többi nagy múltú, tehát mintegy 40 éves működés tapasztalatával rendelkező, komoly kapacitást képviselő cég (Erőterv, Közti, Iparterv, Mélyépterv és az előbb már említett Uvaterv) saját erőből kezdhette el piacra alkalmazott átalakulását. Ez a merev és elzárkózó álláspont volt az oka annak, hogy olyan stratégiaileg fontos tervezéseknél, mint például az erőművi, illetve nukleáris beruházásoknál, a magyar tervező-tanácsadó cégek ma már nem tudnak igazi pozícióba kerülni.

A változtatás lehetőségének felvillanása eufórikus örömmel és tettvággyal töltötte el az önálló lépésektől igencsak elszokott (elzárt) szakmát: jöttek az önprivatizáció első legális próbálkozásai, majd a visszamaradt cégeket az állam próbálta meg pénzzé tenni, levéve róluk gondoskodó kezét. Megindult a privatizáció az ÁVÜ-vel és felduzzasztott adminisztrációjával.

A gond csak ott volt, hogy ezeket a privatizációs lépéseket sem a privatizáló, sem a privatizálandó résztvevő nem tanulta, nem élte még át, és így szinte valamennyi leleselkedő csapdába belesétáltak! Igen, így, kart karba öltve! Ebből az első lépésből következtek az első csődök, fizetéseképtelenségek, hiszen a tőkeszegény privatizálók szinte mind bankkölcsönből, hitellel kívánták cégüket megvenni. De a felvett kölcsönt vissza kell fizetni, és a privatizáció során vállalt kötelezettségek, olyanok, mint a korengedményes nyugdíjasok járandóságai, vagy akár egy közös megegyezéssel távozó, sok-sok éve a cégnél dolgozó kolléga végkielégítése, szintén nagy anyagi terhet jelentettek.

Természetesen a tervező-tanácsadó szakma nem vizsgálható önállóan, állandó közege és partnerei nélkül, akik közül a munkát adó megbízó a legfontosabb szereplő. A mai, nálunk is meghonosodni látszó vállalkozói formák közül egyre gyakoribb az a fővállalkozói rendszer, ahol a megbízó a tervezéstől a lebonyolításon keresztül a kivitelezés legutolsó mozzanataig egy erre a feladatra jól felkészült céget kér fel. Ennek a módszernek a hatásai, elemzése nem szerepel jelen tanulmányunkban, de annyit meg kell említenünk, hogy ennek a módszernek a révén a tervezők és tanácsadók kiszolgáltatottsága nem csökkent, sőt egyértelműen növekedett.

2. A szakma morális helyzetéből adódó következmények

Eddig csak a privatizáció során mechanikusan megtett, kötelező lépésekről beszéltünk, azonban ennél sokkal nagyobb súllyal esett latba az átalakulás őszinte akarásának a hiánya, mely az előző 50 év (1948–1998) hazug és álszent szakmapolitikájának morális következménye volt.

A jelenlegi tanulmánynak nem kitűzött célja ezeknek a mesterségesen létrehozott cégeknek a vizsgálata, tevékenységük elemzése (talán erre is igényt tart majd egyszer a szakma?!), viszont álljon itt Finta József – szerintem találó – néhány mondata, melyet 2000-ben fogalmazott meg az ÉTK-könyv előszavában¹¹. Gondolom, ma is vállalja akkori szavait:

„Nem tagadható, hogy mennyi képtelenség (politikai-szakmai-morális-filozófiai »betegség«) konglomerálta egybe ezeket a vállalatokat – leegyszerűsítve egy pártállami akarat által –, ám az sem feledhető, hogy a Közti, az Iparterv, a Buváti, a Lakóterv s az ún. regionális irodák legendája is a valóság (s mai valóságunk) része. Közösségi élet folyt ezekben a műhelyekben, ember-(szakember-) nevelő iskolák működtek ez időben, eleven tervtanácsok, zsűri, viták kohóiban értek házakká a tervek. A magyar építészet heroikus harcot folytatott annak érdekében, hogy a magasról diktált elvek és mutatók árnyékában is európai szellemű és minőségű tudjon maradni.”

Folytatva a fenti gondolatmenetet, az már igenis feltett szándékom, hogy megpróbáljak magyarázatot találni arra a folyamatra, ami e cégek életében a fent leírt, akkor statikusnak tűnő állapotot szétrobbantotta, vagy inkább szétbomlasztotta! Ez a pillanat akkor jött el, amikor – még a reformidőszakban – a tervező megtanulta, hogy a vgmk-ban megtermelt munkáért a kereset „feketén” is nála maradhat. Nem kell adózni és tb-re, járulékokra félretenni, azt kisebb összeg után, de fizeti majd a cég! És itt jön be az az elem, amit Finta morális faktornak hív: az új rendszerben ugyanis, amikor már a cég is saját tulajdonban van, akkor is az ún. „maszek” csatornákon keresztül keressük a többletpénz helyét, és a cég, amelyik szeretne becsületesen adózni és értékén kezelni a megtermelt összegeket, egyszerre olyan helyzetbe kerül, hogy nem tudja már a járulékos költségeket sem fizetni, nem beszélve a maszekban elvégzett munkák költségeiről, melyeket természetesen „bevittek” a cég költségei közé. Ezt a helyzetet világosan mutatja a tanácsi és az állami tervezőszervezetek rendszerváltozás utáni élettartama, mert a fenti tény egyenesen vezetett ezeknek a cégeknek a tömeges tönkremeneteléhez. A 27 tanácsi irodának több mint kétharmada szinte azonnal csődöt kellett jelentsen, illetve felszámolás alá került, pedig a helyi tervezői kapacitás ott volt kéznél, csak meg kellett volna állítani azokat a folyamatokat, amelyeknek a gyökerei a múlt 40 év „piszkos” gyakorlatából táplálkoztak. És ugyanettől a hatástól csökken látványosan az ún. „nagy” cégek ereje, kapacitása és versenyképessége is! Így válnak az egykor tekintélyes létszámmal rendelkező nagy cégek csak kis besegítő szerepre alkalmas másodlagos partnereivé a külföldi, sokszor 1000–2000 fős cégeknek. Ne tévesszen meg senkit, hogy a külföldi cégek magyar partnerekkel dolgoztatnak. Igen, dolgoztatnak, hiszen az építési engedélyek kötelező nyelve Magyarországon a magyar, és léteznek még az épületek telepítésénél egyedi, helyi feltételek is (egyre kevesebb,

mert a magyar szabványok és előírások ma már szinte megegyeznek az EU-éval és az EU révén már a nemzetközi általános gyakorlatnak is megfelelnek!), melyeket értelmezni, betartatni és dokumentálni kell, természetesen magyarul. Ezeket a feladatokat azonban el tudják látni a kisebb, helyi cégek is szakági vagy akár komplex felállásban is. De *egy céget növelni, megerősíteni, koncepcionálisan fejleszteni igazi feladatok és komoly tőke nélkül nem lehet*, és a piac törvényei szerint a lejtőn nincs megállás: ha nem növekszik egy cég, akkor a napjai meg vannak számlálva! Vissza kell utaljak a *Review* kimutatására! Amíg a nyugati cégek folyamatosan növekedtek, mi a magyar oldalon egyre kisebb-gyengébb partnerekként tudtunk csak a nagy munkákhoz csatlakozni. Ennek már csak egyik, a tendenciát erősítő része az a (a nyugati partnerek részéről persze folyamatosan tagadott) tény, hogy például az *EU-s munkák támogatását értelemszerűen vissza akarják juttatni az EU-s pénzeket nagyobb arányban befizető országok tervezőihöz*, akik a saját országukban csökkenő munkaellátottság pótlására a közép- és kelet-európai országokban sorra alapítják nem is kis irodáikat. Ismert faktor ebben a játékban az alacsonyabb magyar tervezői és tanácsadói béreken képződött profittermelő haszon.

A jelen időszak negatív trendjének megállítására tett kísérletek

Bár ebben a tanulmányban elsősorban a gondok és a negatív jelenségek felsorolása dominál, én mégis látok kiutat a jelenlegi, valóban a mélyponthoz közeli helyzetből. Miért? Azért, mert *a kormányzatban, a cégekben és az egyéneken is látok elegendő erőt a változtatásra*. A pontos választ a hogyanra nem tudom, de a pozitív jeleket észleltem!

A kormányzat határozott döntéseivel kinyilvánította akaratát a tervezőszakma és az építőipar megsegítésére

mint alapvető gazdasági szempontra. Konkrét javaslata például, amit egyébként régen követel is a szakma, hogy 2013 januárjától az áfa fizetését csak a befolyt összeggel egy időben kéri majd a kis- és középvállalkozásoktól, akik közé a szakma cégei is egyértelműen tartoznak. Kormányzati terv az a módosítás is, mely szerint a jövőben részt vehet tenderen olyan cég is, amely nem volt nyereséges a megelőző időszakban. Eddig ugyanis a régi szabályozás szerint pontosan azok nem indulhattak, akiknek leginkább szükségük volt munkára a kilábaláshoz! Bennem a fenti pozitív jelzéseket megerősíti, hogy Orbán Viktor elfogadva meghívásomat, személyesen vett részt az építészek Batthyány-köre szervezésében a szakma akut problémáinak felmérése és a kivezető utak megtalálása érdekében tartott találkozókon, ahol szakmánk neves építészekből álló szűk körű csapatával interaktív, többórás, őszinte beszélgetést folytatott. Ez a kormány egyébként is, vezetőjével együtt, építési projektek megvalósításában elkötelezett, és ezt már az előző ciklusa alatt is bizonyította. Olyan épületek megvalósításában mutatott átlagon felüli aktivitást, mint a Nemzeti Színház, a MŰPA vagy a Millenáris Marczibányi téri épületegyüttese (tette ezt úgy is, hogy építész körökből – jobbról is, balról is – sokszor támadták a támogatott beruházások szakmai nivóját, ízlésvilágát). Jó iránynak és követendő tendenciának tartom a fiatal építészek bevonását a nagy projektek tervezésébe és megvalósításába (itt megint pro és kontra vélemények hangzottak el természetesen a kiválasztás módjáról, a tervezők személyéről, még akkor is, amikor olyan elismert és szakmai díjakkal kitüntetett kollégákról volt szó, mint Skardelly György vagy a még fiatalabb generációból Zoboki Gábor).

További bizakodásra adhat okot, hogy a cégek is megértették, ha kell, fúzióval vagy konzorciális összeállásokkal kell megerősíteniük a hazai és nemzetközi tendereken való sikeres szereplés lehetőségét. Erre a hozzáállásra is volt már

példa az előző ciklus idején! Talán ez az a momentum, ami engem személy szerint a leginkább megérintett, és visszaadta a szakma jövőjébe vetett hitemet. Bár a történet ismert építőipari berkekben, fontossága miatt azonban megismétlem: az előző Fidesz-kormány idején, Deutsch Tamás sportminisztersége alatt meg akartuk pályázni a 2012-es olimpia akkor meghirdetett rendezését. Ehhez építési lehetőségeket vizsgáló tanulmányokat kellett készíteni. Akkor javaslatomra sikerült egy ad hoc konzorciumot létrehozni azokból a szakterületükön vezető, jelentős hazai cégekből, amelyek egy ilyen méretű feladatra eséllyel pályázhattak volna a világ bármely pontján, tehát itt, Budapesten is a valószínűleg nívós szakmai ellenfelekkel szemben. A nemzetközi nagypolitika és a hazai belpolitikai változások azonban akkor elsodorták a sok kitűnő ötletet papírra vető konzorcium terveit! Az akkor összeállt csapat tagjait azonban itt most fel kell sorolnom azzal a megjegyzéssel, hogy ezek a cégek még talpon vannak (hogy milyen állapotban, azt ne firtassuk!): Közti, Uvaterv, Mélyépterv, Főmterv, Iparterv, Közlekedés Kft., Váti, Céh Kft. alkották a konzorciumot, és a rövid ideig tartó, lelkes munkából született is több értékes tanulmány, amelyek a későbbiekben felhasználásra kerültek a fenti cégek főleg fővárosi munkáinál.

További jó jel, hogy a kamarák felismerték az együttműködés határozott előnyeit, és részben tagságuk nyomására alapvető kérdésekben közel jutottak a közös kamarai döntések meghozatalához¹².

Gondolatmenetünk sorában a harmadik, de talán legfontosabb tényező lehet, hogy a cégekben dolgozó magyar alkalmazottak, vagyis magyar személyek, a tervezők és szakértők, látva a külföldi konkurencia által megjelenített nagy versenyt, *felismerték végre, hogy egyesült erővel sokkal többet tudnak a piacon elérni* a jól szervezett és kíméletlen üzletpolitikájú, csak a profitot hajhászó, ma Magyarországon rendszerint külföldi beruházókkal szemben.

Tisztában kell lennünk azonban azzal, hogy bármilyen jól összefésült és optimista tervet szövünk is, a hazai építőiparnak több mint 40 éves hátrányt kell ledolgoznia külföldi vetélytársaival szemben egy olyan piaci versenyben, ahol nincs elnéző, baráti segítség, s csak a piac dönt a gazdasági érdekek szerint és a termelt profit alapján arról, hogy kinek adja a munka lehetőségét. Ezért *fontos felébredzeni* a hazai munkavállalókban és elsősorban fiatal kollégáinkban a *magyar termékek használata iránti igényt*, vagyis a magyar cégek megerősítésének és használatának az igényét, a magyar építőipar sikerei iránti vágyat és elért eredményei láttán érzett büszkeséget.

Összefoglaló

Egy elhibázott privatizáció után létrejött helyzetet megmagyarázni így utólag könnyű feladatnak tűnik. A negyvenéves szocialista nagyvállalati múlt és a ma már két évtizedes szabadpiaci lét együttesen nem tudtak egy versenyképes magyar tervező- és tanácsadó mérnöki és építészkapacitást létrehozni. Természetesen minden példára van ellenpélda, és így az is tény, hogy vannak sikeres vállalkozások is a piacon. De a mi esetünkre is igaz a mondás: a kivétel csak erősíti a szabályt, mert sokkal nagyobb számban mentek tönkre, szűntek meg cégek, vagy vannak kritikus helyzetben, mint a kivételt jelentő néhány. A betegsége – merem kissé nagyképpően állítani – a helytálló diagnózis megvan, de a recept még nem ismert, és a gyógykúrát sem írta még elő senki, és ami a legfájóbb, a jobbító folyamatot levezénylő akarat és az ahhoz hozzárendelt személyek sem tűntek még fel sem a mi szakmánk, sem általában a szakmapolitikai jelenleg borús egén!

Azt viszont bizton állíthatom, hogy a szakma magyar képviselői nem gyengébbek külföldi vetélytársaiknál. A tu-

datos szakmai irány megválasztása, az összefogásban rejlő erők megfelelő kihasználása és – mint mindenhez manapság – a makrogazdasági és politikai helyzet kedvező alakulása révén egy jó adag szerencse kell még ahhoz, hogy a következő szakmai híradás a *Magyar Szemlében* ne nekrológ legyen!

BOROSTYÁNKŐI MÁTYÁS

Jegyzetek

¹ *Sector Review*, Stockholm, az STD, a svéd építészek és tanácsadó mérnökök szövetségének kiadványa.

² FIDIC = Fédération Internationale des Ingénieurs Conseils (International Federation of Consulting Engineers).

³ TMSZ = Magyar Tanácsadó Mérnökök és Építészek Szövetsége, a FIDIC és EFCA nemzetközi szervezetek kizárólagos magyar képviselője.

⁴ *Sector Review* – 1998. január, 2006. november, 2010. december.

⁵ *Book of lists* – a *Business Journal* melléklete.

⁶ EFCA = European Federation of Engineers and Consultancy Associations.

⁷ Az építésügyi tárca szakirányításának története 1944–1989, ÉTK-kiadvány, Budapest, 2009.

⁸ *A magyar tervezőirodák története*, ÉTK-kiadvány. Budapest, 2001, főszerkesztő Schéry Gábor.

⁹ *Magyar Építőipar*, 1988/12., 1993/6.; *Üzlet*, 1991. nov. 7. *Privát lett az Iparterv*, Magos Katalin riportja.

¹⁰ *50 év az iparfejlesztés szolgálatában*, Budapest, 2001, szerk.: Zsigó László, Iparterv-kiadvány.

¹¹ Lásd 8. j.

¹² Szakmai kamarák: MMK = Magyar Mérnök Kamara; MÉK = Magyar Építész Kamara.

(A TMSZ, FIDIC, EFCA jogi személyiségű, bejegyzett gazdasági társaságok szövetségei, ahol a tagság alapfeltétele szakági diploma megléte és azzal együtt valamelyik szakági kamarához való tartozás – a kamarai névjegyzékben való szereplés.)

A MODERN VALLÁSOS ÉLMÉNY FELTŰNÉSE ARANY LÍRÁJÁBAN

Részlet

A szorongás lélektana

Jóllehet a fentebb idézett költemények* mind 1849 után születnek, figyelemre méltó, hogy Arany nem a külső történésekben, hanem saját alkatában ismeri fel nyomasztó kedélyállapotának legmélyebb okát.

*Keresém a boldogságot,
Egy nem ismert idegent:
Jártam érte a világot –
S kerülém ha megjelent.*

*Vágytam a függetlenségre,
Mégis hordám láncomat,
Nehogy a küzdés elvégre
Súlyosbítsa sorsomat:
Mint a vadnak, mely hálót
El ugyan nem tépheti,
De magát, míg hánykolódik,
Jobban behömpölygeti.¹*

Vajon közelebb jutunk-e Arany személyiségének titkához, ha ezt a lelki benuátlásból fakadó boldogtalanságot a szorongás kierkegaard-i fogalmával értelmezzük? Nemcsak azért csábító ez a pszichologizáló megközelítés, mert a költő

* A tanulmány itt nem közölt első részében: *Letésem a lantot, Reményem, Kertben, A régi panasz stb.*

önjellemezése látszólag tökéletesen megfelel annak a meghatározásnak, mely szerint „a szorongás – szemben a félelemmel – valami nem konkrétira vonatkozik”², hanem azért is, mert Kierkegaard a szorongásnak „a vallásos érzésekkel való mély kapcsolatát is feltárta”³. S ha magunk is arra törekszünk, hogy ezt az elméletileg oly magától értődőnek tűnő ‘mély kapcsolatot’ Arany vallásosságában is kitapintsuk, vajon segít-e ebben a nagy dán bölcselő teóriája? A kérdés túlmutat a konkrét problémán. Nemcsak azt veti fel, hogy a ‘kisnemzeti’ kultúrák milyen rokon jelenségeket produkálnak társadalm szerkezeti háttérük lényeges különbségei ellenére, hanem azt is, hogy pusztán a *létélmény* hasonlósága alapján egy minden mozzanatában a magyar sajátosságok kódjait hordozó személyiség típus egyáltalán leírható-e egy másik *léthelyzetet* tükröző fogalmi konstrukció segítségével! Nos, Arany János példája ennek a – kiváltképpen a posztmodern bölcséleti-irodalomtudományi irányzatok megjelenése óta eluralkodó – módszernek az alkalmazhatóságát illetően különös óvatosságra int. Az ő szótára alapján nehéz lenne szembeállítani egymással a félelem és a szorongás lélektanát. Lássunk példákat: hogyan és mi mindentől fél a sérült lelkű költő!

„Általában a szalontai kritikától *félek*. Ahol János vitézre elmondják: »az is bolond, aki az illyet kinyomtatja«, ott Toldi nem várhat kedvező befolyást. Akarnám, hogy mindenütt elolvassák, csak itt ne. Itt Pegazus sem kell, hacsak nem fontolva haladó.”⁴ „Én oly hasznavehetetlen embernek érzem magamat, kinek körében csak unatkozni lehet... én igazi *eposi* hős lettem, ki szabad akaratból nem működik, s csak addig mehet, meddig egy fensőbb hatalom bocsátja. (...) *Félek* is magamat exaltálni, mert a kimerültség, mely rá következik, borzasztó”.⁵

„*Félek*, hogy összegyűjtött verseim is olyan sorsra jutnak: dicsérik, s nem veszik.”⁶ „Nem vagyok az az ember, ki ohajtsam a változást, ki ösmeretlen körülmények tengerére

merjem bocsátni hajómat.”⁷ (Vö.: „Lelkem, a tenger hajósa / Retteg újabb kikötőtül.!”) „Szinte *félek*, ha majd Szalontára megyek, hogy fog bámulni és lesni az ifjabb nemzedék, mint valamely múmiát.” (A. J. Ercsey Sándornak, Nagykőrös, 1857. júl. 1.) „néha egy kis bort is merek inni, mert a nélkül *rettegek* az estvétől...” (A. J. Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1858. máj. 11.) „Cudar dolog ez a megvénülés, Mihály barátom. *Nem épen az évek ellen panaszkodom*, hiszen 42 még csak leszek, s ily kor még nem a »decreptia aetas«: de már is annyi erőtlenség környékez, hogy szinte *félek* tovább élni.” (A. J. Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1858. nov. 28.)

„A kitüntetés, melyben részesülék, oly nagy, hogy nem vártam, s *félek* nem is érdemlettem.” (A. J. Szilágyi Istvánnak, Nagykőrös, 1859. jan. 8.)

„Teljes meggyőződése, hogy a magyar költészet az elsatnyulás, elaljasodás korszakát éli. Fog-é valaha magasb röp-
tet venni, az az »istenek térdén fekszik«, de ha egykor irodalom története lesz, a te nevedet nem a hanyatló, hanem egy előbbi fényes korszakhoz fogja még számítani. Engem talán már az átmenetre tesz, s *félek*, hogy az eláradt bűnökért, részben énnekem is kijut a felelősség. Ez hitem, és így fog teljesülni.”⁸

„Ónsuly nehézkedik lelkemen: évek óta nyom az eltévesztett pályának terhe. Hozzá a betegség, talán ép e helyzet által idézve elő, táplálva bizonyly... [...] Most is sért már az, hogy itteni egyének [...] kiáltozzák s adják a nép szájára: / minek az a sok ingyen élő? – értvén a magamformákat. Szóval minden külső, benső állapot arra ösztönöz, hogy innét szabadulni törekedjem. De hová? Magam is *félek*, hogy minden állapot nehéz lenne már nekem, addig legalább, míg hozzá nem törődném a változáshoz, vagy míg – mert hisz e reményben tenném – maga e változás nem könnyítné rögzött bajomat.”⁹

„Kaptad-e már a lapot? [...] *félek*, nem érem el vele a szellemi célt.”¹⁰

„Álmaim nyugtalanok, borzasztóak lettek, nappal szórakozott voltam, minden lárma, csattanás megrettentett,

este forma szerint *féltem*, s folytonos lázam volt, noha étvágyam legkevésbé sem hiányzott... a bajt a *félelem*, az erős képzelődés, még inkább növelte.”¹¹

Alig egy évvel később: „Az, amit rendszeren egészségnek hívnak, megvan nekem. Fölkelek, eszem, iszom, mint más; alszom is, de álmaim nehezek [...] Azt is megengedem, hogy bajom hypochondria, de ha az, akkor e nyavalya korántsem oly nevetséges, mint állítják. Mert mi lehet borzasztóbb oly szenvedésnél, melly a szellemnek szárnyait szegi, az önbizalmat, melly nélkül nemcsak nagyot, dicsőt alkotni, de még a közélet kíván/ság/ainak megfelelni sem lehet, előli; hogy az ember magát mindig, mint gyámoltalan, életre nem való, semmi embert ne képzelje.”¹²

Ismeri Arany ezt az állapotot barátja leírásából is: „Éjjel rossz álmaim voltak, egyszerre felriadtam, nem tudtam, hogy hol vagyok? S míg rájöttem ablak- s egyéb tárgyokról, rettentő lelki s testi kint álltam ki. Majd futni kényszerített valami, egyszerre, akár mikor, este, nappal egy leírhatatlan *félelem*, *rettegés* és lélekcsüggedés fogott elő, mintha a legközelebbi pillanatban valami iszonyú váratlan rossz érne.”¹³

Kétszer fordul csak elő, hogy tárgyaltan szorongásra panaszkodik (fél tovább élni, bor nélkül retteg az estétől), de súlyosbodó kedélybetegsége okaként általában *konkrét tapasztalatokat* nevez meg. Gyakran megesik persze, hogy 'rettegését' az egzisztenciális bizonytalanság s ebből adódóan szeretteinek féltése motiválja¹⁴, de miként láthattuk, egész életét végigkíséri az a fajta félelem, amely költői hivatástudatának végletes sérülékenységgel: önbizalmának hullámszásával és teljesítménye külső megítélésének kiszámíthatatlanságával függ össze. S noha helyzetről helyzetre, időről időre konkrét körülmények tudatosítják benne ezt a sérülékenységet és kiszámíthatatlanságot, az okok ismétlődése és a lelki diszpozíció állandósága alapján ez az állapot sokkal inkább megfelelni látszik a *szorongás*, semmint

a *félelem* kierkegaard-i fogalmának. Sokkal inkább, de nem teljesen. Mert alkati tulajdonsággá válva eloldódik ugyan – s ezért elvonatkozatható – eseti összefüggéseitől, de belül marad azon az életszférán, amely az individuum nagyon is konkrét evilági kötődéseinek és kötelmeinek hálózatával jellemezhető. Míg a remeteszerű magányba zárkózott Kierkegaard számára az ember bűnben fogantságának teológiai axiómája okoz szorongást, amit a keresztyén hitben való radikális megigazulás reményével próbál enyhíteni, a családi, baráti és nemzeti közösségétől önmagát függetleníteni képtelen, a 'rábízottakért' morális felelősséget viselő Arany sorsvállalásában 'csak' katalizáló szerepet játszik a vallásos érzés. Ez a 'csak' azonban nem jelent értékítéletet. Ha a nyugat-európai és a magyar kultúra fejlődésében kimutatható tipológiai különbségek sok esetben 'fáziskésés-ként' értelmezhetők is, a hitélmények effajta eltérései – úgy gondolom – semmiképp nem sorolhatók ezen esetek közé.¹⁵ Sem tudományos, sem teológiai érvek nem igazolják, hogy az a fajta 'religiói érzelem', amely – a kierkegaard-i „*Vagyvagy*” értelmében – radikálisan elkülönül az esztétikai és az etikai stádiumtól, tisztább és magasabb rendű, egyáltalán keresztyényibb minősége a hitnek, mint a transzcendenshez való viszonyulásnak az a *szintetikus* módja, amely Arany Isten-élményét jellemzi. Kierkegaard az individuumra alkalmazza s a végletekig viszi a szellem esztétikai állapotát csupán fejlődési fokozatnak tekintő hegeli logikát, Arany János ezzel szemben meg van győződve arról, hogy a morál és a hit végső igazságai elválaszthatatlanok egymástól, s hogy azoknak az égi és a földi szépség egységében való felmutatása a költészet s általában a művészet legfőbb hivatása. A dán bölcselő a nyugat-európai romantika transzcendentális idealizmusa (Fichte, Schelling) felől az egzisztencializmus irányába halad, Arany az újklasszicizmus esztétikai szemléletét a kálvinizmus teológiai világgépével ötvözve a modern líra sajátosan magyar változatát teremti meg.

[...]

Az örök zsidó

című költemény ennek az 'eredménynek' a művészi dokumentuma:

*Pihenni már. – Nem, nem lehet:
Vész és vihar hajt engemet,
Alattam a föld nem szilárd,
Fejem fölött kétélű bárd...
Tovább! tovább!*

*Az út, hová talpam nyomul,
Súlyed, ropog, átvékonyul;
Ónsúllyal a kolosszi lég
Elzúzna, ha megállanék...
Tovább! tovább!*

*Rettent a perc, a létező,
S teher minden következő;
Új léptem új kigyón tapod:
Gyülölköm a mát s holnapot...
Tovább! tovább!*

*Éhes vagyok: ennem iszony;
Láng az ital, midőn iszom;
Álmam szilaj fölrettenés,
Kárpit megől szívembe kés...
Tovább! tovább!*

*S melyet hazud a sívotag,
Mind délibáb: tó és patak;
Gyümölcs unszol, friss balzsamu:
Kívül arany, belül hamu...
Tovább! tovább!*

* Ld. az egész tanulmányt a megjelent kötetben. (A szerk.)

Rohannom kell – s a földi boly
Mellettem gyorsan visszafoly:
Ködfátyol-kép az emberek:
Én egy arcot sem ismerek...
Tovább! tovább!

Oh, mily tömeg! s én egyedül,
Útam habár közé vegyül:
Érzem, mint csónak a habot,
Hogy átmenet mind rám csapott...
Tovább! tovább!

Az üstökös meg' visszatér,
Kiröppent nyíl oda is ér,
Az eldobott kő megpihen:
Én céltalan, én szüntelen
Tovább! tovább!

Pusztán folyam mért nem vagyok,
Hogy inna fel aszú homok!
Mért nem futó, veszett vihar,
Mely ormokon egyszer kihál...
Tovább! tovább!

Irigylem az ágról szakadt
Levelkét: hisz majd fennakad;
Irigylem az ördögsekért:
Árokba hull: céljához ért...
Tovább! tovább!

Szegény zsidó... Szegény szívem:
Elébb-utóbb majd megpihen.
Az irgalom nagy és örök,
Megszán s átkom nem mennydörög:
Tovább! tovább!

A vers (1860) annak az érzelemtörténeti periódusnak a záró szakaszához tartozik, amelynek kezdete a *Ha álom ez élet...* c. töredékkel jelölhető (1849–1850 táján), s amelynek karakteréről a legtöbb és legértelmesebb információkat – Arany barátaihoz írott levelei mellett – a *Reményem* (1850), az *Ősszel*, a *Szilveszter-éjen*, az *Oh, ne nézz rám* (1852), az *Enyhülés* (1852), a *Mint egy alélt vándor* (1852), a *Visszatekintés* (1852), *A vigasztaló* (1853), *Az ihlet perce* (1855) és *A lejtőn* (1857) c. költemények nyújtják. A *Ha álom ez élet...* így fejeződik be:

*Ne nevezd halálnak, mert hazugság lenne:
Nincs a nyugalomnak boldogsága benne;
Kínja vonaglásban adja jelenségét,
S bár reménye nincsen, megmaradt a kétség.
Volna hát legalább a fájdalom élénk,
Hogy érezve kínját, az érzésben élénk...*

Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy Arany – a szabadságharc bukását követő – depressziójának azt a tünetét is érzékeli, amely nem a vereség okozta megrendüléssel, nem az egzisztenciáját érintő következmények miatti félelemmel, s nem is a gyász kedélyállapotával, hanem az *intenzív létélmény* hiányával függ össze. S nemcsak abban az értelemben, ahogyan majd a nagy értékszembesítő versek (pl. a *Letésem a lantot*) fogják panaszolni ezt a hiányt. Azokban az értelmes múlt alkot ellentétpárt a tartalmatlan, céltalan jelennel, itt a 'nyugalomnak boldogsága' ellenpontosná az 'élénk fájdalmat'. Ellenpontosná, ha két valóságos, létező tudatállapotról lenne szó, ám ez is, az is a teljesülhetetlen vágyak birodalmába tartozik. Ha Petőfi programja, mely szerint „Örömmet és fájdalmimat egyaránt érezni akarom” – a romantikus szubjektivitás definitív megfogalmazásának mondható, a szenvedés és a harmónia pszichikai egyensúlyának lehetetlensége a romantika projektjének megvalósíthatatlanságát jelenti. És Aranynek – 1849 után –

ebből a diagnózisból kell kiindulnia! Miután az embert és világát autonóm univerzumoknak tekintő klasszika hitel-
lenné válása után a romantikus program: „az objektum és a szubjektum szétválaszthatatlan egysége” (Hölderlin) is illúziósnak bizonyul, a két létszféra kölcsönhatásának újszerű szabályozására kell törekedni. S ha az új szabályok sem a harmónia, az egyensúly, sem az egység elvére nem épülhetnek, csak olyan interakciók jöhetnek szóba az ellenpólusok között, amelyek egyik térélen sem juthatnak nyugvópont-
ra, nem igazodhatnak sem a természetnek, sem az emberi létezésnek tulajdonított Rend metafizikai eszméihez. A *Reményem* c. költemény ebből a felismerésből születik.

[...]

*Messze a kék part mögöttem,
Földe a kopár valónak,
Honnan el-ki száműzötten
Fut reményem, e kis csónak.*

[...]

*Lelekem, a tenger hajósa,
Retteg újabb kikötőtül,
Hol tövis közt nincsen rózsza
S pusztában virág nem zöldül;*

[...]

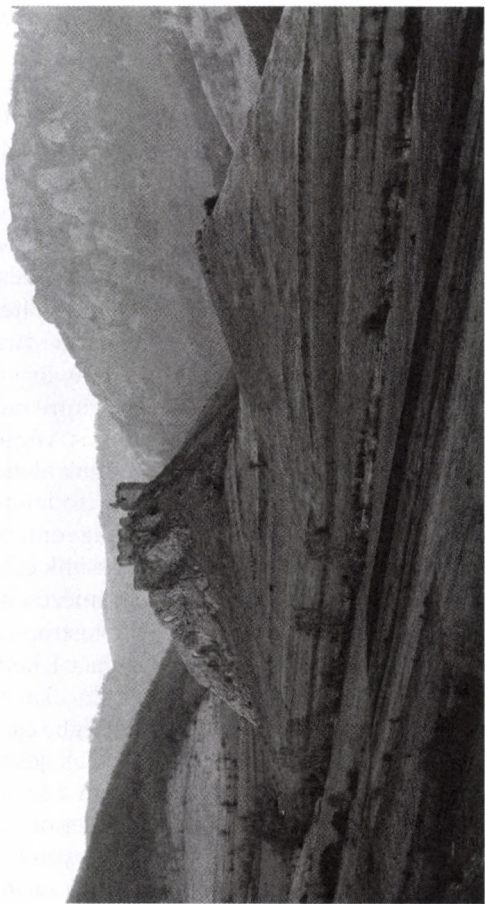
*El hát, a bizonytalanba!
Merre szél hajt és hab ingat:
Érzem, enyhül fájdalmam, ha
Szél és hullám karja ringat.*

[...]

*El, el a bizonytalanba!
Rengj, hajóm, szabad hullámon.
És ne tudjam, így rohanva,
Meddig halál, meddig álom!
(1850)*

A TOROCKÓSZENTGYÖRGYI VÁRROM DÉLRŐL, 1869, Veress Ferenc féltétele

A TOROCKÓSZENTGYÖRGYI VÁRROM DÉLRŐL, 2003

Arany és a „legmodernebb európai költészet”

A *Reményem* c. költemény legigényesebb elemzője, Zempléni Ferenc szerint „Arany olyan közel került itt kora legmodernebb európai költészetéhez, mint talán soha másutt. És mégsem jutott el oda.”¹⁶ A megállapítással egyetérthetünk, de a tanulmány végén olvasható végkövetkeztetés erősen vitatható. Eszerint „az, hogy az új életérzés nem tudja megtalálni az új versstruktúrát és a szimbólum nem fejlődhet ki az allegorizáló, diszkurzívan logikus versépítés következtében, a vers anyagának heterogenitását és szintkülönbségét vonja maga után. Egyes szakaszai Arany legjobb színvonalán íródtak, míg a vers egésze erre a szintre nem jut el, nem mondható sikerültnek. E heterogenitás végső oka pedig, úgy véljük, az élménnyel szembeni ambivalencia.” Zempléni értékítélete mélyen gyökerezik irodalomtörténet-írásunknak a mintakövetést preferáló hagyományaiiban, ezért különös figyelmet érdemel. De ne siessünk előre!

Maga Arany ad kulcsot a vers értelmezéséhez. „1850-ben készült, nem sokkal a nagy, országos katastropha után. Egyéni helyzetem is örömtelen, reménytelen vala. E kettős, honfiúi és egyéni helyzetből – s ez a *való* – menekülni akarván, keresem a bizonytalant, mert ami *bizonyos*, az kétségbe ejt. Eszményi világba ringatom magamat, mert a reál csak ijesztő kilátásokat nyújt [...] azt óhajtom, hogy ne érezzem a szenvedést, s [...] álmódott világból mehessek át, si fata tulerint – a halálba is.”¹⁷ A költői önértelmezés rendkívül érzékenyen és pontosan ragadja meg az új életérzés leglényegesebb sajátosságát. Nem a való és az eszményi, a szenvedés és a remény kontrasztja az újszerű, hanem a feloldás módja. A létet egylényegűnek érzékelő romantika a legvégletesebb ellentéteket is meghadhatónak tekinti, az új létélményben viszont helyrehozhatatlanul elszakad egymástól a való és az ideák világa. S mivel a szubjektumnak már nem áll módjában, hogy korrigálja ezt a meghasadt létszerkezetet, csak a disszonanciához – a

szenvedéshez – való viszonyában határozhatja meg önmagát. Vagy vállalja 'élénk fájdalmait', hogy 'az érzésben éljen', vagy – hogy ne érezze a szenvedést – narkotizálja öntudatát. A formális logika által kínált alternatíva azonban sem pszichikailag nem bizonyul tartósan elviselhetőnek, sem esztétikailag termékenynek. A modern költészet történetének újabb fordulópontjához érkezik, s itt választásra kényszerül: vajon az esztétikai szféra autonómiájának eszméje – a szimbolizmus, a parnasszizmus, a l'art pour l'art, a szürrealizmus poétikája, azaz az esztétista poétikák – jegyében építkezzen-e tovább, avagy a vallásos érzést emelje-e be újra a poézis tartományába. A szépség élményét fokozza-e az egzaltáltság, vagy visszaperelje-e a szent tekintélyét (és kultuszát) a művészetekben. S itt már nem általánosságban merül fel az esztétikum és a vallás viszonyának teoretikus problémája, hanem a századközep és a századvég modern költészetének konkrét nyugat-európai mintái (Baudelaire, Rimbaud, Verlaine) vetik fel a keresztény tradícióhoz kötődő vallásos ihlet korszerűségének kérdését. Arany János esetében még inkább kell pontosítanunk, hiszen – s ezt ismételten hangsúlyoznunk kell – az ő világképében és Isten-élményében a kereszténység egyetemes vonásai mellett a magyar kálvinizmus sajátos jegyei is felismerhetők. S végül is nem az a lírai korszerűség kritériuma, hogy az alkalmazott poétikai eszközök megfelelnek-e egy uralkodó trendnek, hanem hogy eljut-e a költő saját alkati adottságainak kibontásáig és saját világképének revelatív erejű megformálásáig. Zemplényi Ferenc fentebb idézett megállapításaihoz visszatérve meg kell ismételnünk: egyetérthetünk azokkal, amennyiben konstatálja a vers szemléleti elemeinek és poétikai eszközeinek heterogenitását, de nem hiszük, hogy az ebből adódó esztétikai fogyatékoságnak a szimbólumalkotás erőtlensége, illetőleg „az élménnyel szembeni ambivalencia” lenne az oka. Azaz nem azért nem igazán nagy vers a *Reményem*, mert nem igazodik tökéletesen egy sikeres mintához, hanem mert Arany itt még nem talált

rá a saját létélményét legjobban kifejező formára. Ahhoz viszont, hogy – *Az örök zsidóban* – egyszer majd eljusson odáig, éppen „allegorizáló, diszkurzívan logikus versépítését” és „az élménnyel szembeni ambivalenciáját” kellett megőriznie!

Alanyi költőként tudniillik azt a tapasztalatot kell feldolgoznia, hogy állandósuló létélménye nem azonosítható semmiféle homogén érzelmi állapottal, hiszen ez a különböző értéktartományokhoz való viszonyának hasonlóságát feltételeznél. A nemzet (a hon) ügyének kilátástalansága azonban egy pillanatra sem árnyékolja be a családjához, barátaihoz kötődő szeretet érzését, s ha gyakran Istentől elhagyottnak érzi is magát, soha nem adja fel a Mindenhatóba vetett hitét. A vereségtudat, a gyász, a politikai reménytelenség depressziós lelkiállapotában is jelen vannak tehát a személyiség épségét őrző örök, s az ilyen kétpólusú élményvilághoz nem is lehet másképpen, mint ambivalens módon viszonyulni. Nem véletlen, hogy Arany az 50-es években azokat a műfajokat és poétikai eszközöket részesíti előnyben, amelyek a legalkalmasabbak ennek az ambivalenciának a kifejezésére. A ballada iránti vonzalmát a *tragikus*, a 'létösszegző', míg az 'értékszembesítő' verstípusokkal való kísérletező kedvét az *elégikus* hangvételben rejlő esztétikai lehetőségek magyarázzák. A tragikum katartikus hatásában egyszerre 'jut szóhoz' a szenvedő hős iránti részvét s a megnyugvás az emberi létezés egyetemes rendjében, míg az elégikus életérzés a fájdalmas-hoz, a szomorúhoz való meditatív/kontemplatív viszonyban adja át magát a szépség varázsának. A létélményben megszüntethetetlen dichotómia feloldásának ezek az ősi esztétikai (poétikai) technikái azonban megkerülik azt a tudattartományt, amely a kereszténység transzcendenciafogalmának, ember- és világképeinek pszichikai és szemléleti kódjait őrzik.

De térjünk vissza *Az örök zsidó*hoz!

Az irodalomtörténet-írás máig nem derítette ki, hogy az Ahasvérus (a 'bolygó zsidó') legendaköréből melyik változat ihlette meg Aranyt, azt azonban már Barta János megnyug-

tatóan bizonyította, hogy nem egyszerűen egy világirodalmi vándortéma objektív lírai feldolgozásáról, drámai monológ-gá formálásáról, hanem „önleplezésként” is értelmezhető, személyes vallomásról van szó. Én továbbmegyek, és azt állítom, hogy *Az örök zsidó* olyan vallásos ihletésű vers, amelynek legmélyebb jelentésrétege csak a 'teológiai esztétika' segítségével tárható fel. Ha komolyan vesszük Arany önjellemzését, mely szerint nála „a poézis főleg a compositióban van”¹⁸, a vers felütésének és záró strófájának különös – a külső forma zenei funkcióján messze túlmutató – jelentőséget kell tulajdonítanunk. Az első sor: „Pihenni már. – Nem, nem lehet:” olyan vétségre utal, amely az Ahasvérus- és/vagy Chartofilus-legenda értelmétől függetlenül is vallási értékek tagadásának minősül, hiszen a 'nyugalom napja', amiről a 4. parancsolat szól, az Ószövetség jele volt. A *pihenni* nem tudó vagy nem akaró ember éppen azt a törvényt szegi meg, amelynek betartása nemcsak az engedelmesség erényét, hanem a teremtés hat napja után megpihenő Úrral való hasonlatosság szimbólumát is jelenti. A parancsot megszegő, s emiatt örök vándorlásra ítélt zsidó *irgalomba* kapaszkodó reménye – azaz a záró strófa fő motívuma – is ószövetségi forrásra vezethető vissza. A református egyházi énekeket gyermekkorától jól ismerő, s azok 'Istenhez emelő erejét' ismétlődően megtapasztaló Arany¹⁹ Dávid király Szenci Molnár Albert fordításában megismert zsoltáiraiból 'tanulhatta meg' a teológiai összefüggést a lelki *nyugalom* és az isteni *irgalom* között.²⁰

Olyan keretstrófákról van tehát szó, melyeknek – ha nyelvvezete csak felületileg is – szemlélete bibliai kontextusból eredeztethető, s a költemény vallomásos jellegét figyelembe véve ez az összefüggés egy profán mítosz és a Szentírás között önmagában is vallásos ihletet sejtet. Hogy kizárjuk a félreértés – egy elfogultan szubjektív olvasat – lehetőségét, a lírai életmű tágabb körében is vizsgálnunk kell: Arany harmóniaeszményének van-e köze bármiféle transzcendenciaképzethez, s hogy a *kiengesztelődés* esztétikai programja érintkezik-e kálvinista-keresztyén vallásosságával.

Barta János már csokorba gyűjtötte Aranyinak azokat az ötvenes években írott verseit, amelyek tematikájuk és vallo-
 másos jellegük alapján *Az örök zsidó* előzményének tekinthe-
 tők, s ezt a listát bővíteni nem lehet, s vitatni sincs okunk. *A lantos* (1849), a *Bolond Istók* (1850, 1880), a *Reményem* (1850),
A dalnok búja (1851), a *Mint egy alélt vándor* (1852), a *Visz-
 zatekintés* (1852), *A pusztai fűz* (1852), a *Hiú sóvárgás* (1852),
A Balzsamcsepp (1857), a *Még ez egyszer* (1878 körül) mind tar-
 talmazzák *Az örök zsidó* öndiagnózisának – az üldözöttség,
 a céltalanság, a reménytelenség, a halálos fáradtság érzésé-
 nek – valamelyik elemét (mozzanatát), melyek együttesen
 nem pusztán tartósan rossz kedélyállapotról, egyfajta lelki
 betegségről, hanem a személyiség-autonómia súlyos sérült-
 ségéről vallanak. *Az örök zsidó* esztétikumának titka azonban
 nem fejthető meg, ha előzményeinek számbavételekor csak
 a kedélybetegség jeleire figyelünk. A depressziós állapotokat
 panaszoló versek mellett tudniillik a gyógyulás, a feloldódás
 lelki eseményeiről hírt adó lírai dokumentumokkal is találko-
 zunk, s ezek éppen a transzcendens segítséget nem igénylő
 automatizmusukkal vonják magukra figyelmünket. Egy kül-
 ső és két belső – alkati – erőforrás működteti ezt az automa-
 tizmust. A külsőt – utaltam már rá – a családi környezet, a
 belsőket részint a személyiség karakterjegyévé vált sztoikus
 életszemlélet, részint az alkotásra serkentő költői ihlet visz-
 sza-visszatérő állapota adja. A család menedéket nyújt, az
 érzelmi regenerálódás lehetőségét kínálja, de lényegesen töb-
 bet is ennél: olyan önértékű, öncélú lét-alternatívát az élhetet-
 len közélettel szemben, amely a személyiség rejtett energiáit
 mozgósítani képes. „Zúgjanak bár künn a vészek, / Csak ez a
 kis enyhe fészek / Ez maradjon mindig épen: / Szívem a bajt
 könnyen hordja: / Férfié az élet gondja.”²¹ Van úgy, hogy ezt a
 már-már idillikussá váló harmóniát vallásos reminiscenciák
 is felerősítik: „Itt, enyelgő kis családom / Közt van az én jó
 világom; / Künn borong bár a magasban: / Itt örökké csillagos
 van. [...] És felejttem egyelőre / Gondjaimat a jövőre: / Mi ne-

héz súly függ e vállon, / Nehogy kedvök búra váljon. // Gyer-
mek-szívvvel, öntudatlan / Nyugszom meg a gondolatban:
/ Hogy övéit el nem hagyja, / Ki mindnyájunk édesatyja.”²²
A sztoikus életszemlélet legszemléletesebb illusztrációjául az
Enyhülés kínálkozik.

*Nem törik a szenvedő szív
Oly könnyen darabbá,
Csak ellágyul, s az örömré
Lesz fogékonyabbá;
Mint egy lankadt földművesnek
Pihenő tanyája:
Kész boldogság lesz neki a
Szenvedés hiánya.
[...]
Sivatatja életemnek!
Van pihenő rajtad;
Vészes hullám! Szív-hajómat
Nem szüntelen hajtod;
Ha nehéz bú és nehéz gond
Rossz napokat szerze:
Kárpótolja a nyugalom
Enyhületes perce.²³*

Ami pedig a költészet gyógyító hatását illeti, álljon itt példaként Arany leggyakrabban idézett versei egyikének, *A vigasztalónak* két strófája, majd Kazinczyra emlékeztető szonettje az ihlet csodájáról!

A VIGASZTALÓ

*Mi a tűzhely rideg háznak,
Mi a fészek kis madárnak,
Mi a harmat szomjú gyepre,
Mi a balzsam égő sebre;*

*Mi a lámpa sötét éjben,
Mi az árnyék forró délben,...
S mire nincs szó, nincsen képzet:
Az vagy nekem, oh költészet!*

[...]
*Jókedvem te fűszerezed,
Bánatomat elleplezed,
Káröröm, hogy meg ne lássa,
Mint vérzik a seb nyílása;
Te játszol szivárvány-színben,
Sűrű harmatkönnyeimben,
S a panasz, midőn bevallom,
Nemesebb lesz, ha kidallom.²⁴*

AZ IHLET PERCE

*Mint a szerelmes boldog álminál
Tündér-alakká lesz bálvány képe:
Úgy lebben olykor a művész elébe
Teljes tökélyben a szűz ideál.*

*De oh, ha vére csillapodni száll,
A gráciák övét elejti szépe:
Más hölgy tolong az istennő helyébe...
Asszony, minéműt köznap is talál.*

*Reszkess az égit így elveszíteni!
Ha ő jelen, ha őt mosolygni látod:
Akkor, akkor ne múlassz költeni!*

*Egyszerre, mint árny, tűn el az imádott,
És mint a rózsafelhő, nem sajátod;
Perc a tiéd, egy perc, az isteni!²⁵*

Nos, *Az örök zsidó* jóbi panaszáradatának alighanem azért kell felhangzania, mert ez az *egy perc* – a lírai ihlet „isteni perce” – az életmű tanúsága szerint hosszú ideig nem adatik meg a költőnek. 1855 és 1860 között – elsősorban balladáival – remekeket alkot a tárgyias költészet műfajaiban, de a súlyosbodó depresszióját feloldó, már-már metafizikai zaklatottságát enyhítő, személyes líra alkotására inspiráló ihletben nincsen része. Az „isteni perc” hiányát leveleinek tucatjai panaszolják, s ezek egyúttal azt is jelzik, hogy a lélek ’gyógyító automatizmusai’ már nem működnek. *Az örök zsidó* háttérében tehát zömében olyan versek állanak, amelyek egyfelől Arany szereptudatának folyamatos elbizonytalanosítását, az üldözöttség, a sodródás, a céltalanság érzésének létélményé erősödését dokumentálják, másfelől az önterápia korábban jól bevált mechanizmusainak hatástalanságáról árulkodnak. Nem azt jelenti ez, hogy a családi légkör, a sztoikus bölcsélet és a művészi hivatástudat végképp elveszítene jelentőségét a költő számára, de azt igen, hogy identitásválsága az érzelmi és intellektuális szféránál mélyebb tudatrétegeket is érint. A személyiségnek azt a tartományát, amelyet – az emberi kultúra történetének bizonyosága szerint – csak a vallásos önreflexió képes felszínre hozni.

Félreértés ne essék: az utolsó strófában fellángoló reményt – „Szegény szivem: / Elébb-utóbb majd megpihen.” – nem egy újabb, ezúttal transzcendens erőket is felhasználó harmónia-automatizmus táplálja. Itt nem a felekezeti tradíciókban nevelkedett ember vallásgyakorlatának sztereotip aktusáról, hanem a szenvedésből fakadó individuális vallásos szükséglet kielégítéséről van szó. De nem értelmezhető az utolsó sorok pusztán egy lírai műfaj esztétikai törvényszerűségeivel sem. A keretet adó versszakok funkciója formailag ugyan megtévesztően hasonlít a klasszika ellentéteket feloldó, ellenpontoszó technikájára, ám itt a „Pihenni már. – Nem, nem lehet” és az „Elébb-utóbb majd megpihen” sorok kijelentő módú állításai alapvetően különböző

létminőségű valóságokra utalnak. Nemcsak azért, mert a szenvedés jelen idejű *bizonyosságával* a jövőben várható megnyugvás csak *valószínűségként* állítható szembe, hanem mert a jövőbeli állapot bekövetkezésének nem az élet immanens rendje a garanciája – miként az *Enyhülésben* („Mint egy lankadt földművesnek / Pihenő tanyája: / Kész boldogság lesz neki a / Szenvedés hiánya”) –, hanem ‘csupán’ egyfajta remény. Igazuk lenne hát azoknak az értelmezéseknek, melyek szerint az utolsó versszak nem változtat a költemény egészének disszonáns hangoltságán? Igen, igazuk lenne, ha ez a bizonyos ‘egyfajta remény’ nem *hitbizonyosságban* gyökerezne. Ha a szenvedő embert „megszánó”, „nagy és örök irgalmába” fogadó transzcendens hatalom történetesen nem annak a vallásnak az Istene lenne, amelyben Arany élete legsúlyosabb megpróbáltatásaiban vagy vigaszt talált, vagy – ha nem talált is – keresett. Hogyan is lehetne súlytalanak, nem kulcsfontosságúnak tekinteni az ‘irgalom’ szót, amelyet a kompozíciónak különös jelentőséget tulajdonító Arany a vers végén ‘vet be’, tehát szerkezetileg kitüntetett pozícióba emel?²⁶

Hogyan is lehetne feltételezni, hogy határozott költői szándék nélkül használná azt a fogalmat, melynek (teológiai) szinonimái: a *kegyelem*, a *megváltás* – a zsidó–keresztyén hitigazságok fundamentumát képezik?! S ha – Barta János mintaszerű elemzése nyomán – elfogadjuk, hogy a ‘drámai monológként’, ‘objektív líraként’ is a „műfaj mintapéldányának” tekinthető költemény egyben Arany legszemélyesebb vallomása is, nem magától értődő-e, hogy már maga a mítoszi figura megválasztása is *hitvallást* jelent?!

De maradjunk a vers közelében!

Az örök zsidó az idegenségélményről szól. Az űzöttség, a céltalanság, a reményvesztettség, az otthontalanság, a kitaszítottság érzéséről: az identitás-, a harmónia-, a biztonság-, az Isten-élmény hiányáról. Már nem úgy, ahogyan a szentimentalizmus, az újklasszicizmus és a romantika ma-

gányköltészete, de még nem úgy, ahogy a szimbolizmus és az egzisztencializmus irodalma értelmezi az idegenséget. Pontosabban: így is, úgy is. Arany verse határárkó a modern líra történetében, a vers architektúrája, néhány külső formajegye még a klasszika elveit követi, képalkotása még romantikus motívumokat idéz, másfelől a lírai alany ontológiai dimenzióba emelése a romantika utáni korszak félreérthetetlen sajátosságai közé tartozik. 'Madártávlatból' közelítve a költeményhez egy külső – életrajzi/történeti – körülményre és egy belső komponensre: a mítoszkezelés technikájára érdemes felfigyelnünk. A vers keletkezésének évszáma – 1860 – az életrajzi-történeti háttér két lényeges mozzanatára utal. (1) Arany életében – művészi ambíciói és egzisztenciális körülményei tekintetében is – kedvező fordulatot jelent Nagykőrösről Pestre költözése. (2) Az 1848-as követelések megvalósulását ígérő kiegyezés lehetősége villan fel Bécs és Pest-Buda között. Alkotás-lélektani szempontból ahhoz hasonló külső adottságokkal számolhatunk tehát, aminőket a *Vanitatum Vanitas* Kölcseyjének, *Az emberek* Vörösmartyjának vagy a *Felhők* Petőfijének életrajzában konstatálhatunk: az érzelmi-világnézeti krízis mélypontját jelző művek mindannyiuknál olyan ihletből fakadnak, melynek természetét a múlthoz kötődő negatív hangulatelemek és a jelen által inspirált (pozitív) várakozások pszichológiai egyensúlya határozza meg. Az az impulzus tehát, amely az emberi lélek pokoli mélységeibe alámerülő művész formateremtő erejét működésbe hozza, mindegyik esetben az életből, a történeti világból származik. A belső komponens, a mítoszkezelés módja szoros összefüggésben van ezzel a 'mikrokozmosz' valósággal. Arany egyszerre törekszik arra, hogy az űzöttség, a megválthatatlanság létélményét általános emberi sorstapasztalatként (örök determináltsággént) fejezze ki, s ezért folyamodik a bolygó zsidó mitológiai alakjához; másfelől a reménytől fogant legszemélyesebb életérzésnek is hangot akar adni, ehhez viszont el kell távolodnia a mitológiai

tárgy végzetszerűséget sugalló epikus elemeitől. A 'bolygó zsidó'-motívum konkrét legendaváltozatainak azonosíthatatlanságát ez az alkotói magatartás magyarázza, s ebből következik az is, hogy Arany nemcsak a szüzséhez, hanem a mítoszi világképhez is ambivalens módon viszonyul. Alkalmasnak találja arra, hogy annak keretei között értelmezze az egyén evilági sorsát, de érvényességét nem tartja korlátlanul kiterjeszhetőnek az emberi egzisztenciára. Nem az az újszerű *Az örök zsidó*-ban, hogy az individuum sorsalany minősége és az ember metafizikai státusza közötti feszültséget a vallásos érzületben oldja fel, hanem az a nagyon erős kölcsönhatás, ami a vallásos és az esztétikai attitűd viszonyát jellemzi.

A tanulmányunk elején felvetett esztétikai problémához jutottunk vissza. Mert azáltal, hogy a vers leválik mitológiai talapzatáról, s így maga a mítosz metaforává lesz, epikus mozzanatai pedig egy belső, tudati történetis jelképeivé válnak, a vallásos élmény nem marad meg a költői ihletet katalizáló szerepben, hanem a szubjektív hitelű hitigazság oldja magába a mű esztétikumát.

Tudom, szokatlan és tudománytalanak látszó 'eljárás' egy verselemzésben 'hitigazságról' beszélni. A megütközést nyilvánvalóan az okozza, hogy egy – immár kétszáz év óta uralkodó – közfelfogás szerint a poétikus élményben 'kísérletileg igazolható' objektív összefüggés van a tetszést (katarzist) kiváltó tárgy és a lelki-tudati reflexió között, míg a hit állapota – tárgyának metafizikai jellege miatt – nem tartozik a művészi forma eszközeivel közvetíthető pszichikai tartalmak közé. Ebben a felfogásban a vallásos érzelmek – miként ezt Arany *Széptani jegyzetei* is tanúsítják – csak a transzcendencia képzeteivé, többnyire Isten-eszmévé objektiválódva jöhetnek szóba a költői ihlet forrásaiként, de nem őrizhetik meg a szubjektumban kiérlelt spirituális töltetüket. S noha a hit képességét kegyelmi ajándéknak tekintő teológiai antropológia megerősíteni látszik ezt a felfogást, a befogadás-lé-

lektani gyakorlatban mégsem különíthető el hermetikusan az esztétikai és a vallásos tapasztalat. Miképpen lehetséges az élmény homogenitása és a világkép(ek) differenciáltsága közötti ellentmondást feloldani? Az esztétika tudománya kitér ez elől a feladat elől, s ezzel nemcsak a 'szent'-hez fűződő érzelmek analízisével marad adós. Hiszen különemű élmények homogén ötvözete nemcsak a vallásos attitűd 'esztetizálódásával' jöhet létre, hanem – például – az erotikus, a morális és/vagy politikai érzelmek poétikussá transzformálódása útján is. S ahogyan a hazafias vagy a szerelmi költészet esztétikuma sem működik e szekuláris érzelemfajtákra való előzetes beállítódás nélkül, a vallásos ihletésű líra befogadás-lélektana is feltételezi a hit adottságát. Az érzéki tapasztalatnak mint előfeltételnek a megléte vagy hiánya, illetőleg a hit képességének adottsága vagy hiánya tökéletesen azonos szerepet játszanak az érzelmek esztétikai hatásmechanizmusában.²⁷ Miközben a 'széptan' modern tudománya tanácstalanul áll felvetett kérdésünkkel szemben, be kell látnunk, hogy a teológiai esztétika képes arra – saját ismeretelméleti alapjaira következetesen hivatkozó – választ adni. Ha ugyanis az emberi műalkotásban éppen úgy, miként a teremtett világ szépségében maga a Teremtő nyilatkozik meg, nem lehet lényeges különbség a transzcendensre, illetőleg az evilágra (szekulárisra) irányuló esztétikai érzelmek között. A hit következképpen nem arra szolgál, hogy az emberi egzisztencia egy másik világba való átmenthetségének illúzióját táplálja, hanem hogy az érzelmi bizonyosság erejével meggyőzzön az érzéki világot átható mögöttes értelem lehetőségéről.

E mögöttes értelem konkrét tartalma már nem tartozik az esztétika tárgykörébe. Nem az jelenti tehát egy esztétikai elmélet teológiára való nyitottságát, hogy feltétlenül a keresztény/keresztyén Isten-fogalomból kibontakozó vallásos világképhez igazodik, hanem – csupán – az, hogy nem vonja kétségbe, s nem is teszi idézőjelbe a transzcendencia-élmény tartalmainak valóságérvényűségét. Ez azt is jelenti,

hogy az esztétika és a teológia csupán egyetlen pontban érintkezhet, nevezetesen a hit fogalmának antropológiai (pszichológiai, fenomenológiai) és ismeretelméleti alapját kell közös nevezőként vállalniuk. Ami ezen túl van, lényeges lehet a vallásos tudat és a kulturális, illetőleg felekezeti identitás egysége szempontjából, de nem perdöntő az élmény esztétikai státusza tekintetében. Mert itt a hit, a hinni szavaknak nem a 'belief', hanem a 'faith' szerinti jelentéséről van szó, azaz nem azokról a „hittartalmakról, amelyek a mítoszokban, tanokban, parancsokban, szimbólumokban és rituálékban nyilatkoznak meg, hanem azokról a lelki-tudati képességekről, amelyek a »bizalom és kötődés« egyetemes mintáira, a legáltalánosabb értelemben vett »spiritualitásra« utalnak”²⁸.

Az örök zsidó – miközben Arany Isten-hitéről vall – a hitetlen olvasó számára is képes felmutatni a „bizalom és kötődés egyetemes mintáját”. Ezért modern.

(Az írás Kulin Ferenc *Küldetéstudat és szerepkeresés* című, 2012. decemberben megjelenő kötetében olvasható teljes terjedelmében.)

KULIN FERENC

Jegyzetek

¹ *Visszatekintés* (1852)

² Szmodis Jenő: *Az állam és a jog*. Kézirat, 105.

³ Uo.

⁴ Szilágyi Istvánnak, Nagyszalonta, 1847. április 2. Nagypéntek.

⁵ Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1854. okt. 18.

⁶ Tompa M.-nak, Nagykőrös, 1856. febr. 10.

⁷ Válasz Pompéry János 1857. május – elveszett – levelére

⁸ A. J. Tompa M.-nak, Nagykőrös, 1860. márc. 30.

⁹ A. J. Csengery Antalnak, Nagykőrös, 1860. júl. 9.

¹⁰ A. J. Tompa Mihálynak, Pest, 1860. nov. 15.

¹¹ A. J. Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1853. nov. 22. Az álom

és az ébrenlét e levélrészletekből kirajzolódó kapcsolatában ragadható meg *Az örök zsidó* 'drámai monológjának' pszichológiai képlete. A folyamatszerűség és az egyidejűség sajátos dialektikájáról van szó. A kétfajta tudatállapot időrendet is követ, de egymásba is oldódik. Igaz, aszimmetrikusan. Az álom nem tud az ébrenlétről, de az ébrenlét tud az álomról.

¹² Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1854. okt. 18.

¹³ Tompa Mihály A. J.-nak, 1853. nov. 28.

¹⁴ Tompának, 1853. jan. 18.

¹⁵ Vö.: Kulin Ferenc: *Baudelaire-problémák!* (K. F.: *Küldetéstudat és szerepkeresés*; Bp., Argumentum Kiadó, 2012.)

¹⁶ Zemplényi Ferenc: *Az allegória és a jelkép határán; Az el nem ért bizonyosság*; Bp., Akadémiai Kiadó, 1972. 91.

¹⁷ Zemplényi, 92.

¹⁸ A. J.: *Petőfinek*; Zemplényi, 86.

¹⁹ A. J.: *Tamburás öreg úr*; 1877.

²⁰ „Irgalmaz, Uram, irgalmaz nekem, / Mert tebenned bízok az én lelkem, / Több segedelmem nekem nincsen sehol, / Szárnyad árnyékában nyugszik fejem, / Míglen az nép gonoszsága elvonul” – LVII. Zsoltár”.

„Az én lelkem szép csendesen / Nyugszik csak az Úr Istenben, / Mert csak ő az én idvösségem, / Ő nekem erős kőváram, / Megtartóm és én ótalmam, / Minden gonosztul megment engem”; – uo.; „Ez király mindenkor bízok / Csak az ő Istenében, / És nem fél veszéleiben. / Az nagyságosnak nyugszik / Irgalmasságába, / És megmarad abban.” – T. B. Hálaadása az izraelitáknak az Dávid királyért. 7. szakasz.

²¹ *Oh! Ne nézz rám...*; 1852.

²² *Itthon*; 1852.

²³ 1852.

²⁴ 1853.

²⁵ 1855.

²⁶ Edgar Allan Poe mondta: „a vers csúcspontja azért a végén található, mert minden művészi munka tulajdonképpen a végén kezdődik.” E. A. Poe: *A műalkotás filozófiája*. Ford.: Babits Mihály; In.: *E. A. Poe összes versei*; Bp., 1959. 318.. In.: Békési S.: Ergon.

²⁷ Ld.: Békési, Ergon, 41.

²⁸ Peter Roisen: *Úton az egyetemes szellem felé*; www.szepepi.hu/irodalom/kedvencek/kc086html

A HAVASREKETTYEI-VÍZESÉS
1872 körül, Veress Ferenc felvétele

A HAVASREKETTYEI-VÍZESÉS, 2002

NEMZET ÉS BALOLDAL

Jegyzetek a Beatrice apródjai margójára

2. rész

3

A *Beatrice apródjai* története a Tanácsköztársaság bukása és a trianoni döntés közti időben zajlik. Anyaga magától értetődően kínálja a lehetőséget arra, hogy az író összefoglalhassa a 20. századi magyar történelemről, a nemzetért érzett felelős cselekvésről egész életét és életművét meghatározó, egykor és regénye megírása idején vallott gondolatait. Pontosabban azokat a gondokat, amelyek miatt időskorában mindennap meg kellett harcolnia depressziójával. Erről olvasói semmit sem tudhattak, de hozzá közel álló író-társa közül sem sokan. Mint naplójában írta, oly mértékben pesszimista volt, hogy optimistának kellett mutatnia magát, hogy ne ejtsen kétségbe másokat. Ezért kellett reménytelenségével harcolnia annak, kitől – nem túlzás – milliók várták mindennapi reményüket.

A hetvenes évekre nyilvánvalóvá vált, hogy a szomszédos nacionalizmusok egyre agresszívabb asszimilációs törekvéseivel szemben a magyar politika a legcsekélyebb mértékben sem kívánja védelmezni a határon túli magyarokat. Legfőljebb arra hajlandó, hogy belpolitikai okokból eltűri, hogy a téma valamiféle korlátozott nyilvánosságot kapjon. Ekkor azonban a bürokratikus kegyetlenséggel folyó csehszlovákiai, a paranoid román asszimilációs politika már nem érte be a felügyelete alá kényszerített magyarság elleni csendes háborúval, hanem azokat is támadta, akik

Magyarországon szót emeltek sorozatos, durva jogsértéseik ellen. Így lett céltábla Illyés, aki Janics Kálmánnak a szlovákiai magyarság szenvedéstörténetéről szóló könyvéhez írt előszót. Mivel az ennek nyomán indult csehszlovákiai támadásokkal szemben nem kapott semmiféle támogatást, a román politika is az ellene indított sajtókampánnyal kívánt üzeni Magyarországnak. Illyés azonban nemcsak segítséget nem kapott a magyar hivatalosságtól, hanem még arra sem kapott lehetőséget, hogy megvédje magát.

A *Beatrice* ebben a helyzetben arra is esélyt kínált, amelyet megragadva mégis megszólalhatott, és legalább közvetve kifejthette a maga álláspontját. És jóval többet tudott elmondani benne, mint amit a kinyomtatott, majd a közönség elől hermetikusan elzárt könyvraktárba internált *Szellem és erőszak*ban mondhatott. Okkal kellett azonban tartania attól, hogy ez a regénye is a tanulmánykötetecske sorsára juthat. Egy verse közlésével (vagyis be/letiltásával) kapcsolatosan írja naplójában: „ha komoly ellenállást mutatok, a Beatrice-be burkolt részletek sem jelenhetnek meg. Pedig azt – a *Kortárs* [1978.] 7. számát máris másolják.” (A másolás, hogy a mai világban is érthető legyen, írógéppel történő, többpéldányos, sőt kézírással történő másolást jelentett, nem csekély munkát és buzgalmat követelve. Ekkoriban még bő évtizeddel voltunk a kezdetben még belügyi ellenőrzés alatt működtethető fénymásolók használatának terjedésétől is.)

A *Beatrice* tehát nem egyszerűen egy regény, hanem olyan emlékezés, amelynek fontos feladata, hogy keretet adjon máshol elmondhatatlan aktuális üzeneteknek: hiszen írja, legalábbis formálisan, nem polemizál, nem politizál, hanem csupán saját „forradalmár” múltjára emlékezik. Hogy tárgya időszakában, a háborús vereséget követő forradalmaktól sújtott Budapestet már megszállták a románok, hogy a Felvidéket már a cseh megszállók igazgatják – azon a bürokratikusan működő cenzúra átsiklott. Illyés pedig megírhatta a nemzeti romlás drámai nyitófejezetéről szóló történelmi jegyzeteit.

Ennek meghatározásánál nem szorítkozott az 1918–1919-es események értelmezésére. Ítéletében ott voltak az ellenforradalmi rendszer és a pártállam évtizedei során szerzett tapasztalatai. Amikor azt írta, hogy a nemzetinek mondott ellenforradalom valójában a nemzet sérelmei, a magyarok jogfosztása ellen nem szólt, mert legfontosabb célja hatalma megerősítése, hegemoniája biztosítása volt, akkor 1919-es tényeket idéz. Ha azonban valaki az 1970-es évek uralmi rendszerének gyakorlatában hasonló vonásokat vél felfedezni – magára vessen. Ahogyan minden olyan alkalommal, amikor a két, ideológiájában sarkosan különböző rendszer, hivatkozásaiban szemben álló gondolkodásmód gyakorlati politizálásában a nemzet, ezzel a magyar nép sorsa iránti közömbösség azonosságára utaló kijelentéseket vél felfedezni az író fejtegetéseiben.

4

A regény főhőse az érettségre készülő ifjú író. Az érettség próbáját nem az iskola állítja elé. Társaival együtt a szellem hormonjai is tombolnak bennük: belső forradalmuknak különös jelentést ad, hogy egybeesik a társadalmi forradalommal – és annak kudarcával. A történelem robbanásai felgyorsítják a szellemi és erkölcsi érést, a kamaszos felelőtleniséget követő önfeledt diákévekre a kockázatokra még nem nagyon figyelő, de egyre erősödő felelősségtudattal megélt ifjúkor következik. A felnőttgondokkal való szembenézés képességének megszerzését – ahogy a *Kora tavasz*ból is tudjuk – kikényszeríti, ha valaki olyan helyzetbe kerül, hogy felnőttként kell viselkednie. A történelem ezt tette a háborús kamaszokkal: a forradalmak ezt a folyamatot gyorsítják és mélyítik. Ettől lesz a *Beatrice* sajátos nevelődési regény: az ifjakat nem mesterek és iskolák formálják, hanem a történelem és egymás társasága.

Az elbeszélő röviddel korábban még vidéki környezetben élt, szülőföldjével változatlanul szoros kapcsolatot tart. Budapest újdonság neki. De nem betagozódni és diadalmaszkodni akar ebbe az új világba, mint Julien Sorel: nem meghódítani, hanem megváltoztatni akarja a fennálló rendet. A nagyváros korábbi, robbanásszerű fejlődését a háború sokban megakasztotta – egészében mégis új impulzusokat adott a vidékies Magyarország átalakulásához. A hadviselés évei, a forradalmakat és az összeomlást követő elszegényedés közepe a háborús mobilitás átformálta Budapest mélyvilágát. E különleges közegben keresik a koruk szerint már nem kamasz, de még nem felnőtt ifjak jövődjük útjait.

A város hagyományosan a polgárosodás tere – ám hő-sünk a puszták és a kisvárosok polgárosodott szellemi környezetében élt, akár csizmában is. Társadalmi értelemben különös képletet testesített meg. Hazulról a vidéki Magyarország szinte teljes spektrumát ismerte, és ez a sokféle kapcsolódás városi életében folytatódott. Környezetét zsellérek, parasztok, falusi tanítók, iparosok, munkások, diákok, polgárok, értelmiségiek, művészek egyaránt alkották. Szellemi nyugtalansága és nyitottsága okán természetes volt számára, hogy sokféle helyszínen forduljon meg, sokféle kötődjön. Igaz, sehova sem elkötelező erővel: sajátos módon minden kapcsolatán kívül és fölül áll.

Budapest, sokféle ismerőse révén, nem idegen közeg számára. Korábbi élete világától itt minden különbözik. Sok mindenre rácsodálkozik, de valamiféle józan tartózkodással. Nagyvárosi élete egyszerre előre- és visszalépés. Előre egy urbánus kultúra felé, és sokféle okból mégis vissza, némiképp távolodva a polgári létformáktól. Mégsem kell ezt süllyedésnek éreznie, mert szellemi értelemben emelkedik: a mozgalmi kapcsolatokon túl, baráti körével együtt az értelmiségi- és/vagy a művész-jövő esélyeit kutatja.

E fiatalokat az sodorja a forradalmi mozgalmak vonzáskörébe, hogy egy polgárosodó világ keretei között polgá-

rosodó munkásságot látnak. Ennek a közegnek emelkedését töri meg a háború és az összeomlás. A forradalmak azt ígérik, hogy a lezárulni látszó út nemcsak ismét járhatóvá válik, hanem le is rövidíthető. Ezzel szemben az ellenforradalom a jövőt zárja el az emelkedni vágyó nemzet előtt – Illyés elgondolásában mindenképpen, ami egyúttal megerősíti a maga helyének választását illetően is.

Ezt a sorsképletet érzi maga körül az ifjú Illyés baráti köre: a történelem nagy drámájában okkal türelmetlen generáció. Tagjai minden bizonnyal forradalmat sürgetnének a háború kiváltotta társadalmi feszültség és forradalmi helyzet nélkül is. Részben a mindenkori ifjúság jogán, részben a modernizációjában válaszüthoz érkezett ország előtt álló feladatok jegyében. És a 19. század fényes örökségeként forradalmárok hagyománytiszteltéből is. (Ideértve, hogy éppen e hónapokban már Ady is hagyománnyá válik.)

Röviddel korábban még költői túlzásnak tűnhetett az az ítélet, amelyet éppen Ady fogalmazott meg a leghatározottabban: hogy az uralmát féltő politika a háborút a forradalom elkerülése érdekében zúdította Európára: nálunk is. Ha ez így talán túlzás is volt, ami a háború után következett, sokban igazolni látszott. Annyiban feltétlenül, hogy bizonyossá vált: a háború okai között nem akármilyen szerepet játszó világméretű civilizációs válság még nagyobb kihívást jelent.

A regényben, érthetően, ez nem kap különösebben nagy teret. Az 1919-es és közvetlenül rákövetkező évek Budapestje és Magyarországáa olyan napi gondokkal küzd, amelyek minden mást háttérbe szorítanak. De az általános alap mégiscsak maga a háború előtti „ős-válság”, az egyetemes és a magyar. Erre adott az ifjú Illyés és baráti köre, már csak Petőfi re és Adyra való tekintettel is, mélyen baloldali választ.

Nem feltétlenül világnézeti okokból (melyik normális fejlődésű fiatal nem forradalmár?), hanem a nemzet sorsára figyelve is. A háború előtti *Nyugat* vagy a *Huszadik Század*

szellemiségét és e lapok szerzőinek, olvasóinak eszmetársait hasonló gondolkodás jellemezte. Ez a polgári és polgári radikális közeg, de az ettől alig elhatárolódó szociáldemokrácia is, a magyarság jövőjéről a világ nagy kérdéseivel összefüggésben kereste. Sőt, a modernizációnak, mint nemzeti modernizációnak ügyében a baloldali és a konzervatív (a liberalizmust elutasító) csoportok legjavának gondolkodása részben át is fedte egymást. Nem véletlen, hogy már Szabó Dezső egyazon végzet tragikus hőisének tekinti Tisza Istvánt és Adyt (gondolata a két háború között Szekfű Gyula közvetítésében válik a politikai diskurzus közhelyévé). Nem véletlen az sem, hogy a század elején Tisza és Ady, vagy Tisza és Szabó Dezső még szellemi szóváltásba keveredhettek. Időben alig valamivel később, de egy másik világban, a két háború között, a polarizálódott szellemi-politikai erőterben a viták helyére a kölcsönös kiátkozás került. (Olyannyira, hogy a megváltozott közegben már a párbeszéd kísérlete is eleve gyanúsnak számított. Egyebek között ezért kerültek a baloldal egyik frakciójának szégyenpadjára azok, akik elmentek a Gömbössel szervezett találkozóra.)

Az ifjú Illyés odahaza a vele egyívású társak, unokatestvérek, a nagybácsik és nagynénik, a kiterjedt és a kívülálló számára szinte áttekinthetetlen vegetációjában volt otthon. Szülőföldjének előőrsei már elértek a város külső gyűrűjét, az általuk teremtett hídfőállás nemcsak a „hódításban” segítette a később érkezőket, hanem kapcsolatot biztosított a kibocsátó közeg felé is. A fővárosban iskolatársainak körében találta meg új társaságát: ez hatalmas szellemi váltást is jelentett.

Budapesti szellemi közegét láthatóan a pesti liberális polgárság, kispolgárság és értelmiség köréből származó fiatalok jelentik. Életkoruknak megfelelően nem köti őket a társadalmi háttér, a családi kötöttségek. A közös hit, minden új generáció hite, egy jobb világ megteremtethetőségébe vetett természetes bizalom, a jövő alakíthatóságának bizo-

nyossága kapcsolja össze őket. A Budapestre került, fiatalemberré érő kamasz tehát nincs magára hagyva. Mégis, kapva kap minden új barátot mint új szellemi impulzuson is. Az új társak java magától értetődően azonnal elkápráztatja műveltségével, magabiztosságával, nagyvárosi otthonosságával. Nem feltétlenül egyéni kiválósága okán, hanem mert onnan való, ahová az ifjú Illyés is tart. Mélyen jellemző azonban rá, hogy nem érez a benne összeérő két világ között választási kényszert.

Az újonnan és az atyafiság révén szerzett barátok egyfelé viszik: kora és közege szokásainak megfelelően a munkásotthonokba, mint a társas élet és a művelődés természetes helyszínére. Az osztálytársak a kor legfrissebb gondolatait közvetítik hozzá. Mindez nemcsak gondolkodására hat: társasága a szociáldemokráciához közelíti, utóbb kapcsolja. Ám – szemben a bolsevik doktrína tanításával – a forradalom közegére emlékező Illyés visszatekintéséből nem az osztályharcos hit ereje, hanem egy értelmiségi-polgári útkeresés rajzolódik ki. Történik ez annak ellenére, hogy a szövegben a munkásmozgalmi üdvtörténet hősei rendre előkerülnek – csak éppen a forradalmi munkástömegek maradnak ismeretlenek. (Jellemző, amire Tamás Attila hívta fel a figyelmet: az a maga szocialista mozgalmát szervező csoport, amelyhez Illyés tartozott, pártjának sokféle névváltoztatát keresve csak olyan formációkat vetett fel, amelyekből a *munkás* szó hiányzott...)

A forradalmak utóvédharcainak hétköznapijai Illyés reális ábrázolásában merőben mást mutatnak, mint amit úgy általában az efféle küzdelmekről a pártállamban tanítottak. Így például a bebörtönzöttek családjának segítése, egyfajta korai Vörös Segély nem a világforradalmi lendület és a proletártestvériséget példázza: kifejezetten értelmiségi mozgalom – nem is lehet más. A proletárforradalomból pedig mintha leginkább a munkások hiányoznának. A bolsevik mitológia mártírjai nem annyira példaképnek állítható

hősök, mint... mik is? Illyés nem adhat direkt választ. Mond azonban valamit, amit itthon előtte négy évtizedig nemigen írt le senki: „Harcainak sikeres előretörésekor a proletariátus mindenkor és mindenhol félelmetes segédcsapatot kap a lumpenproletariátustól. Félelmetes az ellenfél számára, de félelmetes, veszélyeset éppúgy a forradalmi sereg számára.” Talán nem kell magyarázni, mit jelentett ez a két mondat a Szamuely-kultusz világában.

Igazából a forradalom „harcainak” egyetlen tényleges résztvevőjéről tudunk meg valamit: a Beatricének nevezett, botticellis szépségű kamasz lány bebörtönzött bátyjáról. A nagy bizonyossággal halálos ítéletre váró fiatalember Szamuely terrorvonatán volt géppuskás: vélhetően tehát sokszoros gyilkos. Forradalmi meggyőződéséről nem esik szó.

E fiatalember magára maradt családjának szánt segílyt kézbesítené a diák Illyés. Az otthonukról adott környezetrajz hitelesen mutatja, miként élt egy munkás- (de nem „proletár”!) család 1919–20 körül. Ám ez a kép sem illik a mozgalmi romantikába: a családfe hallani sem akar „forradalmár” fiáról, nem hajlandó a támogatás átvételére sem.

Ez a sajátos kitagadás egyaránt szól a börtönbe vezető, inkább a sodródás és/vagy kalandorság jegyében alakuló életútnak, és annak, hogy a fiú élettársa, gyermekének anyja – prostituált, aki az így szerzett keresetéből segíti bebörtönzött társát. Hogy ez a már-már ponyvaizű perditaromantika miként simul a magyar baloldali gondolkozás etikájára oly nagy hatást gyakorló Dosztojevszkij Szonyaszindrómájához, arról sokat megtudhatunk Illyés beszámolójából. Igaz, a kamasz hőst nemcsak teoretikusan, hanem saját, követelődő szexualitásán keresztül is izgatja a kérdés. Amelynek különös kontrasztja, hogy a prostituált anya gyerekét az éteri magasba emelt kamasz lány, Beatrice neveli...

5

Ugyancsak Dosztojevszkij nyomán vitatéma a diákok között, hogy szabad-e ölni egy nagyobb cél érdekében. A *Beatrice*-ben ez nem a gyilkosság elkövetésének kérdéseként jelenik meg, hanem abban a formában, hogy elvárható-e valakitől, hogy a maga életét vesse oda egy nagyobb cél, azaz egy *Eszme* érdekében.

A kérdés Illyés és a forradalmi baloldaliság mozgalmainak kapcsolatában e regényen túlmutatóan is alapvető fontosságú. Itt ugyan inkább még csak érinti, és csak a folytatásban, a *Szentlélek karavánjában* kap mélyebb kifejtést. Abban rögzíti azt, amit Lukács György mondott el neki arról, hogy politikai megbízottként a frontra kerülve milyen erkölcsi megfontolások jegyében tizedeltette meg a frontról megfutó vöröskatonákat.

Lukács döntése a katonai logika alapján akár érthetőnek is tekinthető. Az azonban a 20. századi diktatúrák történetét illetően megkerülhetetlen rejtély, hogy miként válhat egy európai kultúrájú filozófusból élet és halál kérdésében döntő politikai tiszt. (Lukács döntésének abszurditását fokozza, hogy a parancsára történt kivégzésekkel erősített harci morállal visszafoglalt területeket az általa képviselt tanácskormány néhány hét múltán átadta a harctéren megfutott cseh katonaságnak...)

Lukács fronttörténetéről Illyés csak évtizedek múlva szerzett tudomást. De arról már az eseményekkel lényegében egy időben, vagyis legfőljebb néhány hónap késéssel képet kaphatott, hogy – szemben az ő ideális forradalmiságával – doktrínája védelmében a mozgalmi irracionalizmus képes ölni. Ezért 1919 őszén nemcsak a fehérterror rémségein szörnyed el, hanem a vörösteror ekkor közismertté vált tényei is megrendítik.

„A várost nemcsak az őszi retorzióról keringő hírek és rémhírek nyomasztották. Azok is, amelyek a nyári megtorlá-

sokról, a parasztfölkelések elfojtásának körülményeiről csak most [ti. 1919 őszén] terjedtek el, s lettek kemény vitaanyag a forradalommal rokonszenvező rétegekben. Anélkül, hogy napvilágra kerültek volna akár akkor, akár később a közvetlen rezzenetei – nem véletlen példaképp – annak a falupolitikának, melyet maga a kommunista történetírás rögtön a bukás után a diktatúra tán legfőbb taktikai tévedésének minősített, a földkérdés körüli hibák gyűjtőfogalma alatt” – írja. Így csap át a kommün idején történt vérengzésekre utaló megjegyzés olyan elemzésbe, amely a népi mozgalom gyökereit illetően is sokat mond.

A fiatalember rövidesen azzal is szembesül, hogy napi érdekei jegyében a mozgalom akár résztvevőinek életét is aggály nélkül feláldozhatja, elvárva, hogy azok engedelmesen kövessék a párt érdekeinek jegyében akár halálos ítéletet kiváltó utasításokat. A fiatal Illyés számára ez a barátjaival megmenteni szándékozott tanáruk a bíróság előtt „elvárható” magatartása kérdésében folytatott vita során válik világossá.

Előszörban, természetesen, az élet feltétlen tisztelete jegyében kerül szembe a mozgalmi érdek képviselőjével. Megrendíti annak könyörtelen fanatizmusa. És ha nem is láthatja még teljes bizonyossággal, de sejtésnél többet érez meg a totalitárius gondolkozás könyörtelenségéből. Amelyben nemcsak az élet, hanem az élő ember egyedisége, önrendelkezési joga sem érték.

Így pedig, dacára annak a meggyőződésének, hogy a történelmi igazságot és a nemzet jövőjét a baloldalon kell keresni, már nem kísérti meg az a kétely és fenntartás nélküli hit, amelyet a mozgalom elvart résztvevőitől.

Illyés ezért nem lesz kommunista, viszont megmarad a kommunizmus előtti baloldaliság hívének. Ebből az eszményből, mely sohasem került uralmi helyzetbe, nem kellett kiábrándulnia. A *nép* petőfies értelemben felfogott szolgálatát, a szociális és emberi jogok tiszteletét, nemzeti modernizációt valló demokratikus meggyőződés nemcsak

a jobboldaltól választotta el, hanem a legalapvetőbb erkölcsi parancsokat tébolyult spekulációkra hivatkozva tagadó bolsevik gondolkodásmódtól is. A távolságot nemcsak ő érezte, hanem a Varjas ügyében folytatott vitája társa, aki a párt képviselőjében mondja: „másnak képzeltük az esze járását...”. A visszafogott fogalmazás azonban végleges ítéletet sejtett.

Illyés humánus és gyakorlatias baloldalisága, annak ellenére, hogy a szocialista-kommunista mozgalom vonzókörében formálódott, eleve mást jelentett, mint a hatalomcentrikus doktrinenség. Nem egy új osztályuralom – a proletárdiktatúra! –, hanem az emberiség ideális forradalma, a *szabadság, egyenlőség, testvériség* birodalmának megteremtése volt az álma. Ez magától értetődően jelentette az emberi jogok védelmét – amibe ugyanilyen természetességgel tartozott a nemzeti jogvédelem is. Útja tehát már itt elvált a kommunista baloldaltól.

Az ő baloldalisága és ez a forradalmiság a maga módján kifejezetten tradicionálisnak tekinthető. Az ifjú Illyés naivitása legföljebb abban állt, hogy úgy gondolta: az 1918-as és 1919-es forradalmak vezetői is hozzá hasonlóan éreztek. Ezért írja, egykori elgondolását kései szemléletével is elfogadva: „nem kíván már tüzetesebb boncolást, hogy a Tanácsköztársaság létrejöttében miként közelítette a két alapkérdés megoldása egymást”. Az alapkérdések: „az elnyomott osztályok sürgős joghoz juttatása” és a „nemzeti kérdés égetően sürgető megoldása”, ami ezúttal mint „a magyar anyanyelvűek jogvédelme jelentkezett”.

Hogy talán nem is diákos naivitas volt az az elképzelés, hogy a két feladat egymásba nőhet, azt jelzi, hogy nemcsak ő reménykedett ebben, hanem mások is, a sokáig egységes progresszió köréből. Így pl. Szabó Dezső *Az egész emberért* címmel a *Nyugat*-ban megjelent, a tanács hatalmat köszöntő örömdódaja is hasonló hitet tükröz. (Ami akkor is figyelemre méltó, ha a napi politikai állásfoglalásait illetően sohasem volt éles szemű ítélesznek mondható.)

Egy érettségire készülő diáknak amúgy szinte kötelező naivnak lennie. E gyanútlanág nélkül ritka a termékeny élet. Így tekint vissza saját és köre ifjúi énjére Illyés is: „növeltük... egymásban az ifjúi hitszomjnak azt a – de mennyire nem lesajnálendő – sacra simplicitását”. Hogy így látja, azt is jelenti: naiv kommunizmusa egyúttal hazafisága gyermekbetegsége volt. Ebben az ítéletben úgy mosolyogja meg egykori énjét, hogy szolidáris marad vele.

6

Ez a kettősség nemcsak a visszaemlékezés sajátja. Valamiféle sajátos ambivalencia az Illyés-életművet mindig belengi. A közéletiség sarkított állásfoglalásokat követel, a gondolkodó mindig inkább lekerekíti az éleket. Nemcsak a tett halála az okoskodás, hanem a töprengése is a cselekvési kényszer.

A *Beatrice* történetéből és kommentárjaiból is kiolvasható, hogy Illyés a létező magyar forradalmi baloldalisághoz sajátos ambivalenciával kapcsolódott. Értékek és közös ellenfelek közelítették hozzá, de ugyanúgy elválasztotta tőle annak doktrinersége („Kategóriákban gondolkodni veszélyesen könnyű út” – írja, irracionalizmusa, népfogalmuk különbözősége. Az ő gondolkodásában a nemzet mint történelmi és kulturális közösség éppoly fontos volt, mint a társadalom osztálytagolódásának elve). Emberképe és erkölcsi normái, minden „felvilágosodottsága” ellenére, a keresztény értékrendhez kötöttek. (Ez az idealizmus jelenik meg metaforikus formában a *Beatrice* iránt fellobbant éteri szerelem ábrázolásában.)

Illyés alkatilag és eszmeileg rendíthetetlenül realista. Bármilyen termékenyítő ereje lehet eszméknek, bármilyen távlatokat nyithatnak a gondolkodásban a spekulációk, de azok egyoldalú és öncélú szolgálata tragikus következményekkel járhat. Ennek sejtelve választja el Illyést a kommu-

KIS GERGELY EMLÉKE
A SZÉKELYUDVARHELYI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM
UDVARÁN,

1864 körül, Orbán Balázs felvétele

KIS GERGELY EMLÉKE A SZÉKELYUDVARHELYI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM UDVARÁN, 2004

nisták spekulatív és ezért emberellenes irracionálisusától. Szerencséjére (vagy éppen balszerencséjére?) ez az elszakadás nem követelte meg a mozgalommal való látványos szakítást. Mire ez elkerülhetetlenné vált volna, a bolsevik kísérlet sikeresen elbukott. A forradalom jegyében már senki sem gyilkolhatott. Éppen ellenkezőleg: résztvevőinek kellett szembenézniük halálos ítéletek fenyegetésével. Így Illyés sem kényszerült a forradalom megtagadására, sőt, a szolidaritás elemi parancsa jegyében segítette a lebukottakat. „Mindaz a sár, amit a forradalom céljaira hányt az ellenforradalom: tisztítóan is hatott. Ahonnan az a sár zúdult, onnan el kellett húzódní. Annál messzebb, minél többet adott az ember a tisztaságra” – így Illyés kései kommentárja. Világos beszéd. Az is világos, hogy nem a forradalomról, hanem a *forradalom céljairól* szól. Illyés prózáját olyan figyelemmel kell olvasni, mint verseit: a legapróbb részleteknek is jelentésük van. Ezekre figyelve érthetjük meg, hogy mit jelent: az ellenforradalom sárdobálása *tisztítóan hatott*. Nem kevesebbet, mint annak jelzését: a forradalom bizony elpiszolódott...

Illyést tehát ideális forradalmisága felé vezette vissza az ellenforradalom. Nemcsak meg-, hanem le is tisztult ezzel baloldalisága. Ha létezik érték-konzervatív világkép, akkor létezik érték-baloldaliság is. Nemcsak Illyés a példa rá: Bibó István, Németh László és sok-sok követőjük útja is ezt bizonyítja. Illyést ez tette a kétely nélküli, mozgalmi baloldaliság nézőpontjából renegáttá – miközben az ugyanilyen, kétely nélküli jobboldaliság is ellenfelének tekintette.

Gondolkodásában véglegesen meghatározó maradt a baloldal közös nevezőjének számító szociális szemlélet. Ez azonban nem vált el a nemzet ügyében való, hasonlóan döntő jelentőségű elkötelezettségtől. Ami azért érdemel megkülönböztetett figyelmet, mert a sajátos magyar eszmei tagolódás rendje szerint a nemzeti gondolat a jobboldal közös nevezőjének számított.

Ezt a szakadást a forradalmak politikai és ideológiai melléfogásai készítették elő, és Trianon tette teljessé. A békediktátum nemcsak államhatárokkal szabdalta fel a magyarságot, hanem gondolkodásában is. A tragédia ezzel lett teljes: a meghagyott részországban élő nemzetrészt is darabokra szaggattatott. A korábban is meglévő repedések, törésvonalak szakadékokká mélyültek. Nemcsak jobb- és baloldal között támadt áthidalhatatlan ellentét: ez valamennyire még érthető is. De a magyar progresszió is részekre szakadt.

Nem utolsósorban azért, mert már korábban is hasadozott. Károlyi nem tudott mit kezdeni az 1918 őszen föl-törő társadalmi energiákkal, a szociáldemokrácia szervezeti erejét nem tudták alkalmas vezetők értelmes politikára váltani, a kommunisták nem annyira megszerezték, mint elfogadták a hatalmat.

Ez, a tehetetlenség képlete, így jelenik meg Illyés megfogalmazásában: „Ha hihetnénk, hogy történelmi eseményeket mindig valóban azok vezetnek, akik szerepet kapott protagonistákként nagy buzgólkodva irányítgatják, könnyű volna kikeresni... azokat a szociáldemokrata pártbereket, akik a Gyűjtőbe kikocsiztak, hogy a kommunistáknak afféle »kard vagy korona«-ajánlatot tegyenek. Akiknek jó része valóban abban a tudatban írta alá az együttműködést a kommunistákkal, hogy nem kommunista forradalmat fognak csinálni. Menti vajon őket, hogy egyéb tájékozatlanságuk mellett arról sem volt képük, hogy milyen lehet voltaképpen egy kommunista forradalom? Vagy egyszerűen: egy forradalom Magyarországon?” Máshol aforizmaszerű tömörséggel fogalmaz: „Olyanok segítették hatalomra [már-mint a kommünt], akik rettegetek a hatalmától.”

Vagyis: a nép forradalmának élén olyanok álltak, akiknek semmiféle elképzelésük nem volt arról a forradalomról, amelynek vezetésére vállalkoztak. Ezért nem is történhetett más, mint ami történt. A polgári radikálisok a szociáldemokratákra hagyták a hatalmat, azok a kommunistáknak. Tőlük

pedig az ellenforradalom örökölte: egyikük sem tudott mit kezdeni sem a vele szemben, sem a mögötte állókkal.

Lehet, hogy az előttük álló feladat megoldhatatlan volt. De elvállalták. Így az nem mentés arra, hogy rendre súlyosabb helyzetet hagytak maguk után, mint amelyet örököltek. A forradalmakat és az ellenforradalmat együtt minősíti így Illyés: „A kudarc, még tüzesebb szóval a fölsülés, egyszerre volt – ne enyhítsük továbbra sem az anamnézis majdan tán még gyógyhatású szavait – nevetséges és siralmas.”

A fölsülések sora nem a Magyarországot fenyegető veszélyek elhárításának elmaradásában volt tragikus: a történelmi végzet elhárítására aligha volt esély. De a baj sorozatos félrekezelése a nemzetet annyira legyöngítette, hogy a majdani gyógyulás esélyét is elvette.

Ez mutatkozott meg abban, hogy, miként Illyés írja: „veszélyesen eltávolodott, aminek történelmileg ikerszövetségbe kellett volna fonódnia: a népvédelem és a nemzetvédelem; a föltörő osztályok küzdelme és a kintről barbár széttörésre szánt magyar etnikum bár kétségbeesett harca a becsület, az emberi méltóság megmentésére, a jövőbe átmentésére.”

Ezt a kívánt egységet a maga példájával őrizte. Itt nem volt helye középútnak, harmadik útnak (vagy oldalnak). Ebben az egységben a két alaptételnek együtt, külön-külön teljességben kellett megjelennie. Illyés erre törekedett mindhalálig: világképében mozgalmaktól és politikai tömböktől függetlenül megmaradt a haza és a haladás a reformkortól, illetve a nemzeti romantikától örökölt egysége. Nemcsak az ő öröksége volt ez, hanem azé a csendes többségé, amelyik máig tudja, hogy minden ideológiai kizárólagosság ember- és ezért nemzetellenes.

7

Illyés számára személyes „mozgalomidegensége” akkor lesz nyilvánvalóvá, amikor úgy gondolja, hogy a perére-ítéletére váró, kiszabadítandó Varjas Sándornak a bíróság előtt a túlélés szempontja szerint kell viselkednie. Az életben maradás szempontja fontosabb, mint a mozgalom ideológusai által elvárt mártírimum. Illyés úgy gondolja, hogy senki sem várhatja el másától, hogy aktuálpolitikai szempontok alapján vagy pártérdekből fölakasztassa magát. Mint írja: „elképzelhetetlennek tartottam én az addigi kivégzéseket még [...] megtörténtük után is. Minden kivégzést, bármilyen emberölést elképzelhetetlennek tartottam.”

Ez nem a kétely nélküli, a jakobinus mintán lelkesedő forradalmár szava. Igaz, sem a pillanat nem kedvez egy ilyesféle forradalmiságnak, sem a magyar forradalmiság hagyománya nem ebbe az irányba mutat. Hiába Petőfi királyakasztós, „hatalmas kezdesz lenni végre nép”-es öröksége, személyes áldozata, költészete egészéből sokkal inkább egy élni szerető, a forradalomban nem a terrort, hanem a szeretet uralmának megteremtését látó ifjú arca rajzolódik ki, és nem Saint-Justé vagy Marat-é, Robespierre-é.

Illyés érettségiző diák korára már bőven szerzett megrendítő, egész további gondolkodására kiható tapasztalatokat. Nem a szocialisták agitátoriskolájának ideológiáján keresztül látta a valóságot, hanem éppen fordítva. Biztos, hogy 1919 őszén még nem vonta le azokat a következtetéseket az általa is tapasztaltakból, amelyeket visszatekintve minden köteles visszafogottság ellenére is kíméletlen egyértelműséggel fogalmazott meg. Azt tehát, hogy a tanács hatalom ideológiai okokból és hatalmi ambícióktól hajtva hogyan adta fel a nemzeti érdekeket.

Igen, a nemzet maradék erejéből a kommün idején is telt arra, hogy a Felvidéken diadalmasan előrenyomuljon. De „Kassán, Losoncon, Eperjesen, Bártfán csak félnapig

csüngtek az ablakokban a rejtekhelyről előszedett vagy sebtében összevarrt piros-fehér-zöld lobogók a tisztán pirosak mellett. A magyar hadvezetés szedette le őket. A politikai biztosok, némi vita után a katonákkal. A magyar Vörös Hadsereg nem Magyar Vörös Hadsereg volt, hanem csak Vörös Hadsereg. Nem nemzeti szabadságot vitt, hanem proletárszabadságot.”

Ami viszont a hátorszáiban sokféle azt jelentette, hogy a bolsevizmus jelszavai mögött vérszomjas pszichopatak a felelősségre vonás kockázata nélkül törhettek a parasztságra. A magyar parasztságra.

E tényt nem másíthatta meg, hogy a fehérterror ugyanígy gátlások nélkül licitált rá a vörösterorra. A tanács hatalom az osztályharcra hivatkozva sem kockáztatta meg a (magyar) dolgozó osztályok védelmét a nemzetközi elnyomók ellenében, az ellenforradalom a nemzetvédelem jelszavát harsogva mérhetetlen közönnyel szemlélte a (dolgozó) magyarok kiszolgáltatottságát, elnyomását.

Ilyés diákkorában, éppen a szocialista mozgalom közegében érzett meg valamit abból, hogy a számára oly romantikusan vonzó ideológia és a politikai gyakorlat eltávolodott egymástól. Számára a kapcsolat általános emberbaráti, segélyezési feladatokat kínált, ezekhez nem kellett ideológia, csak megbízhatóság, tisztesség, pontosság. E feladatokat jó szívvel vállalhatta.

Vállalta is – nemcsak elvont, humanitárius meggyőződésből, és nemcsak azért, mert nem érezte küldetései veszélyét. Sőt, a kockázat még vonzotta is: egy kamaszból felnötte váló fiatal számára aligha van nagyobb kihívás, mint hogy fontos, férfiúhoz méltó, felelős ember lehet. Vonzotta nyilván a feladatok színessége, a sokféle új ismeret, tapasztalat, amit e feladatokkal kapcsolatosan szerzett. A külváros nyomorgóival való találkozások ugyanúgy élménnyé váltak, mint a budai értelmiségi-polgári lakások eleganciája, nagyvilágisága.

A tapasztalatok sokfélesége többet mondott neki, mint bármilyen iskola. Eközben meg kellett sejténie, hogy az ő forradalomeszményéhez nem álltak túl közel maguk a forradalmi mozgalmak sem. És azt is tapasztalnia kellett, hogy a maguk üdvtanának ígézetében élő értelmiségiek lelki és kulturális válságától, útkeresésétől a magyar nép és a magyar nemzet problémái messzire esnek.

Ennek az akkori érzésnek, későbbi ítéletnek illusztrálására a naiv-szocialista Veres Péter tanúságát idézi arról, hogy ő miként élte meg Balmazújvárosban a Tanácsköztársaság kikiáltását. Az eseményt így jeleníti meg: „kihirdették a proletárdiktatúrát”. Vagyis ugyanúgy felülről jött, ugyanúgy nem a *népé* volt, mint a társadalmat érintő legfőbb változás.

Nemcsak a proletárdiktatúra érkezett így, hanem az őszirózsás forradalom is. Már 1918 őszének hatalomváltása is inkább a történelem puccsa volt, mint kierjedt átalakulás. „Az 1918–1919-i változások a helyzeteket igen váratlanul alakították, de mégsem gyökeresen. Az irányító hatalom előbb a magát radikálisnak hívó polgárság kezébe jutott, de nem a polgárság harcának, még kevésbé forradalmi – a hagyományos, a barikádot őrző – bajvívásnak révén. Ezt a hatalmat az égből hullajtotta egy, hogy így mondjuk, pokoli fürgeteg, a háború.”

Így tehát az adott időszakban másként közreadhatatlan történelmi esszét regénybe rejtő Illyés, a forradalom egykori résztvevője, eszményeihez hűségesen is lesújtó véleményt fogalmaz meg (rácáfolva egyébként a Károlyiról többször is megfogalmazott elismerő véleményére).

Mert summázata ez: „E hatalom »megragadói« a néptömegeket nem tudták semmiféle közösséggé szervezni. Az idézőjel azt sugallja, hogy a megragadás anarchikusan egyéni irányzatú volt, a szerzés vásári (vásárvégi) kaparintás”. És erre következett a második hatalmi fordulat – amit – Veres Pétert idézve – „kihirdettek”.

8

Ha lehet egy nemzet életében szervesen gyökerező változás: a forradalomnak annak kellene lennie. Illyés tárgyi és szellemi értelemben is hiteles freskója a hatalomváltások szervetlenségét bizonyítja. E szervetlenségből következően a forradalmi külsőségek közepette zajló események aligha mondhatók forradalomnak. Igaz, hogy egy korszak törvényes rendje összeomlik, működése szétesik – de nem kerül helyére másfajta rend, nem formálódnak a nemzet és a társadalom életét szervezni képes új struktúrák. És, ami a legfontosabb, hiányzik mögülük a *nép* akarata.

A *Beatrice apródjainak* megjelenése idején az 1918–1919 eseményeinek ilyen összefüggésben való bemutatása önmagában is korszakos jelentőségű volt. Ahogy az is, hogy a forradalmak-ellenforradalom-Trianon kérdéskört nem az osztályharc és a proletárinternacionalizmus, hanem a nemzeti történelem dimenziójában tárgyalta. Úgy, hogy azon a hivatalosság nem találhatott fogást. Ne felejtjük azonban el, hogy 1979-et írtunk. A korszakos jelentőség elvi lehetőség maradt. Ehhez az kellett volna, hogy Illyés újszerű megközelítése érdemi diskurzus tárgya legyen. Ez azonban szűkségképpen elmaradt. A róla megjelent írások legjava (pl. Béládi Miklósa, Domokos Mátyása, Tamás Attiláé) is csak addig mehetett el, hogy jelezte fontosságát.

Illyés elment a közlés határig. Abban az értelemben, hogy az általa leírtakat senki más nem tehette volna közzé, túl is lépett azon. Hogy ehhez neki is engednie kellett némely ponton, azon csak az csodálkozhat, akinek fogalma sincs a kádárizmus mindennapjairól. Illyésnek azonban a hatalom előtt is súlya volt. Nem utolsósorban azért, mert a baloldalon 1919-ben (sőt, évekkel később is) olyan, a pártállam kiépítésében kiemelkedő kommunistákkal is kapcsolatba került, akik révén bizonyos fokú területenkívüliséget élvezhetett. Fölöttébb viszonylagosan értendő privilegizált

helyzetében többet mondhatott másoknál – de a cenzúra, a megfigyelés nem kímélte.

A hatalommal folytatott párbeszédét megkönnyítette kétségbevonhatatlan baloldali múltja, amit nemcsak az 1919-es tevékenysége és személyi kapcsolatai igazoltak, hanem a két háború közötti hatalommal való ütközései is. Ezt a múltat, amelyben nemzeti elkötelezettségét baloldalisággal egybekötve gyakorolta, jó szívvel vállalhatta.

A *Beatrice* egyetlen pillanatig nem tagadta a valahai aktuális forradalom szükségszerűségét. Ezzel a hatalom számára elfogadható maradt („Lám, a nemzeti költő is velünk, kommunistákkal volt 1919-ben!”). Eközben a regény egésze azt mondta, hogy ez a forradalom elmaradt. Nem egyszerűen leverték: kudarcot vallott. Nemcsak nem teljesítette be küldetését, hanem akaratlanul is megakadályozta, hogy máskor, mások, másként megvalósítsák azokat a célokat, amelyek miatt a magyarság a forradalom útját kereste.

E felismerés, az e helyzetből adódó történelmi felelősség és feladat tette Illyést életre szólóan forradalmárrá, ha úgy tetszik, baloldalivá – és ez tette lehetővé, hogy a forradalmisággal házaló ideológiai ügynököknek és pártbürokratáknak el kelljen viselnie szellemi jelenlétét. (Amit el is viseltek, de nem bocsátottak meg.)

A kommunizmustól távol maradó Illyés nem a baloldaliságból ábrándult ki: a kommunista típusú baloldaliság lett számára elfogadhatatlan. Az a gondolkodásmód, amely a társadalmi igazságosság érdekében való együttműködésnél fontosabbnak tartotta a baloldali hegemonia megszerzését. Ezt érezte meg Illyés a szocialista mozgalmak gyakorlatában.

A magyar 1919-ben pedig azt, hogy a honi kommunisták, moszkvai vagy más intenciókat követve, absztrakt osztályérdekekre hivatkozva föladták a nemzetben összpontosuló közös érdekek védelmét. Ebből sokat érzékelt már érettségiző korában. De sok évtizedes tapasztalatai, felismerései a *Beatrice*-ben fogalmazódtak meg ítéletként.

Ahogy az életre szóló eszményeket általában, úgy Ilyés forradalomfogalmát is az ifjúsága sorsdöntő tapasztalatait adó 1918–19-es élmények határozták meg. Nemcsak a forradalmak és bukásuk, hanem a nemzet megtiprása is – amiről a magyar baloldal végzetesen és mint a későbbiekben kiderült, véglegesen megfelejtezett.

Az e történelmi bűn és következményei miatti aggodalom gyötörték utolsó évtizedeiben. Ezért írt előszót Janics Kálmán könyvéhez, szállt vitába Ion Lacranjannal, írta válaszáat Herdernek. És ezért írta meg a *Beatrice apródjait* is. Utolsó alkotói periódusának, talán a *Minden lehettől* kezdődően rendszeresen visszatérő réme a nemzethalál. Az a fenyegetettség, amit másfél száz évvel korábban mintha kivédeni látszott volna a magyarság – de amit a 20. század ismét felidézett.

A törést nem is láthatja máshol, mint az I. világháborút záró időkben. 1848–49-ben a leverett szabadságharc ellenére sem tört meg a nemzet emelkedésének íve – 1918–19-et viszont nem sikerült kiheverni. „Megvalósítani azt az új társadalmat, kivívni valóságosra az alsó osztályok legújabb keletű jogait; és megvédeni egy anyanyelvű közösségnek azokat a jogait, melyeket ősieknak is mondhatunk, hiszen magának az ősiségben keletkezett tömegeknek keretét biztosították. A két föladat mélységesen összeforrt: izzó, a Duna-medencében lángolóan forró idő kohójában! Egyszerre megoldani mindkettőt? Ez hatalmas területű – nagy visszavonulásokat nyújtó – országban is képtelennek tetszett. Egyiket a másik után?” – írja. Ezt a kettőt nem sikerült megoldani. Sem egyszerre, sem külön-külön.

E perspektívából kapja meg valós jelentését Ilyés „szélcsend” elmélete, vagy inkább metaforája. Eszerint a hatvanas évek végétől kezdődő relatív jólét olyan szociális előrelépést, a társadalom anyagi megerősödését jelenti, amelynek nyomán a nemzeti célok, a magyarság oly áhított regionális emancipációja is megvalósulhat. *Egyik a másik után.*

A történelmi szélcsendbe vetett remény azonban inkább a kétségbeesett ember kapaszkodása valami bizonyosság felé. Illyés valaha a pesszimista költészetben is a bizakodás gesztusát látta. Itt fordított a helyzet: a szavak optimizmusa a kétségbeesés kifejezése.

9

A *Beatrice apródjai* története már-már romantikus. Nemcsak szerelmi szálát tekintve, hanem azt a képtelen törekvést is, amellyel egykori diákjai meg akarják szöktetni bebörtönzött tanárukat. Merő idealizmusból és főként daczból. A Károlyi idején a politikába került, később az Országos Propaganda Bizottság vezetőjévé lett Varjas Sándor ráadásul Illyés földije: az életében oly fontos szerepet kapó Dombóvárról való. Mégsem személyes szálak mozgatják Illyést: „Nem volt tanárom, akire akár most, az idő segítségével ugyancsak levette már a sikertelen diákok elfogultságát, hálával gondolnék. Varjas Sándor sem volt az.”

Varjas feladatköre volt a forradalmi plakátok elkészítése is. Talán ezért is idézi fel Illyés a kort ábrázolva az egykori plakátokat. Nemcsak azokat, amiket Varjas és társai készítettek. Sőt egy ellenforradalmi kurzusplakát kapja a legnagyobb figyelmet. Manno Miltiádész (talán nem érdektelen, hogy 1932 szellemi olimpiáján díjat nyert *Birkózók* című szobrával) művén egy darutollas katona képe alatt az előző korszak internacionalizmusát kontrázva a *Szózat* idézete áll: „Hazádnak rendületlenül...” Ezt „javították” hőseink „Hazádnak rendületlenül...”-re. Igazi diákos ötlet: de lebukás esetén így is súlyos börtönévekkel lehet fizetni érte. Illyés emlékezetében persze ott van Uitz Béla nevezetes „Vörös katonák, előre!” szövegű plakátja, és Bíró Mihálynak, a *Népszava* és a szocdemek vörös kalapácsos embere rajzolásának egy munkája is. Az, amelyiken összetört tányérként

hullik darabokra Magyarország, és rajta francia szöveg – az akkor még csak bevonulni készülő francia katonák számára: „Voulez-vous quatre Alsace?” – „Non! Non! Jamais!” Ugyancsak Bíró Mihály műve az a plakát is, amiről így ír: „Hatalmas munkásokól (a jelképpé vált kalapácsos embe-ré), főúri teremnek földig üveges (franciás) ajtait bezúzva barokk diplomataasztalra csap oly erővel, hogy azt derékba roppantja, s körüle a cilinderes, frakkos, öreg uracskákat a levegőbe fröccsenti: *Gazemberek, ezt akartátok?* Nem kellett több szöveg: a magyar nép halálát?!”

A grafikai üzenet egyértelmű: a magyar nép sorsáról alkudozó arisztokratikus győztesekkel szemben a munkás-hatalom védi meg Magyarországot. Nem véletlen, hogy Illyés éppen ezekre a plakátokra hivatkozik: (egykori) hite szerint a forradalom a hazafiság felsőfoka. Legalábbis annak kell lennie.

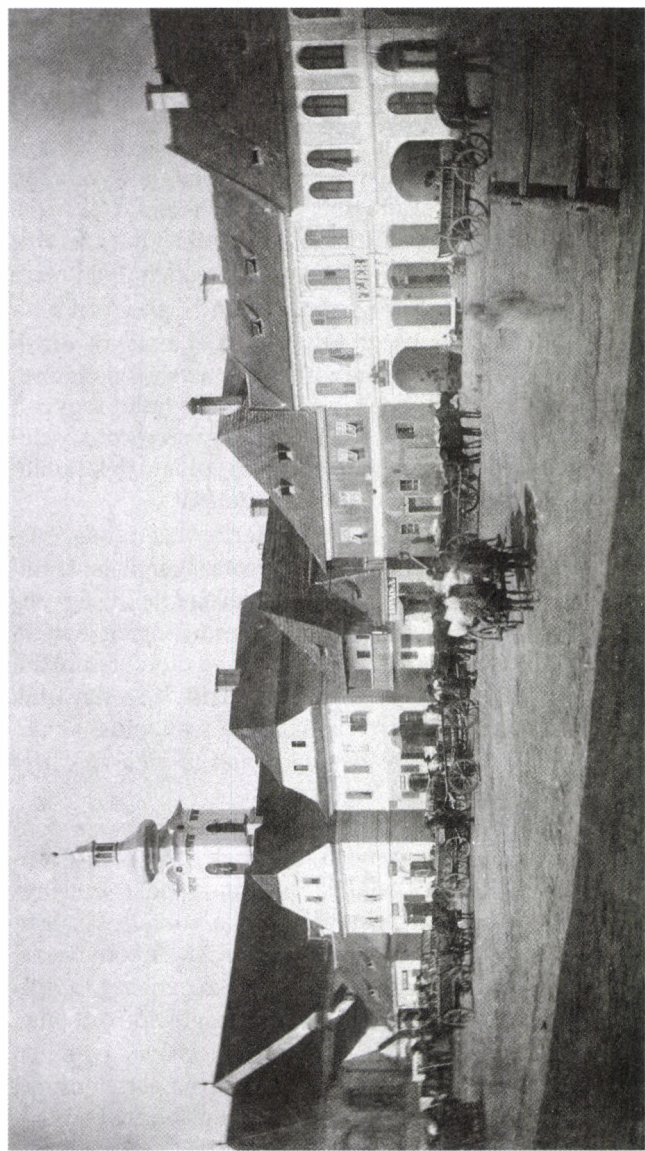
Előkerül még egy, a pártállam propagandájában a Hor-thy-érához kötött plakát ügye is. Olyannyira, hogy a korszak irredentizmusa emblematikus kifejezőjének tartották. Pedig a híres-hírhedt „Nem! Nem! Soha!” – amely a történelmi Magyarország feldarabolása elleni tiltakozást és ellenállást hirdette, már 1918 őszén, tehát Károlyi idején az utcákra került. Az a Varjas készítette, akinek érdekében nemzetközi akció folyik (többek közt Bertrand Russell részvételével, aki már ekkor megszerzi azt a gyakorlatot, amellyel majd az itt védelmebe vett kommunisták ellenében az 56-os forradalmárokat védi). Varjas azon tépelődik, hogy hivatkozhat erre a falragaszra, mint nyomatékos enyhítő körülménynek számító hazafias elkötelezettsége bizonyítékára. Aggodalmát az okozza, hogy ez esetben elárulná a világforradalom eszményét, és ezzel méltatlanná válna a mentésére készült petíciót aláíró nyugati gondolkodók jóindulatára...

A plakátok felidézése, a szövegben betöltött drama-turgiai jelentésén túl Illyés realizmusát, emlékezetének pon-tosságát, a megfigyelések tárgyi rétegének hitelességét is

igazolja. Mert, ne felejtjük el, a *Beatrice* nem történelmi eszszé, nem memoár, hanem regény. Egészében az eredeti írói szándékot elnyomhatja egy magasabb küldetéstudat, de az egyes részekben olykor feltör az a szenvedély, amelyet egy író, még ha akar, sem tud elfojtani: az alkotás gyönyörűsége. Ezt érezni például abban a remeklésben, ahogyan egy rejtett, finom erotikával áthatott történetet mond el arról, hogyan próbált egy bajbajutottnak kölcsönkályhát szerezni a télre forduló Budapesten. Nem ez az egyetlen ilyen része a regénynek, de itt regény igazán. Abban is, ahogyan a főváros klimatikus különbségeivel mondja el a súlyos érzelmi megrázkódtatások terhelte történetet, az elpiszkolódott, feketült Pestet és a hűvösebb, a megmaradó hótól ragyogó Budát állítva szembe. Ez az emelkedett, ugyanakkor szociografikus igényű pontosság jellemzi az egyoldalú, a kibontakozás közelébe sem jutó románca ábrázolását is.

Ha a regényben megjelenő enteriőröket rendszerbe foglalnánk, élénk tárulna a kor Magyarországának jól tagolt társadalomképe. Nemcsak Varjasék elegáns értelmiségi otthonától a perifériák, a lumpenvilág nyomorúságáig, hanem azokig a tragikus viszonyokig, amelyek az utódállamokból elűzött vagonlakók életviszonyait jellemzik. Kevesen írták le ilyen drámai erővel az ő sorsukat – a realizmus, az ábrázolásba épülő értelmezés nagyvonalúsága a *Puszták népe* nyomorúságábrázolásából ismerős.

Az egykori valóság ábrázolásának realizmusa a gondolkodás realizmusát bizonyítja. Ezeknek a képeknek fontos szerepük van: Illyés sokféle világát, sokféle szellemiséggel való találkozását mutatják. Azt a sokféle közeget, amelyek szellemét, gondolkodását formálták. A konyhaszágú, túlszűfolt proletárlakások, a tisztességes szegénység, a szűkebb szülőföld vidékiesen polgári biztonságot adó otthonai. A budapesti nagypolgári lakások eleganciájával szemben a menekülteket sújtó történelmi mértékű embertelenséget megjelenítő nyomorúság áll. Nemcsak a menedékül szolgálá-

KÉZDIVÁSÁRHELY PIAÇA, 1864 körül, Orbán Balázs fértétele

KÉZDIVÁSÁRHELY PIACA, 2007

ló vagonok, hanem a szétvert Magyarország vesztegel vakvágányokon. Mindez együtt tágította Illyés szemléletét. És abban nem szakadhatott el egymástól a magára hagyott nép és a magára maradt nemzet sorsa.

10

Ezt a meggyőződését hirdeti bő félszáz évvel később, egy élet tapasztalatával a háta mögött. A regény közreadása idején nem tűnt fel: de könyv formában éppen a Tanácsköztársaság hatvanadik évfordulójára jelent meg. Az ilyen kerek fordulók az akkori rendszerben az ideológusok és kultúrpolitikusok körében egyenesen mitikusnak számítottak. Meglehet, a regény megszületésében az erre való figyelem is közrejátszott. Biztosak lehetünk abban, hogy Illyés tudta, vagy legalább remélte: a rendszer nem engedheti meg magának, hogy egy ilyen alkalomra kinyomtatott könyvet visszatartson. Meglehet, a mű megírásában ott lehetett Aczél György biztatása is. Abban biztosak lehetünk, hogy megjelenésében csak ő mondhatta ki a végső szót.

Illyés nemcsak roppant tudatos alkotó volt, hanem kivételes tapasztalatokat szerzett a politikusokkal folytatott személyes politika terén is. Aczéllal való találkozásaiiban annyi barátság lehetett, amennyi Széchenyit Metternichhez kötötte, s akit sok kortársa gyanakodva nézett e kapcsolat miatt. Széchenyi úgy gondolta, Metternich biztos abban, hogy így manipulálhatja, és éppen ezt a meggyőződését lehet fölhasználni arra, hogy ő – mármint Széchenyi – manipulálja Metternichet.

Az Illyés–Aczél viszonyban ott volt az is, amit az 1958-ban pártmegbízásaként Illyést felkereső, végső soron békülni akaró hatalom képviselőjében jegyzett fel Aczél: „A benyomásom az volt, hogy rendkívüli hiúságánál fogva és abból kiindulva, hogy ő a legnagyobb élő magyar költő

és író, a vele azonos nézeteket valló társai hibáit bírálja, de saját hibáit megtévedésnek sem nagyon hajlandó elismerni. Burkoltan többször kérőleg felvetette, hogy foglalkozzunk többet vele olyan formában, hogy bizonyos kérdéseket részletesebben vitassunk meg vele." A szövegből Aczél elismerése is kitetszik, sőt az ő hiúsága is.

Fölösleges Illyést éppen egy pártküldött ironizáló megjegyzésével kapcsolatosan mentetegetni. Ha nagyon jó-hiszeműek akarunk lenni, még azt a feltevést is megkockáztathatjuk, hogy Aczél azért fogalmaz így, hogy segítse a maga értékét ismerő, elveiből nem engedő Illyés közvetítő szerepre való hajlandósága útjának egyengetését. Ez a sajtós kapcsolat a hetvenes években része lett a pártállamot elviselhetővé tevő informális rendszernek, a szellemi élet „második gazdaságának” – annak minden bizonytalanságával együtt. Aczél egyszerre viselkedik barátként, amit Illyés nem utasíthat el – eközben több, számára kulcsfontosságú ügyben Aczél kíméletlenül elutasító (lásd a *Szellem és erőszak* betiltását vagy a *Hitel* engedélyezésének megtagadását).

De éppen a barátság látszatának fenntartása, egyúttal a hatalom és a „népi” ellenzék párbeszédének folytatása megköveteli, hogy néhol engedjen. Így a *Válasz Herdernek és Adynak* közreadásában vagy a *Beatrice* jó néhány kritikus mondatának eltűrésében.

Ilyen háttérrel a *Beatrice* úgy lett 1979-ben évfordulós könyv, hogy nem lett az.

(Folytatjuk)

GRÓH GÁSPÁR

KAPCSOLATAINK

Finomítani kéne... Van-e racionális magyarázata a cigány-politika sorozatos kudarainak? Van. Több is, és ennek ma már bőséges szakirodalma van. Természetesen nem az általunk tárgyalt összefüggésben, de levonhatók belőlük az éppen aktuális kérdésnek megfelelő következtetések a foglalkoztatásban, az oktatáspolitikában, a szociálpolitikában, az egészségügyben, a médiumok kommunikációs gyakorlatában, a politikában, a közigazgatásban vagy éppen az igazságszolgáltatásban. A probléma az, hogy ma még nem ismerünk egy minden részterületre kiterjeszhető, átfogó magyarázatot. A diszkrimináció tilalma, illetve szelídebben fogalmazva az egyenlő bánásmód lehetne ez az általános érvényű elv – van is egy erre utaló törvényünk –, de ezt valahogy nem sikerül minden esetben érvényre juttatni.

A tényállás röviden: A Kozma-gyilkosság másodfokú tárgyalásában illetékes Győri Ítéletáblának az eljárás lefolytatására kijelölt tanácsvezető bírāja előzetesen deklarálta, hogy ebben az ügyben szigorúan csak a tények, az eset szempontjából lényeges körülmények és a hatályos törvények alapján fog döntés születni. Ő ugyanis nyilvánvalóan tudta, hogy ha egy súlyos bűncselekménynek cigány az elkövetője, szinte ösztársadalmi elvárás a létező legsúlyosabb büntetési tétel kiszabása. És azt is tudja természetesen, hogy ezt a veszélyes tendenciát meg kell állítani, és nyilvánvalóan tudja a kúria elnöke is, aki határozottan visszautasította az erre irányuló politikai nyomásgyakorlást.

A határozott kiállást az indokolta, hogy az elmúlt időszakban a társadalmi nyomás terhe alatt többször sérült a törvény előtti egyenlőség elve. Emlékezzünk csak arra az esetre, amikor a Magyar Gárda a bíróság hallgatólagos

jóváhagyásával megszállta a tárgyalótermet, kirekesztve mindenkit, akit ők nemkívánatosnak minősítettek. Még az újságírókat is, de mindenekelőtt az Országos Cigány Önkormányzat jelen lévő tagjait, de sorolhatnám az ismertté vált, igaztalanul kiszabott büntetéseket is.

Pest megyében lakom most már tizenhat éve. Tíz évig a Dunától nyugatra, ahonnan a kivédhetetlen fű alatti rasszizmus készítetett a távozásra, hetedik éve itt a keleti végeken, ahol viszont nyilvánosan és széles körben folyik a cigányozás. Fodrásznál, piacon, üzletben, vonaton, orvosi váróban, vagyis mindenütt, ahol emberek vannak. És mivel nem tudják, hogy én is ebbe a csoportba tartozom, a jelenlétemben, még a lakásban, az autóban is, ha történetesen a feleségem kérésére hazaszállítok valakit a szomszéd város piacáról. Keserű tapasztalatok sorát kell átélnem naponta, úton-útfélen, de melegségükre legyen mondva, hogy ezeknek az embereknek a többsége nincs tudatában vétkes magatartásának. A cigányozás számukra természetes létforma. A véleményformálóknak lenne tennivalójuk velük kapcsolatban, de ők is cigányoznak, csak visszafogottabban, illetve kódoltan. Kocsmákba, hivatalokba nem járok. Általános tapasztalat a vegyes házasságoknál, hogy a hivatalos ügyeket rendszerint a házaspár fehér bőrű tagja intézi (éppen a minap hallottam, hogy egy férfit azért vertek meg a rokonai, mert cigány nőt választott élettársául). Csak a feleségem jár el a nyugdíjasklubba, a polgármesteri hivatalba, és nagy ívben elkerüljük azokat az ünnepi rendezvényeket, ahová egy cigány nem teheti be a lábát. Nem küldik el, csak kinézik őket. A faluvégi népes cigánytelep lakói – akik egyébként szegénységben élő tisztességes emberek – leszámítva az iskolát, ki vannak közösítve. A közelmúltban tudtam meg, hogy van egy falu a közelünkben, ahová nem engednek beköltözni cigányokat. Nincs is egyetlen roma lakója sem a településnek. (Mellékesen jegyzem meg, hogy van egy város a közelünkben, ahol viszont állítólag csak svábokat látnak szívesen. Hová jutunk, ha ez így megy tovább!)

Nem mindig volt ez így, és nem mindenhol. A Kárpát-medencében történelme van a magyar–cigány együttélésnek. Kár, hogy a történelemkönyvek hallgatnak erről. Liszt Ferenc, a később nádorrá lett *József főherceg* és *Markó Miklós* újságíró emlékeztek meg *Czinka Panna*, *Bihari János*, *Dankó Pista*, *Magyari Imre*, 36. *Rácz Laci*, *Radics Béla*, *Rácz Aladár népéről*. *Kortársaink* közül *Mezei Barna* és *Pomogyi László* jogtörténészek dolgozták fel korrektül a cigányok magyarországi történetét.¹ Hogy miért másoktól várjuk történelmünk megírását? Azért, mert a mi kultúránk szóbeli, *Assmann*² találó megfogalmazásában: írástalan kultúra. Éppen napjainkban birkózunk több-kevesebb sikerrel Európa-szerte a befogadó kultúrák írásának, értelemszerűen az ezzel együtt járó gondolati struktúrák átvételével. A *Szóbeliség és írásbeliség* bevezetőjében írja Nyíri Kristóf, hogy „az orális megfogalmazásra jellemző formulákból építkező stílus [...] nem csupán bizonyos verbális és metrikus szokásokat képviselt, hanem egyfajta gondolkodásmódot vagy szellemi állapotot is”, továbbá: „Az írásbeliség következményei a maguk teljességében a hellenizmus korában értek be, amikor a görögök mintegy folyékonyan kezdték beszélni a fogalmi gondolkodás nyelvét.” (Ma már tudjuk, hogy a cigányoknak is vannak fogalmaik, csak ezek más keretbe illeszthetők.) A betűírás megjelenése teljesen átformálta a gondolkodásmódot. Eltérően a kép- és jelírástól, nem a jelzett vagy ábrázolni kívánt dolog, tárgy egészének képe, illetve a belőle képzett szimbólum a közlés alapja, hanem a hangalak elemeinek, hangzóinak képpé, betűvé való transzformálása, majd ezek összeolvasása. A vizuális érzékelés felváltotta az auditivitást, és ez új gondolkodásmódot, logikát, világnépet teremtett az írni-olvasni tudók számára. Hogy a romoknál³ megmaradt az auditivitás mint az információk közlésének és fogadásának meghatározó módja, valószínűleg megmagyarázza a zene iránti rendkívüli fogékonyságukat. (Gyakorló zenész koromban magam is többször találkoztam olyan kollégák-

kal, akiknek a verbális készsége finoman fogalmazva is nehezkés volt, miközben a hangszerükön csodákat műveltek. Ez a közlésmód olykor meg is haladta a hétköznapi szóbeli közlés lehetőségeit.)

Egy fiatalember esete jól szemlélteti a szóbeli és az írásbeli kultúrák közötti alapvető különbséget. Vidékről jött és zseniális cimbalmos volt, ráadásul szerény, szimpatikus személyiség, ezért hamar a fővárosi zenészközösség népszerű figurájává vált, a primások vitték, mint a cukrot. Olyan helyeken dolgozott, ahol kizárólag „A” kategóriás zenész muzsikálhatott, de ezt a kategóriát csak középiskolai végzettséggel lehetett elnyerni. Alfonz viszont analfabéta volt. Nem ismerte sem a betűt, sem a kottát. Tehát igazából el sem mehetett volna vizsgázni, s hivatalosan nem dolgozhatott volna zenészként a képességeinek megfelelő helyeken. Néhány befolyásos primás azonban, aki tagja volt a vizsgabizottságnak, megígérte, hogy segíteni fog, és Alfonz jelentkezett a vizsgára.

Egy nagy terem egyik végében a vizsgáztató zenekar kapott helyet, benne a megfelelő helyen természetesen a jelölt, vele szemben a vizsgabizottság, középen az elnökkel, aki a Zeneakadémia nagyhatalmú tanára volt, a terem másik végében pedig a nézők ültek: családtagok, rokonok, barátok. „Kérek egy cisz-moll skálát!” – mondta Alfonznak az elnök. Barátunk rezzenéstelen arccal nézett maga elé; láthatólag sejtelve sem volt róla, mit akarnak tőle. „Kérem, mutasson be egy cisz-moll skálát!” – ismételte meg az elnök, már szigorúbban, és mi, a nézőtérben, komolyan aggódni kezdtünk Alfonzért. Nyilvánvaló volt, hogy így kimondva nincs tisztában a cisz-moll skála mibenlétével. Az egyre kínosabbá váló csendben Suha Balog Kálmán primás, a vizsgabizottság tagja, súgott valamit az elnök fülébe, majd miután az jóváhagyólag bólintott, felvette a hegedűt, és elkezdett egy nótát muzsikálni cisz-mollban. Alfonz bekapcsolódott, és kiderült, hogy kitűnően ismeri a cisz-moll

skálát. Megkapta az A kategóriát, amit mindannyian győzelemként ünnepeltünk.

Mielőtt ebből a megállapításból bármilyen, a romani kultúrára nézve releváns következtetést vonnánk le, szögezzük le, hogy a görögök kizárólag a saját szellemi erőforrásaikra támaszkodva teremtették meg írásukat és az ehhez tartozó gondolati, szellemi struktúrákat. Ebben a folyamatban feltehetően nagy szerepet játszottak az írni-olvasni nem tudó, preszokratikus filozófusok. Nincs a nyugati kultúrkörben ehhez fogható jelentőségű kultúrtörténeti fordulat, felfedezés. Bár az általunk tárgyalt esetben szintén egy szóbeli kultúra írásbelivé válásának lehetőségéről beszélünk, nyilvánvaló, hogy itt egy másféle folyamatról van szó, amelynek mára vannak sikeres, kevésbé sikeres és sikertelen fejleményei. Sikerről kizárólag az asszimiláció esetében beszélhetünk. Az integráció megtorpant, mielőtt teljessé válhatott volna. Ebben a külső körülmények különbözőségén túl meghatározó szerepe van az érintett közösségek példátlan mértékű szétszórtságának is, ami megalapozta a kompatibilitás teljes hiányát. A nyelvi szocializáció folyamata részben rejtett maradt – vannak, akik még ma is titkolják anyanyelv ismeretüket –, továbbá jelentős eltérések fedezhetők fel a különböző közösségek nyelvi szocializációjában. A legszélesebb körben alkalmazott módszer az volt, amikor a belső kommunikációhoz elégséges szókészletet úgy bővítették, hogy a többségi társadalom nyelvének egyes szavait elbirtoolták, cigány ragokat, jelzőket illesztve hozzájuk. Ez egy széles körben alkalmazott módszer a kultúráközi kapcsolatokban, spontán nyelvújításnak is tekinthető, amelyből egy, a jiddishez hasonló keverék nyelv született. De lényegében ugyanez történt nyelvünk német hatás alá került változatával, a *szintivel*, és feltehetően még sok más esetben is. A másik, ennél szűkebb körben, leginkább a városi hivatásos zenészek közösségeiben lezajlott változás különlegessége abban áll, hogy ez esetben nem a társkultúra szavait vették

át, hanem egy ezzel ellentétes irányú folyamatban a saját anyanyelvük gyakran használt szavaihoz, leginkább az igékhez illesztettek magyar toldalékokat, majd emelték át az általuk beszélt magyar nyelvbe. Például *kamel = szeret* helyett *kamázik*, *rovel = sír* helyett *rovázik*, *hal = eszik* helyett *halózik* stb. De ide sorolhatók a *csaj*, *csávo*, *séro*, *lóve*, *manus*, *sukár* stb. Ez nyilvánvalóan az identitás megőrzését szolgálta az átállás folyamatában. (Romano, 2007.) Éppen napjainkban zajlik az átalakulása, átlényegülése, beépülése a szlengbe, ahol már ismeretlen az eredete. De volt ennek a sajátos folyamatnak egy olyan kísérőjelensége is, amelyben a rokonszenv kinyilvánításának jele volt e szavak, kifejezések használata.

Én kiindulási pontként azt a stratégiai alapvetést említeném, amely röviden így fogalmazható meg: „tudjunk meg minél többet a gádsókról, és áruljunk el minél kevesebbet magunkról.” A cigány emberek számára ugyanis létkérdés volt minden helyzetben tudni, hogy mi a partner szándéka. Az esetleges tévedés a mi őseink helyzetében olykor a pusztulás, de mindenképpen a menekülési kényszer kockázatával járt. Az ebből fakadó késztetés tökéletesítette érzékeiket a testbeszéd, a metakommunikáció egyéb csatornáin jövő információk iránt, és alakította ki azokat a készségeket, képességeket, amelyek lehetővé tették a formális hatalom ellen-súlyainak kiépítését, illetve a konfliktusok elkerülését.⁴

Az idő múlásával ez lett túlélésünk alfája, majd a demokrácia viszonyai között a visszájára fordult. Követelménnyé vált számunkra is a kommunikáció, a politikai párbeszéd, norma lett a képviselési demokrácia. Egyesületeket, kisebbségi önkormányzatokat alapíthattunk, amelyek jól funkcionálnak a nemzeti kisebbségeknél és minden egyéb területen, ahol szükség van a kollektív érdekek képviselésére, de teljesen alkalmatlanok a mi gondjaink kezelésére, és nem csupán azért, mert a régi rendszerben gyökerező reflexeink ezt nem teszik lehetővé, legalábbis megnehezítik, hanem alapvetően azért, mert a kétféle világlátás még mindig

nem fedi egymást, miközben ma már mindkét fél részéről igény mutatkozik a párbeszédre. Közösségeink kimaradtak abból a fejlődéstörténetből, amely a polgári demokrácia intézményeit kiérlelte. És mostanság, a hagyományos roma közösségek spontán szerveződésének, a közösségek hálózatainak felismerése nyomán válik nyilvánvalóvá, hogy a probléma az eddig hittnél is mélyebb és általánosabb. Tulajdonképpen arról van szó, hogy a közösségszerveződés eltérő logikája okán a cigány emberek nem az ismert módon szemlélik a saját helyzetüket, következésképpen nem az elvártan megfelelően keresik a megoldásokat. Szolidaritás csak az erős kötésekkel jellemezhető kapcsolatok körein belül létezik, és ez a szolidaritás feltétel nélküli. Ezekben a kis körökben egyedül a természetes szükségletek számítanak, amiből értelemszerűen következik, hogy elutasítják a tulajdont, a felhalmozást, másképpen viszonyulnak a térhez, az időhöz, ami végső soron a kommunikációs stratégiákat is meghatározza. Van, aki ennek okán a nomád erkölcsöt valló közösségekhez sorolja ezt a kultúrát, de én óvnék mindenkit attól, hogy a kalandozó szkíták, vikingek, mórok vagy éppen a hódító mongolok, törökök sorában lásson bennünket. Kivételes jellemzőnk éppen az, hogy a mi spontán közösségeink, csoportjaink nagysága sohasem haladta meg azt a méretet, amelyen belül formális hatalmi intézmények nélkül, a személyes kapcsolatok által kezelhetők a nézeteltérések, esetleges konfliktusok.⁵

A történeti leírások ellenére keveset, úgyszólván semmit sem tudunk arról, hogy milyen folyamatok zajlottak az Európába érkezés időpontjában, illetve azt követően a roma csoportokon belül. A későbbi idők viszonyaira vonatkozó ismereteink birtokában is csak sejtéseink, feltételezéseink lehetnek például arról, hogy már akkor is létezett, léteznie kellett annak a törvényeket, normákat magában foglaló, nem formális hatalmi intézménynek, amely minden körülmények között biztosította a rendet. Olyan hatalom volt

ez, amely az egyenlőséget, az erőforrásokhoz való egyenlő hozzáférést irányozta elő az ősközösséget idéző közösség-szerveződés formájában, egy jelentős gazdasági aktivitás fenntartása mellett. Ez tekinthető a kiindulási helyzetnek, amelyből az európai és benne a magyarországi, cigánynak nevezett kultúrák kialakultak egy sajátos, kívülről stagnálásnak tűnő folyamatban. Ezt a rendszert számolták fel a 20. század mindent fejtetőre állító eseményei.

És most az elsődleges kérdés az, hogy a rendszer leépülését követően, amikor a rekonstrukció már nem lehetséges, és tulajdonképpen ma már nem is akarja senki ezt a sok elemében idejétmúlt konstrukciót, milyen irányba lépünk tovább (az előző tanulmányomban felvázolt közösségi – egyelőre kettős hálóként definiált – struktúra még vizsgálatot igényel. Ld. *Magyar Szemle*, 2011. 7–8. szám). Válasszuk az asszimilációt? Ez nem feltétlenül ördögtől való, de tapasztalataink azt mutatják, hogy ez mindig kisebb-nagyobb feszültségekkel jár az áthidalandó szakadék szélességének és mélységének függvényében. Az egyéni kísérletek lelki defektusokkal terhelt szigetembereket produkálnak, a politikai pálya kontraszelektált vazallusokat, tisztelet a nagyon kevés kivételnek. A megrázkódtatásokat túlélő közösségeknél helyenként láthatunk új, életképesnek tűnő, a kor követelményeinek is megfelelő kulturális mintázatokat (például a lakáskultúrában, új típusú gazdasági aktivitásban, életformában), és láthatunk sajnos torzulásokat is (ld. a tömeges méreteket öltött uzsorakölcsönök, a fémhulladékgyűjtők túlkapásai, az ugyancsak szegény kisembereket sújtó, olykor garázdasággal, agresszióval párosuló kis értékű lopások, amelyek gyorsan a szélsőjobb politikai tőkésévé váltak – már ahol voltak ilyenek, mert volt ebben az akciózásban némi politikai turpisság is). És találkozhatunk helyenként az időben való visszalépéssel is, ami a hajdan gyakorolt gazdasági tevékenységek – gyógynövények, gombák gyűjtése mellett új, a 21. század viszonyaiból adódó

foglalatoságok; a hulladékhasznosítás modern formáinak megjelenését jelenti. Ezek az újonnan létrejött kisközösségek, csoportok egyelőre – remélhetően csak átmenetileg – nehezen integrálhatók a társadalom rendszereibe⁶. Egyedül üdvözítő megoldásnak a fokozatos, több generáción átívelő, kölcsönös toleranciával kísért adaptáció tűnik. Ezt produkálták a magyar cigányok a felvilágosult abszolutizmus időszakától a 20. század közepéig⁷.

1944-ből erednek első emlékeim. Van ugyan egy homályos képem korábbról, 1941-ből, amikor apám honvédegyenruhában búcsúzott tőlem. Ez az emlék-apám egészen más volt, mint az a zaklatott, alkoholista férfi, aki a négy év frontszolgálat és a hat év hadifogság után hazatért 1950 Mikulás estéjén.

1944 telén vonult át rajtunk a második világháború frontja. Egy alkalommal a szobánk ablakából, a függöny mögül néztem a rekviráló németeket, amint nagy, zöld színű, zárt teherautójukkal befordultak a szemben lakó Imre bácsiék udvarába. Vitték, amit találtak: malacot, tyúkot, sonkát, burgonyát, lisztet, babot. Jól felszerelt háztartás volt a szomszédé, a miénk kevésbé, viszont figyelemre méltó, hogy nem elkülönítve, hanem benn a faluban laktunk konszolidáltan, jó szomszédkapcsolatokkal. Hozzánk nem jöttek a rekvirálók, mert az azért látható volt, hogy nincsenek elkobozható javaink. Jöttek viszont később vendégségbe némi kis értékű ajándékkal, miután megtudták, hogy nálunk zeneszót lehet hallani. Én dallal, tánccal szórakoztattam őket, amiért cukorka, csokoládé volt a fizetségem, és egy honvédsapka, amelyet rendkívüli módon szerettem viselni. Többnyire magyarok voltak, de akadt közöttük német, és emlékszem még egy román cigányra, aki jól bánt a hegedűvel. Azután volt egy közvetlen háborús élményem is. Az Imre bácsiék udvarának végén egy hegy emelkedett, ebbe vájták az utca lakói pincéiket a télre eltett élelmiszerek fagymentes tárolására: krumplit, kukoricát, tököt, káposztát, takarmánynak való

gabonát tároltak bennük. A front közeledtével a tulajdonos engedélyével egész családunk beköltözött ebbe a pincébe, melynek nyílását kukoricaszárkévékkel zárták el, tették láthatatlanná. A felettünk lévő Vincur-hegyen az oroszok, a szemben lévő Temető-hegyen a németek helyezkedtek el. Mi a két tűz között, ebben a viszonylag jól védett fedezékben húztuk meg magunkat. Egy alkalommal kíváncsiságomnak engedve kiléptem a kényék elé, majd szinte azonnal felugrott egy géppuska, és láttam, hallottam magam körül a lövedékek becsapódását. Valaki dühösen berántott a fedezékbe, és jókora szidásban részesített. Négyéves tudatom nem fogta fel a helyzet komolyságát, de azt hiszem, a katonákkal kialakult barátságom is motiválta bátorságomat.

Rossz híruk megelőzte az oroszokat, különösen a fiatal nőket igyekeztek elrejtetni, csúnya ruhába öltöztetni, kispárnával terhességet imitálni. Természetesen őket, mármint a szovjet katonákat is szórakoztattam dallal, tánccal. Nagy sikere volt egy közismert orosz népdal dallamára költött, ismeretlen eredetű csasztuskának, amely így szólt:

*Kutya germán, mit akartál tenni,
Szegény cigányt el akartad vinni.
De a ruszki hamar észrevette,
Így maradt meg a cigány élete.*

Hogy ezt a történetet miért írtam le? Egyrészt azért, mert ebben a vészterhes időszakban a mi kis házunk volt a béke szigete, másrészt hogy felhívjam a figyelmet egy furcsa paradoxonra.

E folyóirat hasábjain olvasható tanulmányomban leírt, már az előzőekben is hivatkozott közösségi struktúra azért maradhatott fenn valószínűleg évszázadokig, mert a többség toleranciával szemlélte. Ez pedig ezeknek a csoportoknak a konfliktuskerülő életmódja, térhasználata következtében volt lehetséges, amit jól szemléltet a következő eset.

Közúton körülbelül tőlünk 300 méterre laktak a rokonaink, de mi rendszerint nem az egyébként mindenki rendelkezésére álló kocsitutat használtuk, hanem a Vincúr-hegyen át és az Imre bácsiék udvarán keresztül jártunk hozzájuk. A kizárólagos használatú utak, ösvények hálózatai általános jellemzői voltak a letelepedett roma közösségeknek. Ezek hálózták be a környék erdőit, mezőit. Az, hogy ebben az esetben egy parasztportán keresztül vezetett ez az út, kurióznak számít, de valóság volt. Imre bácsi és Mari néni, Pali bácsi és Mariska néni ablaka előtt jártuk a mi saját, kizárólagos használatú utunkat. Papucs nevű kutyájuk a barátunk volt. Pali bácsi unokája, Nándi az osztálytársam és a legjobb pajtásom. Ez jogcím volt mindkettőnk számára a másik otthonába való rendszeres bejárásra. A „cigány”, „cigányok”, „cigányság” kifejezések csak a hivatalok nyelvezetében fordultak elő minden sértő minősítés nélkül. (Hogy ez perspektivikusan mit jelent, azt jól tükrözi az ELTE Neveléstudományi Intézetének egy OTKA-kutatás keretében, 2007–2008-ban végzett felmérése. Ennek során kiderült, hogy a magyargéci általános iskolában a roma gyerekek aránya 78%, ugyanakkor ez a környék elit iskolája, ahová a magyar és gazdag cigány szülők hordják a gyermekeiket a spontán szegregáció nyomásának engedve.)

Ez volt az az időszak, amikor már határozottan érzékelhető volt ebben a kisközösségben a cigányok zenéjének hanyatlása. A dicső ős, a *Lehullott a rezgő nyárfa* szerzője, a dinasztiaalapító Nagygyécsi Rácz Pali hagyatéka az enyészetbe fordult. Még el-eljártak a kocsmába, de már csak a megrögzött részegesek, a javíthatatlanok szólították meg őket olykor. Szép csendben elmúlt a zenészek világa, utolsó képviselőjük pár éve hunyt el.

A következő eset abból az időből való, amikor már a szocializmus építése jegyében éppen beindult a cigánytelepek felszámolása, a csoportok szétköltöztetése. Még léteztek a közösségek, de már látszottak a bomlás jelei, kezdetét

vette a kierőszakolt asszimiláció. Ez nem okozott gondot azoknál a közösségeknél, amelyeknek már ezt megelőzően is voltak kapcsolataik a többségi társadalom közösségeivel, de kisebb-nagyobb feszültségekkel, konfliktusokkal járt ott, ahol építeni kellett ezeket a kapcsolatokat, de a diktátúra ezt is megoldotta.

Egyébként látszólag minden rendben volt, hiszen mindez az egyenlőség jegyében történt. Kibontakozóban volt a sportmozgalom, beindultak a járási, megyei labdarúgó-bajnokságok, éledezni kezdett az atlétika is, egyelőre csak a „ki az erősebb”, „ki a gyorsabb” vetélkedés jegyében.

Történt egyszer, hogy két szomszéd falu labdarúgó-csapata játszott egymással bajnoki mérkőzést. Ezekon a meccseken az volt az elsődleges szempont, hogy ki tudja messzebbre rúgni a labdát, viszont nem volt rendkívüli, ha szabálytalanság esetén a sértett azonnal elégtételt vett. Ezért előfordult, hogy egy-egy bajnoki vagy barátságos mérkőzés olykor pofozkodásba fordult. Amiért ez az egy mérkőzés emlékezetes maradt számomra, az a következő: a járási bajnokság keretében játszott egymás ellen a két szomszéd falu csapata. Mindkét együttesnek voltak roma származású tagjai, tehát látszólag minden rendben volt. A partvonal mentén vegyesen szurkoltunk; gádzsók és cigányok, ki-ki a saját faluja csapatának, etnikai szembenállásnak nyoma sem volt. Majd történt egy véletlen szabálytalanság, ami után a sértett felpattant és pofon ütötte az elkövetőt, majd a csapattársak is bekapcsolódtak. És ekkor észrevétlenül átrendeződtek a viszonyok. Az egyik falu magyarjai a másik falu cigányait kezdték ütni, és fordítva. Karóval, biciklipumpával vagy ami éppen a kezük ügyébe került. Néhány pillanat alatt etnikai konfliktussá fajult a gáncsolás által kiváltott ütésváltás. A roma származású játékosok ezt észlelve, azonnal elfutottak, majd a szurkolók sorában helyet foglaló társaik, köztük jómagam is igyekeztünk minél gyorsabban eltávozni.

Ennek ellenére ezek a sportesemények a konszolidáció kezdő lépéseinek tekinthetők, mert a rendőrségi körzeti megbízott azért kikérdezte az elkövetőket.

A második világháborút követően a hagyományos vendéglátás és vele együtt a cigányzene is az átkos úri világ hagyatékának minősült. Sorra zárták be a kávéházakat, éttermeket, szűkös megélhetési forrásként csupán a családi, üzemi rendezvények maradtak. Kiderült, hogy a társadalmi igényt nem szüntette meg a politikai akarat, ebből azonban már nem lehetett megélni, családot eltartani. A zenészek tömegesen hagyták el a pályát. Sokan a zene más irányzatait kezdték művelni, aki pedig ezt adottságok híján nem tehette meg, elment gyári munkásnak, bányásznak vagy mezőgazdasági, építőipari segédmunkásnak. Akinek volt ambíciója és adottsága, szakmát is tanulhatott. Érdekes módon épp ezekben a nehéz időkben alakult a Magyar Rádió Népi Zenekara, amely össznépi igényt kielégítve, bőséges műsoridőben szerepelt a Kossuth és a Petőfi rádió műsorán. Az idősebbek még emlékezhetnek az esti mesét mindennap bevezető *Csillagok, csillagok, szépen ragyogjatok...* kezdetű népdalra, Lukács István cimbalmos remekművű előadásában. A másik jelentős fejlemény a magyar folklór ápolására hivatott művészegyüttesek sorának színrelépése. Közülük is kiemelkedett a Magyar Állami Népi Együttes, amely a cigányzenei motívumokra épült *Kállai kettőssel*, *Ecseri lakodalmassal*, *Székely fonóval* meghódította a világot. A cigányzene pallérozottá vált, itt már nem volt tere az improvizációnak, a cifrázatoknak, s tovább közeledett a magyar népzenehez. Ebben a körben újra realitássá vált a muzsikások számára a biztos egzisztencia, a tartósan fenntartható polgári lét, sőt, a közös próbák, a hosszú külföldi turnék és sikerek egy olyan új közösségi formát hoztak létre, amelyben már nem számított a bórszín, ami komoly fordulatot jelentett a romák életében. Ez már nem a korábban megszokott úr-szolga viszony volt. A változás azonban csak a városi, hivatásos zenészek

kis hányadát érintette. A muzsikusok többsége elveszett a szakma számára.

Van, pontosabban volt egy másik rétege is a magyarországi cigányzenész társadalomnak; ide azok tartoztak, akik megmaradtak a forrás mellett. A nem hivatásos falusi és kisvárosi zenészek fogyatkozó csoportja. Kuncsaftjaik földművesek, iparosok, kereskedők, kishivatalnokok, repertoárjuk ennek megfelelően mindvégig a népdal, a virágének, a nóta, a csárdás, operetttrészetek, majd később a modern idők táncdalai. Ritkán szólalt meg a verbunkos, a palotás. Tevékenységük teljes egészében igazodott a mezőgazdasági munkák rendjéhez, illetve az ünnepekhez. A lakodalmak, bálók szezonja tavasszal és ősszel volt, ami azt is jelentette, hogy a főhivatás mellett kiegészítő, jövedelemszerző tevékenységeket is folytatniuk kellett. Ez többnyire a hagyományos gyűjtögetés (gyógynövények, gombák, vadon termő gyümölcsök, bogyók), de akadt, aki háziiparral, kereskedelemmel egészítette ki jövedelmét. Rendszeres volt a családi munkamegosztás: a férj muzsikált, a feleség kötelet, lábtörölt font, és ezeket árulta rendszeres faluba járásai során. Amikor a zeneszolgáltatás szünetelt, a férj természetesen besegített, a felnövő gyermekeknek pedig volt választási lehetőségük. Már nem volt kötelező a szülők által gyakorolt kenyérkereső tevékenység folytatása, lévén az egyre kevésbé kifizetődő. Később, amikor valósággá vált a kötelező és teljes foglalkoztatás, a hivatalosan, főállásban végzett munka lett a mellékes, viszont járt mellé a családi pótlék, ingyen gyógyszer, orvosi ellátás, táppénz. Az iskolába járás formailag kötelező volt, de ekkor még ez nehezen ment. Előfordult, hogy két testvér osztozott egy pár cipőn, ezért felváltva jártak az iskolába.

A zenészeknek a két kultúra peremén stabilizálódott a helyzetük, ami azt is jelentette, hogy mindkét világ normáit, rendszereit ismerniük és alkalmazniuk kellett, s ez a kettősség a produkcióikban is megmutatkozott. Volt egy stílusuk,

A DONÁT-SZOBOR KOLOZSVÁR MELLETT
1870, Veress Ferenc felvétele

A DONÁT-SZOBOR KOLOZSVÁR MELLETT, 2007

amely a mindenkori kliensnek, a gádzsónak szólt, minden tekintetben az ő elvárásaihoz, ízléséhez igazodott, és volt egy másik, amelyet akkor vettek elő, ha maguknak, egymásnak muzsikáltak. A formai elemeket tekintve magyar népzene volt ez is, a tartalma azonban már más volt. „Másképpen szól”, ahogyan ezt Diósi Ágnes jó füllel megállapította a *Cigányút* című, páratlanul szép szociográfiájában. Ennek a zenei stílusnak, érzelemvilágnak semmilyen kapcsolata sincs a *Hopp, te Zsiga!, Hej, rigó, rigó!* kezdetű, később született, kommersz cigánynóták világával, amelyek a 20. század végére kialakult tömegkultúra termékei, de nincs köze a napjainkban felkapott „diridári”-hoz sem.

Kialakult, mindkét fél számára kötelező és mindenki által elfogadott szokásrendje, rituáléja volt a rendezvényeknek, melyek így mindig konfliktusmentesen zajlottak. Sohasem alakult ki etnikai szembenállás. Egy olyan kegyelmi állapot volt ez, amelyben a roma kultúrában alapértéknek számító egyenlőség kiterjeszhető lett a másik félre, s ezt a kiterjesztést a másik fél elfogadta. Ez a tendencia akkor vált igazán meghatározóvá, amikor a második világháborút követően eltávoztak a falu korábbi urai, akik az akkor érvényes társadalmi rétegződés másik pólusát jelentették. Ebben a történelmi pillanatban a külső körülmények megváltozása kedvezett a romák társadalmi integrációjának. A két kultúra szimbiózisát jelzi a népköltészet egy sajátos formájának megjelenése: az ismert magyar népdalok dallamára cigány szövegek születtek. Illusztrációképpen álljon itt egy példa: a *Hej, rozsmaring, rozsmaring...* kezdetű magyar népdal, roma szöveggel és annak szabad fordításával.

*Okoj téle basaven,
Akharen man te khelen.
Na dzsanav me te khelen,
Csak átyhenca te cshinen.*

*Odalenn muzsikálnak,
Hívnak engem táncolni.
Nem tudok én táncolni,
Csak szemmel kacsintani.*

Az egymásra utaltság, a szükségletek kölcsönös kielégítése volt a vezérmotívum, a „cigány” szóból ekkor kivesszett a negatív értéktartalom. Zajlott a spontán integráció, és ez ritka ajándéka a kultúraközi kapcsolatoknak. Sajnos azonban erre az esetre is érvényes a megállapítás, hogy tudniillik a hatása csak a közösség egészének egy kis hányadát érintette. A többség megmaradt egy évszázadok óta stagnáló és különböző láthatatlansági stratégiákat tükröző állapotban, és ez időnként feszültségeket indukált, amelyeket az évszázadok alatt kifejlesztett technikákkal sikerült úgyahogy kezelhetővé tenni, megszüntetni azonban nem. És voltak teljes láthatatlanságot biztosító stratégiák, amelyek hordozói csak kivételes alkalmak idején – ünnepek, vásárok – voltak láthatók.

Az 56-os forradalmat követő konszolidáció, a nyugati turisták tömeges megjelenése indította el a vendéglátó- és szórakoztatóipar fellendülését a 60-as évek elejétől, ami a cigányzene iránti kereslet újbóli megjelenését, majd hirtelen felfutását eredményezte. Újra keresett lett a saját kultúra által inspirált tevékenység, és ez döntőnek bizonyult azok esetében, akiknek sikerült megőrizniük identitásukat. Míképpen a nyelvi folyamatok az adaptáció különféle változatait, úgy tükrözi a zenei harmóniák újraéledése az identitás megerősödését ebben az időszakban. Gyári munkások, bányászok, kőművesek, villanyszerelők, szobafestők, tsz-alkalmazottak, segédmunkások tömegei tértek vissza hangszerükhöz, benépesült az Országos Szórakoztatózenei Központ Szófia és Rózsa utcai stúdiója, futószalagon zajlottak a vizsgák. Én is váltottam. Otthagyva csapat-papot, felvettem Rác Pali stafétáját immár egyedül a népes famíliából. Már

túl voltam az előadó-művészi vizsga korhatárán, ezért korengedménnyel vizsgáztam 1977-ben, aminek eredménye egy „C” kategóriás működési engedély lett.

A főváros és néhány vidéki nagyváros – elsősorban Szeged, Debrecen és Kecskemét – hivatásos zenészeinek jelentős része ekkorra már elhagyta a pályát. A zene más műfajaiban kerestek boldogulást, gyermekeiket is erre ösztökölték. Érdekes viszont, hogy a hagyományosan ipari városok – Miskolc, Ózd, Salgótarján – lakói megmaradtak a tradíció keretei között, ennél fogva vezető szerepük lett a később beinduló folyamatokban, de már nem a lakóhelyükön, hanem a fővárosban.

A vizsgára való felkészülés folyamatában derült fény arra, hogy miképpen tettük meg az első lépéseket a saját írásbeliség megteremtése irányába. Bár a 20. század első felében élt Rigó Gábor verbunkos-hangszerelései már szép számmal tartalmaztak romás motívumokat, munkássága még nem hozott fordulatot, csupán népszerű színpoltja volt az ekkor már pallérozott magyar cigányzenének. A fordulat ekkor, a 60-as, 70-es években következett be, egy olyan harmóniaszerkezet-váltás képében, amely gyökeresen átalakította a magyar cigányzene hangzásvilágát, és amely a Nemzeti Szálló éttermében, a Kulacs étteremben és a már nem létező Vígmatróz étteremben teljesedett ki.

Harmónia = rend. „A helyes beszéd, a jó dallam, a rend és a ritmus együtt jár a jámborlelkűséggel” (Platón). Ez a lényege az új harmóniaszerkezetnek, amely három, tökéletesen szabályos, zárt körbe rendezi az európai zenében használt, kromatikus skálán elhelyezkedő 12 hangot. A hangtávolság minden esetben kisterc (másfél hang), az alapmotívum ennek megfelelően a szűkített hármashangzat, de miután a rendszer tartalmazza az összes európai zenei hangot, gyakorlatilag korlátlan a variációk, a hangnemek közti átjárás lehetősége. Ezért nevezik ezt a jelenséget szakmai körökben *sétáló szűkítettnek*, a kottát nem

ismerő többség egyszerűen *modern akkordnak*. Az élmény katartikus volt, identitásunk megerősödött, kapcsolataink szorosabbá váltak.

A rendszer sémája a következő, megjegyezve, hogy ebben az esetben nem érvényes a kétféle hangmódosító előjegyzés (bé és kereszt) együttes alkalmazására vonatkozó tilalom.

	esz		b		h	
c	fisz	g	cisz	gisz	d	
	a		é		f	

A 80-as évek második felében kezdett csökkenni a kereslet Európa-szerte, ami a közízlés újabb, ezúttal gyökeres átalakulását vetítette előre. Kezdetben a zenekarok létszámát csökkentették, majd elindult a teljes leépítés. A farmer-nadrág, a Coca-Cola, a hamburger, a gépi zene kultúrája már nem tart igényt a természetes harmóniakra. Végül a rendszerváltás adta meg a kegyelemdőfést, amely most már a magyarországi roma társadalom túlnyomó részét visszavetette a fél évszázaddal korábbi viszonyok közé.

Asszimiláció vagy integráció? A kérdés klasszikus. Tanultuk az iskolában. Bár nem volt lehetőségünk a gyakorlati alkalmazásáról meggyőződni, értettük a különbséget. Tudtuk azt is, hogy amit a szocialista rendszer kiszabott nekünk, az az asszimiláció legtisztább formája, annyira, hogy az integráció még lehetőségként sem került szóba. De jól csinálták. Mindenkinek volt munkája, kicsiny, de biztos jövedelme, teljes körű szociális ellátottsága. Nemcsak szölamokban volt tilos a rasszizmus, hanem valóságosan, és ez idővel meglátszott a közbeszédén, közgondolkodáson is. Akinek volt tehetsége, ambíciója, az tanulhatott díjmentesen. Lehetett orvos, jogász, mérnök, tanár, és nem pozitív diszkriminációval, hanem a teljesítménye alapján. Természetesen igaz, hogy ez sok pénzébe került az államnak, de talán azon is érdemes lenne elgondolkodni, hogy a lehetséges végeredmény szempontjából megérte-e a befektetés.

A nyolcvanas években gyakorló zenészként a Szófia étteremben többször volt alkalmam bolgároknak muzsikálni. A külsejük alapján nem voltak megkülönböztethetők, akcentus nélkül beszéltek a magyar nyelvet, de amikor elkezdtek dalolni, táncolni, fel kellett kötnünk azt a bizonyos fehérneműt. A bolgár népzene aszimmetrikus ritmusa komoly kihívásnak bizonyult számunkra.

Beszélgéseink során az is kiderült, hogy mindannyian kertészek, profiljuk a zöldségtermelés és -forgalmazás. Irigykedve hallgattuk történeteiket. Büszkéek voltak a szakma gyakorlásának csak általuk ismert fogásaira.

Az nem derült ki, hogy ezt a képességüket az őshazából hozták-e magukkal, vagy egyszerűen csak ráéreztek. Időnként feltűnt egy-egy értelmiségi is, leginkább egy fiatal papra emlékszem, aki rilai kalandjairól tartott nekünk beszámolót.

Látható volt, hogy esetükben megvalósult az összhang a természeti törvények, illetve az ideológiák által meghatározott társadalmi világfelfogás között. Éreztük, hogy valami hasonlót birtokolunk mi is a saját tevékenységünk révén – minden bizonnyal ez motiválta spontán rokonszenvünket –, de nálunk hiányzott az önállóság. Birtokoltuk a kulturális autonómiát, volt egy részleges önkormányzati autonómiánk, de valahogy mindig valakinek az alárendeltjei voltunk.

Ennek az lehet a magyarázata, hogy a mi műveltségünk alaphelyzetben egy nem európai műveltség, amely a 20. század mindent fejtetőre állító eseményeit követően csak töredékesen maradt meg. De amíg létezett, a kollektív jóérzésünk záloga volt minden helyzetben. Hogy ez pontosan mit jelentett, annak igazolására említhetem egy közel-múltbeli élményemet: készülök szociográfiámhoz gyűjtöttem anyagot, ami leginkább azért tűnt számomra izgalmas feladatnak, mert a választott helyszín és a hozzá tartozó társadalmi tér – gyermek- és ifjúkorom helyszíne és társadalmi közege – azóta jelentősen átalakult, és nem csupán

az a szűken vett társadalmi közeg, közösség, amellyel közvetlen kapcsolatomban volt, hanem a tágabban értelmezhető társadalmi, gazdasági, kulturális környezet is. A valaha szépen megművelt szántóföldek helyén Ady Endre „magyar ugar”-ját láttam mindenütt. Tulajdonképpen egy egészen új világot kellett megismernem. A változások közül talán a legjelentősebb az volt, hogy szinte teljesen megszűnt az alkalmazotti státusz, ami korábban ezt a közösséget meghatározta. eltűntek a biztos megélhetést adó munkahelyek, ki-ki úgy boldogul, ahogyan tud. Újraindult a gyógynövények gyűjtése, a gombázás. Új tevékenységként megjelent a kiszuperált autók begyűjtése, szétbontása, fémhulladékként és bontott alkatrészként való értékesítése, illetve a szemetezés, a szeméttelpeken való guberálás. Akiknek volt állásuk, azoknál jellemző volt, hogy hivatalosan négy, maximum hat órára jelentették be őket, hogy ne kelljen a minimálbérnél magasabb vagy azt éppen elérő bért fizetni nekik.

Történt egyszer, hogy hírért vettem: meghalt Elemér, aki túl azon, hogy egyike volt kevés még élő kortársamnak, rokonai szál is kötötte hozzám, mert a felesége az unokatestvérem. Természetesen elmentem a temetésére. Suzukimmal beálltam a temető bejáratánál álló kocsik sorába, majd amikor a szertartás végeztével indulni készültem, kiderült, hogy teljesen be vagyok kerítve, meg kell várnom, amíg a többiek is elindulnak. Várakozás közben érdekes dolog vonta magára a figyelmemet. Pontosan velem szemben, az út túloldalán állt egy bódés kisteherautó. Nyitott ajtajának küszöbén ült két tíz év körüli gyerek, ha jól emlékszem, egy kislány és egy kislány, előttük, az úttesten állt az anyjuk. Mindhárman kitartóan néztek a temető bejárata irányába, ahonnan nyilvánvalóan a papát, a családfiút várták. Nem volt ez lakókocsi, annak alapján, amit a nyitott ajtón át láthattam, valamilyen kereskedelmi tevékenységhez használták, de az is látható volt, hogy a család úgy rendezkedett be benne, mintha ez lenne az otthonuk. A megváltozott körül-

mények egy kicsit visszaváltoztatták őket vándorokká, s ha a szükség úgy hozza, a jelekből ítélve akár teljesen azokká válhatnak. Köztudott, hogy a házépítést, a helyben lakást Európában tanulták ősünk. Nincs ennek ellenkezőjére utaló jel. Eredendően nomádok vagyunk, aminek lenyomata a mai napig jelen van a tudatunk mélyén.

Időnként találkozom fiatal és kevésbé fiatal roma vállalkozókkal. Véletlenül, mellőzve mindenféle szervezett formát, keretet. Beszélgetünk egy keveset, pohár mellett vagy anélkül, azután elválnak, megy ki-ki a dolgára.

Témánk közé óhatatlanul bekerül a politika is, különös tekintettel a szélsőjobb előretörésére. Egyre gyakrabban mondják, ha a Jobbik kormányra kerül, ők azonnal elhagyják az országot. Elmennek. Nem nyugatra, hanem keletre.

ROMANO RÁCZ SÁNDOR

Jegyzetek

¹ Mezei Barna, Pomogyi László, Tauber István: *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985.*, Kossuth Könyvkiadó, 1986., Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*, Osiris–Századvég, 1995.

² Jan Assmann: *A kulturális emlékezet*, Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1999.

³ *Rom*: ebből lett a nyelvünket nem beszélők szóhasználatában a *roma*.

⁴ Rendkívül fontos, de a közfelfogásban mostanáig nem tudatosult körülmény, hogy a történelmi értelemben is különböző időszakokban ideérkezett közösségeknek eltérő túlélési stratégiákat kellett alkalmazniuk. Ez különösen igaz a közösségi kapcsolatok szorosabbá válása során szükségszerűen kiépülő személyközi kontaktusokra nézve, de figyelemre méltók az asszimilációs-adaptációs folyamatok alakulásában is. Nem lenne haszontalan például megvizsgálni, hogy mik a fő adaptációs jellemzői a 14–15. század-

ban ide érkezett magyar (kárpati) cigányoknak, a 18–19. században bevándorolt nomád oláh cigányoknak, és a fél évezredes rabszolgamúltat a hátuk mögött tudható, a 19–20. század fordulója táján letelepedett beásoknak.

⁵ „Az emberi agyat (...) az evolúció nem arra találta megfelelő megoldásnak, hogy több százezres vagy milliós közösségekben éljen. Mintegy 50 ezer évvel ezelőtt az ősember 100–200 fős törzsi közösségekben halászott, vadászott (...) Ez az a méretű közösség, amelyen belül nyilván tudjuk tartani szociális kapcsolatrendszerünket a közösség többi tagjával.” Majd később ugyanott: „egy genetikailag zárt, nagyméretű közösségben, amelyben az agy kapacitása már nem elég arra, hogy pontosan nyilvántartsa a közösségen belüli szociális kapcsolatrendszert, a szelekció az önző géneket (viselkedésmintázatokat) részesíti előnyben, míg kis közösségekben, ahol az agy képes a viszonyosság folyamatos követésére, az együttműködést biztosító géneket (viselkedést) támogatja. Ez a törvényszerűség, úgy tűnik, az emberi társadalmakban is működik, természetesen nem a genetikai, hanem a kulturális evolúció szintjén, és olyan embertípus kifejlődéséhez vezet, amely kis közösségben együttműködő, de nagyobb közösségben már önző, és kihasználja mások altruizmusát.” (Freund Tamás Széchenyi István halálának 150. évfordulóján elhangzott beszédéből, in *A roma integráció esélyei és buktatói*, *Magyar Szemle*, 2011. 7–8. szám). Vagyis bajaink forrása éppen az, hogy tartottuk magunkat az immár a tudomány által is definiált alaptörvényhez.

⁶ Romano Rác: *Rejtett örökségünk*, in: *Milyen a gyerekcigány?* Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 1997., *Cigány sor*, szociográfia, Budapest, Osiris Kiadó, 1998.

⁷ Mezei Barna–Pomogyi László–Tauber István: *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985.*, Budapest, Kossuth Kiadó, 1986. Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*, Osiris–Századvég, 1995., Liszt Ferenc: *A cigányokról és a cigány zenéről Magyarországon*, Heckenast Gusztáv Kiadója, Pest, 1861. Markó Miklós: *Czigányzenészek albuma*, Bp., Fekete Sas Kiadó, 2006. (A szerző 1896-ban megjelent kötetének hasonmás kiadása).

A ZSENIÁLIS TUDÓS ÉS TANÁR

100 éve született Szentágothai János
Grosschmid Péter beszélgetése Záborszky Lászlóval

Szentágothai János születésének 100. évfordulójáról világ-szerte megemlékeztek tisztelői, tanítványai, követői, az egyetemek, amelyeken tanított, a Magyar Tudományos Akadémia, valamint nemzetközi szervezetek, köztük az UNESCO, amely 2012-t Szentágothai-évnak nyilvánította. Ebből az alkalomból a *Magyar Szemle* a sok közül az egyik legkiválóbb tanítványát, prof. dr. Záborszky Lászlót szólaltatja meg, akinek munkájában, élettörténetében, személyiségében, emberségében keressük a mester hatását is.

G. P.: Természetesen én is feltenném a megkerülhetetlen – már közhelynek számító – kérdéseket, vagyis, hogyan választottál pályát, volt-e olyan középiskolai tanárod, aki befolyásolta a pályaválasztásodat, a család mire szánt és mire biztatott. Miért választottad a kutatómunkát a gyógyítás helyett?

Z. L.: Az Eötvös Gimnáziumba jártam, ahol kitűnő tanáraim voltak. Orosz tagozatra vettek fel, oda is tanítónő édesanyámon keresztül szerzett összeköttetéssel. A nyelveket szerettem, érdekelték a humán tárgyak, hosszú ideig bölcsész szerettem volna lenni. Az iskola az egyik gyűjtőhelye volt a forradalom után az egyetemről eltávolított remek pedagógusoknak, a természettudományos tárgyakat is rendkívül magas színvonalon tanították.

Sokáig vacilláltam a nyelvészi és az orvosi pálya között, végül édesapám súlyos betegsége és korai halála terelt az orvosi egyetemre. Szerencsés döntés volt, hiszen abban az időben a Budapesti Orvostudományi Egyetem az egyik legjobb

volt Európában. Több méltán világhírű tanár volt ott, mint Szentágothai János, Straub F. Brunó, Kerpel-Fronius Ödön és Horányi Béla. Eleinte a kémia érdekelt legjobban, Straub F. Brunó előadásai keltették fel a figyelmemet. Az egyetemen az első időben gyógyító orvosnak készültem, de éppen a Szentágothai által oktatott tárgy, az anatómia volt az, ami inkább a kutatói pálya irányába mozdított el. Ez eleinte nem volt annyira érdekes, mint a kémia, viszont a harmadik fél-évben, amikor az idegrendszerhez jutottunk el, ottragadtam.

Harmadévben bekerültem az intézet tudományos diákkörébe, és ez fokozatosan megerősített a döntésemben. Innét még nyitva állt volna az út a klinikum felé, de a neurológia professzora arra biztatott, lépjek be a pártba, ha nála akarok dolgozni. Az anatómiához nem kellett a párttagság. Még évekig ott volt bennem a kétség, hogy az anatómia elég-e nekem, vagy inkább az embereken próbáljak segíteni, de egyre több időt töltöttem az anatómia tanszéken, és ez meghatározta, hogy ott maradjak.

– Az egyetemen az anatómia általában nem tartozott a diákok kedvenc tárgyai közé, és Szentágothai professzor anatómiát tanított – igaz, olyan érdekesen, hogy az orvosira járó középiskolai osztálytársam áthívott egy-egy előadását meghallgatni. Mi lehetett Szentágothai titka, mivel vonzotta a hallgatók tömegeit? Milyen volt kutatóként és munkatársként? Hogyan alakult ki körülötte az iskola?

– Szentágothai tanárként zseniális volt. Előadásai gyakorta kezdődtek úgy, hogy az előző nap jött haza Amerikából egy kongresszusról. Ma is jól látszik, hogy akkoriban ő az idegtudományban meghatározó egyéniség volt a világban, főként Amerikában, ahol az elsők között szerepelt. Abban a helyzetben volt, hogy a legfrissebb kutatási eredményekről tudott beszámolni. Lenyűgöző előadó volt, háttartalan lelkesedéssel beszélt tárgyáról, elsősorban az idegrendszer, az agy felépítéséről.

Kutatóként az idegrendszer háromdimenziós szerkezetét akarta megvizsgálni. A metszetek mikroszkópos vizsgálá-

tával két dimenzióban tanulmányozhatók a sejtek, de igazából a struktúra bonyolultsága csak három dimenzióban látszik. Az agy térbeli szerkezetéről beszélt, és könnyedén ragadta magával hallgatóit egy új világba. Előadásait nem volt könnyű követni, voltak, akik elvesztek benne, de a felszínen ők is élvezettel hallgatták. Szentágothai professzor polihisztorként idézte az irodalom, a képzőművészetek nagy alkotóit, vagy akár a Bibliát. Aki odafigyelt, rendkívüli mélységekbe juthatott el. Rajta kívül csak néhány tudósnak volt meg ez a képessége.

Nagy tekintélye volt a világban, tisztában volt tudományága legújabb fejleményeivel, és szoros kapcsolatokat ápolt tudósokkal világszerte. A szakma legnagyobb egyéniségei, köztük Nobel-díjas tudósok látogattak hozzá Budapestre, akik kutatásai, korábban elért eredményei miatt jöttek ide. A 60-as években, aki valamit elért a neuroanatómiában, szerette volna eredményeit Szentágothainak megmutatni.

Az egyetemen abban az időben (a 60-as évekről beszélünk) már volt elektronmikroszkóp, amivel a korábban használatos fénymikroszkópoknál lényegesen nagyobb nagyítást lehetett elérni. Ez a műszer tette lehetővé, hogy lássuk az idegsejtek közötti miniatűr összeköttetéseket, az úgynevezett szinapszisokat. Ő vezette be a szintetikus képalkotást, hogy egészen nagy nagyításokkal megvizsgálják a sejtek közötti összeköttetéseket, és ezt egy háromdimenziós világban helyezik el. Számítógépet a képalkotáshoz nem lehetett használni, az akkor még szobákat, emeleteket megtöltő berendezések teljesítménye meg se közelítette egy mai zsebszámítógépet. Manapság a számítógépek segítségével folyamatos nagyítás érhető el, a térbeli képet a szoftver automatikusan hozza létre. Akkoriban jelentős képzelőerőre volt szükség hozzá, és ebben Szentágothai bővelkedett.

Bár a spanyol tudós, Ramon y Cajal társaival (köztük a magyar Lenhossék Mihály professzorral, aki a budapesti anatómiai tanszék vezetője volt) a 20. század elején lefektették az ún. neuronelmélet alapjait, azt feltételezve, hogy

az idegrendszer önálló idegsejtekből áll, amelyeket egymással a kicsiny függelékek, az úgynevezett szinapszisok kapcsolnak össze, ezt az elméletet támadták a rendszert hálózatként elképzelő tudósok, akik a 30-as években azt állították, hogy az idegsejtek kapcsolatai diffúzak. Igazából Camillo Golgi, aki feltalálta az ezüst-kromátos festési eljárást, és Cajallal közösen megosztott Nobel-díjat kapott 1906-ban, szintén úgy gondolta, hogy az idegrendszer diffúz szerkezetű. A szinapszisok létét csak 1954-ben sikerült bebizonyítani az elektronmikroszkóp segítségével (amelyet a 30-as évek végén találtak fel). Azt, hogy a háromdimenziós rendszer hogyan épül fel a szinapszisokkal összekapcsolt egyedi idegsejtekből, Szentágothai János ismerte fel. A gerincvelőből kiindulva kezdte kutatásait, folytatta a talamusznál, majd az agykéregnél. Ma majdnem mindenki az agykéreggel foglalkozik, és még mindig Szentágothai háromdimenziós ábráit használják a szemléltetéshez. Először ő tudta képszerűvé, mindenki számára megérthetővé tenni az idegrendszer szerkezetét. Ma már tudjuk, hogy a kép egy kicsit bonyolultabb, de az ő munkája nélkül ezt valószínűleg sokkal nehezebben érthetnénk meg. Abban az időben a molekuláris genetika és az informatika sokkal kevésbé volt fejlett, ezért képzelőerejére, intuíciójára támaszkodva érte el később igazolt eredményeit. Képes volt szintetizálni a hatalmas információtömeget, ez olyan képessége volt, ami az új tudósgenerációban csak kevesek sajátja.

Szentágothai professzor önzetlenül vitte előre azokat az embereket, akikben látott tehetséget. Nekem szerencsém volt, a Palkovits-laborban dolgoztam diákkörösként és később demonstrátorként. Szentágothai Jánossal közvettebb kapcsolatban voltam, viszont ha egy külföldi tudós meglátogatta őt, elhozta hozzánk. Negyedévesként olyan emberekkel találkozhattam az ő révén, akik a tudomány isteneinek számítottak.

Akkoriban az idegsejtek mikroszkópos vizsgálatához különféle ezüstvegyületeket használtak, amelyek segítség-

gével láthatóvá lehetett tenni az egyes sejteket és a közöttük levő kapcsolatokat. Amerikában egy dr. Heimer nevű svéd származású tudós dolgozott ki egy módszert, amihez uranil-nitrátot kellett használni. Emlékszem, Szentágothai egyszer Amerikából jött haza, és a zsebében hozott egy kis uranil-nitrátot, amit odaadott nekem és még párunknak az intézetben, így gyorsan mi is ki tudtuk próbálni a világ akkoriban legkorszerűbbnek számító módszerét. 1981-ben éppen Heimerhez kaptam meghívást.

Szentágothai teljesen önzetlenül segítette a munkatársait, nem akart előtérbe tolni magát, nem ragaszkodott neve feltüntetéséhez beosztottjai publikációiban, ami pedig világszerte gyakorlat a mai napig is. Aztán mivel a főnöknek jobb a neve, ő kapja meg a kreditet, a fiatalabbak meg eltűnnek a nagy név mögött. Szentágothai sosem tett ilyet, a tanítványai az ő segítségével emelkedtek, közülük sok ma már egyetemi tanár, tanszékvezető, akadémikus. Természetesen azokat támogatta, akikben valami tehetséget látott. Nem lehetett szó nála arról, hogy politikailag vagy egyéb külsődleges okokból támogatott embereket karoljon fel. Serkentette a fiatalokat, megmutatta az elérendő szinteket, és ha látta, hogy valaki igyekszik, segített.

Én egy kicsit közvetetten dolgoztam vele, de amikor volt egy jó publikációnk, ő segített. Két olyan cikkünk is volt, amit végigjavított. Jó volt az angolja, és mondatról mondatra csiszolta a publikációt olyanná, hogy a nemzetközi mezőnyben megállja a helyét. De ilyenkor sem jutott az eszébe, hogy a szerzők közé beírja a saját nevét is.

Az idegsejtek alaktani leírása és a kapcsolatok felderítése önmagában nem ér semmit, ezért – valószínűleg Szentágothai János javaslatára – elkezdtük a szinapszisok számolását, a sejtek közötti összeköttetések kvantitatív leírását. Megnéztünk egy bizonyos agyterületet, és megpróbáltuk a kimenő és bemenő kapcsolatokat kvantitatíve leírni, ami elektronmikroszkópos módszerekkel teljesen újszerű dolog

volt. Ez volt az egyik cikk, amit mondatonként átírt. Kéthárom hétig napi egy-két órát dolgoztunk együtt, de mint említettem, a végén fel se merült benne, hogy ő legyen az egyik szerző. Önzetlen volt.

Ami az iskola kialakulását illeti, ahhoz minta kellett, egy példaképnek tekinthető ember. Az, ahogy ő évtizedekkel előre mutató módon gondolkodott, mágnesként vonzotta hozzá az embereket. Nem kellett neki gyűjtenie az embereket, az elmélet iránt érdeklődők mentek hozzá maguktól.

Szentágotthai abban is úttörő volt, hogy az orvosegyetemeken megszokott modelltől eltérően az orvosokon kívül biológusokat is felvett munkatársai közé, akiknek az elméleti felkészültsége meghaladta a klinikum irányában kiképzett orvosokét. Körülötte nemcsak az orvostanhallgatók ragadtak meg, hanem egyre több biológus jött át. A későbbiekben, amikor a kibernetika fejlettsége ezt megengedte, akkor a neumanni gondolat alapján, miszerint az információs elméletek alkalmazásával jobban meg lehet érteni az idegrendszer működését, informatikusok, számítástechnikusok is csatlakoztak a csapathoz. Szentágotthai maga keresett kapcsolatot matematikusokkal, információelméleti szakemberekkel. Az intézetben megjelent az interdiszciplináris felfogás, a többi szakma nézőpontjának befogadása. Meglátta időben, hogy a statikus anatómia az alap, amire új módszereket lehet építeni. Meglátta, hogyan lehet fejleszteni, előrelépni a bonyolult anyag, az idegrendszer felépítésének a megismerésében. Az eredmények mögött tudatos csapatépítés volt.

A kutatástámogatás akkori rendszere a helyzetet nem tette egyszerűvé. Az intézetben működött egy kis MTA-kutatócsoport, amely kiemelt támogatásban részesült, viszont a tanszéki dolgozóknak egyetemi oktatóként sokat kellett tanítaniuk, ami a kisebb támogatással ötvözve hátráltatta kutatói tevékenységüket. Aki az intézetbe került, oktató lett, Szentágotthai maga is tankönyvet, jegyzetet írt. Valószínű-

leg még több eredményt lehetett volna elérni, ha több támogatást kapunk. Az új technikákhoz drága eszközökre volt szükség, ezek hiányát leleménnyel, a meglévő eszközök kreatív használatával, sok kétkezi munkával pótoltuk. Amikor Szentágothai János lett a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, a helyzet egy kicsit javult, de messze elmaradt a nagy nyugati központok lehetőségeitől.

– *Szentágothai Jánost mélyen vallásos keresztény emberként írták le. Tudták ezt a tanítványai? Megjelent-e ez a szemlélet a tanításában és a kutatómunkájában, és ha igen, hogyan?*

– Az előadásaiban és a hétköznapi kapcsolataiban a vallás nem volt téma, a környezete nem ismerte az ezzel kapcsolatos nézeteit. Tény, hogy a Bibliát, az abban szereplő történeteket gyakorta idézte előadásaiban, de inkább kultúrtörténeti példaként. Természettudományos alapon álló ember volt, humanista, a zsidó-keresztény hagyományokra épülő értékrend közvetítője. Én személy szerint – már csak a jelentős korkülönbség miatt is – nem tartoztam belső baráti köréhez, ezért ezekről a témákról nem beszélgettünk. Dialektikusan és dinamikusan gondolkodott, foglalkoztatta az agy és a lélek, a szellem kapcsolata, kutatta az idegrendszernek, ennek a különös anyagnak az önszerveződését és kifejeződését. Tudtuk róla, hogy politikailag kritikus volt, tanszéki előadásaiban néha élesen bírálta a rendszert, annak visszasságait.

– *Hogyan lehetett abban az időben egy külföldi ösztöndíjhoz jutni? Mi volt a szerepe ebben Szentágothainak? Tudott segíteni a diákjainak?*

– Nem volt egyszerű, meg is kérdeztem annak idején Szentágothait, hogy nem tudna-e támogatni, amikor felmerült egy lehetőség – volt egy híres anatómus a Massachusetts Institute of Technologyban, akihez szerettem volna kijutni. Azt mondta, hogy írjak neki, és ha elfogad, akkor ő is támogat. Aztán később, amikor már kint voltam Amerikában Heimernél, leveleztünk, és a támogatását kértem

a továbblépéshez, hogy a Salk-intézetben egy ismerőséhez eljuthassak, akkor is azt tanácsolta, hogy keressem meg az illetőt, és majd utána ő is segít. Elvárta, hogy az emberek saját maguk kezdeményezzenek, és ha az megmérettetik a valóságban, akkor melléáll. Meg kellett küzdeni a támogatásáért. Viszont olyan híre és tekintélye volt a világban már a hatvanas években, a hetvenes évek elején, hogy elég volt leírni, hogy az ember az ő intézetében dolgozik. Nekem abban az időben már volt sok közleményem angol nyelvű folyóiratokban, és a szakmában tudták, hogy Szentágotthai intézetében dolgozom. Akkoriban ezen a szakterületen minden valamirevaló kutatónak kellett ismernie az ő nevét. Az ajánlása sok helyre belépőjegyül szolgált, viszont ő nem kockáztatta a hírnevét azzal, hogy olyan embert ajánl, aki- ben utána csalódhattak volna.

– Hogyan tolerálta az akkori politika a nyugati tudományos kapcsolatokat? Volt-e politikai feltétele a kapcsolattartásnak, a külföldi utazásnak, különösképpen a hosszabb időtartamú ösztöndíjaknak?

– A hatvanas évek elején a politika már toleránsabb volt. Hallottam, hogy 56 után Szentágotthai sem utazhatott, de amikor én bekerültem az egyetemre, addigra már egyfajta olvadás volt. Én 69-ben végeztem el az egyetemet, és ugyan 73-ig nem kaptam útlevelet, de utána rendszeresen vettem részt külföldi kongresszusokon, és egy hosszabb távú ösztöndíjat is kaphattam. Az intézetben elég komoly pártcsoport volt, ami konfliktusokhoz is vezetett, főleg amikor már nem ő volt a tanszékvezető. A kinevezésekbe a párt- nak jelentős beleszólása volt, valószínűleg végtelen sokáig tanársegéd maradhattam volna, mert nem léptem be a párt- ba. Apró epizód, hogy amikor Brezsnyev érkezett Budapest- re, ki kellett volna menni az Üllői útra integetni, és amikor szóltak, azt mondtam, hogy bocsánat, de nem érek rá, mert dolgozom. Szentágotthaihoz ez nem jutott el, mert addigra az MTA elnökeként kevesebbet tudott törődni az intézettel.

Egyébként akkor is, ha problémánk, kérdésünk volt, bemegettünk hozzá, fogadott bennünket, szívesen adott tanácsot.

Ami a külföldi utakat illeti, az én korosztályom valószínűleg sokkal szerencsésebb volt, mint a korábbiak.

– *Mi motivált benne, hogy külföldön folytasd? Hogyan sikerült a 80-as években kijutni, és munkát találni?*

– Az egyik szempont az itthoni statikus helyzet volt. Az intézményi struktúrák merevek voltak, helyhiány volt, szinte elképzelhetetlen lett volna új témákhoz helyet és új kutatócsoportot felállítani, az országban a mobilitás kicsi volt. A perspektívám az volt, hogy ott maradok az intézetben, ahol az önállósodásra nagyon kevés esély volt. Azok tudtak kitörni, akik külföldre mentek, vagy például átkerültek a KOKI-ba (*MTA Kísérleti Orvostudományi Kutatóintézet*). Ha az egyetemen maradtam volna, hely és pénz hiányában valószínűleg sohasem sikerült volna önálló kutatócsoportot szerveznem. Hiába volt Szentágothai zseniális tudós és segített is a karrierépítésben, nem tudott olyan lehetőséget teremteni. Sokan mentünk ki, kevesen jöttek vissza, a kintiek közül sokan tudtunk megmaradni magyarnak. Az amerikai állampolgárságot akkor vettem fel, amikor Ádám György professzor javasolt az MTA külső tagjának. Az Akadémia szabályai szerint külső tag csak az a magyar tudós lehet, aki külföldi állampolgár, és külföldön végzi kutatómunkáját. 2003-ban ajánlott először, és akkor eldöntöttem, hogy én szeretnék akadémiai tag lenni, ami igen nagy megbecsülés és megtisztelés számomra, ezért kértem az amerikai állampolgárságot.

– *Egy interjúban elmondod, hogy az élettudományi kutatás csapatmunka. A világháló segítségével akár az egész földet átfogó csapatokat lehet építeni. Vannak más Szentágothai-tanítványok a csapatodban? Van virtuális csapat? Milyen új lehetőségeket teremt a tudományban a világháló?*

– Sok magyar tanítványom van, akik csaknem valamennyien a régi kollégáim ajánlásával jutottak el hozzám.

Talán többen is vannak, mint az amerikaiak. Akik ösztöndíjjal vagy a saját erejükből kijönnek, és megragadnak itt, szinte kivétel nélkül segítik az otthoni magyarokat. Itt is kedvelik az otthonról jött kutatókat, mert köztudomású róluk, hogy jó képzést kaptak, ambiciózusak, el akarnak valamit érni, talán jobbak, mint egy átlagos amerikai. Ezért is akarom mindig megtartani az otthoni kapcsolatokat.

Ami a csapatot illeti, nekem nincs iskolám. Itt egy kicsit bonyolultabb az állandó csapatok megszervezése és megtartása. Az ország óriási, és számos kitűnő egyetem, kutatóhely van benne. A kutatástámogatás mechanizmusa lényegesen különbözik az otthonitól. A kutatásokhoz a pénzt magunknak kell előteremteni, bár az egyetemen van egy végleges állásom, aminek feltétele az oktatás és az, hogy a kutatásaimhoz szerezzek külső támogatást. Ez nem könnyű, különösen az utóbbi öt-tíz évben vált nehezebbé, lévén hogy az Egyesült Államok gazdasági helyzete most kevesebb támogatást tesz lehetővé, másrészt a korábbi, republikánus kormányzat meglehetősen kutatásellenes volt, vagy legalábbis nem biztosított jelentős állami támogatást.

A kutatás többnyire ciklusokban zajlik, mert néhány év kutatás után az ember publikál, és valami elismerést kap, amiből tovább tud építkezni. A támogatásoktól függ, hogy tudunk-e embereket felvenni. Az intézetünk amúgy doktori iskola, ahol az átlagos hallgató addig marad, amíg el nem készül a dolgozatával, aztán elhagyja az intézetet. Az intézetben magas a fluktuáció, nehéz hosszú ideig megtartani az embereket. Lehet persze posztdoktori képzésre felvenni hallgatókat, de előbb-utóbb ők is szeretnék az önálló életüket élni, saját lehetőségüket megteremteni. Az előbbieken mondottak értelmében a magyar rendszer talán alkalmasabb az iskolateremtésre.

– A napi kutatási feladatokon kívül van-e kapcsolatod a régi kollégákkal, a Szentágotthai-iskola többi tagjával? Mit sikerül a tanítványoknak továbbadni Szentágotthai örökségéből?

SZENTKERESZTBÁNYA, 1864 körül, Orbán Balázs felvétele

SZENTKERESZTBÁNYA, 2010

– Természetesen igen, Somogyi Péter Oxfordból, vagy Freund Tamás, a budapesti KOKI igazgatója, bár nem mindennapos vendégek Amerikában, de sokszor voltak nálunk, én is jártam Oxfordban, és amikor hazamegyek, sokszor találkozom a volt kollégákkal. Járnak hozzám ki kollégák a pesti intézetből és Szegedről, Pécsről és Debrecenből is.

Ami Szentágothai szellemét illeti, a lelkesedés, az őszinte és igaz tudományoszeretete a legfontosabbak. Szentágothai professzor kitűnő fantáziával megáldott, romantikus személyiség volt. Azt hirdette, hogy a tudomány nem egyszerűen a száraz tények gyűjtéséből áll, ezek interpretálásában a fantáziának, a képzelőerőnek óriási szerepe van. Előrelátott, aztán hozzáillesztette a tényekhez, és megnézte, hogy ezek összeillenek-e. Az amerikai tudomány sokkal szárazabb. Össze kell gyűjteni az adatokat, és lehetőleg kerülni a spekulációt. Most már megvannak az eszközök ahhoz, hogy a feltevéseket be lehessen bizonyítani, de Szentágothai idejében sokkal nagyobb szerepe volt a fantáziának. Én Szentágothai nyomán is azt mondom, hogy most is használni kell a képzeletünket, kicsit szabadabbra engedni a fantáziánkat, meg kell becsülni a nem üzleti értelemben vett spekulációt. A módszerek és a kutatáshoz való hozzáállás tekintetében, azt hiszem, tőle tanultam mindent. A háromdimenziós agymodell még nagyon hosszú ideig nem jöhetett volna létre az ő merész elképzelései nélkül. Amikor az agykéreg alatti területek felépítésével, a kéreghez való kapcsolódásuk morfológiájával foglalkozom, sokszor segít a gondolkozásban, hogy elképzelem, mit mondana Szentágothai, vagy mit is írt erről. A hetvenes években kiadott könyvekben, amiket még az aktív közreműködésével állítottak össze, az általa készített ábrák ma is használatosak, még mindig azokat használom én is az előadásaimban. Sok az, amit az ember tudatosan vagy nem tudatosan átvesz.

Anélkül, hogy büszkélkedni akarnék magammal, 1984-ben az Amerikai Idegtudományi Társaságban tartottam egy

előadást, ahol egy nagyon híres kutató, Ann Graybiel az MIT-ből azt mondta, hogy itt van a fiatal Szentágothai. Azóta is igyekszem bizonyítani, hogy beteljesítsem a jóslatát.

– *Az MTA külső tagsággal tiszteli meg a külföldön élő és alkotó magyar tudósokat. Mit jelent számodra ez a tagság? Úgy érzed, nagyobb hatással lehetsz a magyarországi tudományra, vagy a cím nem változtat a korábbi gyakorlaton?*

– Az otthoni elismerés a legfontosabb. Az, hogy a magyarországi kutatók, az Akadémia tudósai elismerik a munkámat, rengeteg erőt ad. Van egy kis kártyám, amin Vizi E. Szilveszter aláírásával igazolja, hogy az MTA külső tagja vagyok. Ezt a kártyát állandóan a tárcámban tartom a hitelkártyák mellett, tehát mindig velem van. Erre vagyok, azt hiszem, a legbüszkébb.

– *2010 őszén kétéves előkészítő munka után megalakult a nagyszerű kezdeményezés, a New York-i Magyar Tudományos Társaság, amelynek alelnökévé választottak. Mit csinál ez a „kis akadémia”? Milyen hatással vannak egymásra a különböző diszciplínák képviselői? A társaság céljai között szerepel az Amerikában kutatni vágyó magyar tudósok, tudóspalánták támogatása. Az elmúlt két évben igénybe vették-e az itthoni kutatók a felkínált segítséget? Milyen tudományterületen? Milyen támogatást kap itthonról a kezdeményezés? Az MTA mennyire tekinti partnernek?*

– A Magyar Tudományos Társaságot a véletlenek sorozata segítette életre. Ennek voltak előzményei, mert korábban a Rockefeller Egyetem két híres kutatóját az MTA tiszteleti tagnak választotta. Az akkori konzul, Földvári Gábor engem kért meg, hogy ajánljak kutatókat, akiket meghívhatnának az esemény alkalmából Polgár Viktor nagykövet által rendezett ünnepségre. Ezért jöttünk ott össze. Egy másik konzul, Trombitás Zsófia vetette fel, hogy a főkonzulátus illetékességi területén, New Yorkban, New Jerseyben és Connecticutban élő számos magyar kutató, legalább 30-40, akiknek a többsége – lévén más-más diszciplína területén

munkálkodnak – jórészt nem is ismeri egymást, találkozzék néha. Lényegében az ötlet spontán fejlődött, a főkonzulátus pedig aktívan támogatott minket, és helyet is ad az összejöveteleknek. Alapvetően három célunk volt, először is, hogy legyenek a magyar kutatóknak informális összejövetelei. Nehéz lenne szakmánként csoportokat létrehozni, hiszen ahányan vagyunk, majdnem annyiféle szakterületen működünk. Szóba került, hogy legyen előbb-utóbb egy országos, az egész Egyesült Államokra kiterjedő szervezet, amely az MTA legnagyobb külső szerve lehetne. A második a magyar tudományba való bekapcsolódás és támogatás szándéka, a harmadik pedig, hogy alapítsunk ösztöndíjakat a tehetséges magyar fiatalok számára. Az utóbbi nem olyan egyszerű, először el kellett érni, hogy a társaságunk adómentes legyen, tehát elismertetni a nonprofit önkéntes szervezeti státuszt. Ezt idén tavasszal meg is kaptuk, tehát hivatalosan is gyűjthetünk adományokat. Egyelőre kevés a pénzünk, de most kezdtünk egy kampányt. November 12-ére szervezünk egy Szentágothai-emlékkonferenciát, amire otthonról Vizi E. Szilveszter és Réthelyi Miklós professzorokat várjuk. Rajtuk kívül van itt Amerikában 5-6 olyan tudós, aki vagy az intézetben, vagy az MTA-n keresztül volt kapcsolatban Szentágothai Jánossal. Lesz köztük két amerikai, a többiek itt élő magyar kutatók, akik cikkeket írtak vele közösen. Reméljük, hogy a konferencia sikeres lesz, pályázat révén a Bethlen Gábor Alapból kaptunk hozzá támogatást. Ez is mutatja, hogy az otthoni álláspont megváltozott a külföldön dolgozó magyar tudósokkal szemben. Nem vagyunk már vörös posztó az otthoni hivatalok szemében. A társaságban mindenkinek van magyar kapcsolata, a szerveződés talán arra lesz jó, hogy ezeket közös mederbe tereli. Az egész még egy kicsit laza, nincs annyi pénzünk, hogy ösztöndíjakat alapítsunk, de remélem, hogy egy fél éven belül komolyabb összegekhez jutunk. A cél az, hogy nemcsak a magyarországi fiatalok, hanem a Kárpát-medencei tehetséges magyar

kutatók számára teremtsünk lehetőségeket. Ez szerencsére élvezi az otthoni hivatalos szervek támogatását is.

Ezenkívül az MTA közgyűlésének idején mindig van a külső tagoknak egy fóruma, ahol erről beszámoltam. Így a mi szervezetünk példájára már megalakult a berlini társaság, és valószínűleg alulról jövő kezdeményezésként hamarosan több országban is alakul hasonló. Amerikában vannak ilyen társaságok, de azoknak nem kifejezett céljuk a tudomány művelése és a kutatás elősegítése. Mi az alapszabályban rögzítettük, hogy csak aktív kutatók lehetnek rendes tagok. Támogató tagokat viszont szívesen látunk, hiszen szükségünk van anyagi támogatásra.

Remélem, hogy a társaság tényleg hasznos tevékenységet fog végezni. A tehetséges és ambiciózus Dán Károly által vezetett főkonzulátusnak is vannak tervei komolyabb anyagi támogatás megszerzésére. Van egy kiváló tanítványom, a Svédországban élő és kutató, kitűnő magyarországi kapcsolatokkal rendelkező Gulyás Balázs, akivel sokat beszélgetünk. Legutóbb, amikor itt járt és a Rutgers Egyetemen tartott előadást, a főkonzullal közösen szőttünk terveket a Magyarországgal való tudományos kapcsolatok elősegítésére, főként a fiatalok támogatására. Ezekről inkább akkor beszélnek részletesen, amikor már látom, hogy az álmaink a megvalósuláshoz közelednek.

A társaság alapszabálya szerint a novemberi közgyűlésen előlépek alelnökből elnökké, és új alelnököt választunk, aki majd két év múlva követ engem. Bízom benne, hogy részt tudunk venni a magyar kutatók támogatásában, a tehetséges fiatalok kapcsolatainak építésében.

Remélem, hogy együtt tudunk működni céljaink elérésében a Magyar Tudományos Akadémiával és a külföldön élő és kutató többi magyar tudóssal.

Lejegyezte *GROSSCHMID PÉTER*

HALASI CSIPKEANGYAL

1% METAFIZIKA

A SIÓ TÖLTÉSÉN

Illyés Gyuláról

*Költött beszéd egy hatvanadik születésnapra
képzelt lakomára*

2. rész

Ennek a tíz esztendőnek első felét néhányan azzal töltöttük, hogy a valóságot igyekeztünk felkutatni, s ki is mondani, a magyar társadalomról, de elsősorban a szegény parasztnépről. Nem hinném, hogy bármelyikünknek valaha is röstelkednie kell ezekért az esztendőkért. Hacsak azért nem röstelkedik, amit néhányan bátran megtehetünk, hogy a szolgált ügynek kijáró megbecsülést, s ezzel hírt s nevet magának szerzett vele. Szereztünk persze ellenségeket is. De sokan rokonszenvvel nézték erőfeszítéseinket, így a kor minden nagy költője. Például Babits, aki határozottan adott rá, hogy jóakarata minden rendelkezésre álló eszközzel kimutassa. Az ifjabb nemzedék három legnagyobb költője (Erdélyi József éppen akkor ágazott el, sajnos) József Attila, Szabó Lőrinc és Illyés Gyula egyenesen mellénk állott. József Attila versben, egy remekművel, a *Hazám* ciklusának hét darabjával. Szabó Lőrinc személy szerint: a *Magyarország* szerkesztőségében bajlódva kéziratainkkal s odaállva a Múzeum párkányára is a Márciusi Front napjaiban. Illyés Gyulánál melléállásról persze bajos beszélni, olyan ez, mint ha azt mondanám, hogy a mester, akit egyben feltalálónak is tisztelhetünk, jelentkezik önkéntes segéderőnek a saját műhelyébe. Tulajdonképpen ezt cselekedte.

Ezekben az esztendőkből Illyés Gyula egy kávéházi törzsasztal háziköltőjének szerepét róttá magára. A Centrál kávéház falukutató, népi asztalát értem. Ide azzal a mosoly-

lyal tért be, ami lantost sejtetett, akinek a zsebében lapul már valamilyen krónikás ének a körülülők hősi tetteiről. Olyan ez, mintha Petőfi a Pilvaxba Tinódinak álcázva menne. A szerepvállalásban az a figyelemre méltó, hogy ott, ahol ő a krónikás szerepét játszotta, ő volt az előőrs – azokkal a verseivel, amelyeket Babits az új népiesség példájának mondott – ő volt az úttörő – a *Pusztulás* ormánsági útinaplójával – s ő volt a mester: *A puszták népe* című munkájával, ez az a mű, a remekmű fokán, amely a műfaj sok jóra menendő könyve közt témájától és szándékától függetlenül is maradandónak ítélnélhető. Helyzetének ez az ambiguitása azonban őt egyáltalában nem zavarta. Az ajtóban ildomos mozdulatokkal tűnt fel, barátságosan köszöntötte a nyájas főpincért, a közismert rendőrspiclit, egy pisztráng biztonságával, de sietség nélkül kerülgette az asztalokat, hosszabb és szélesebb mosolylyal köszöntve az újságjába teljesen alámerült Schöpflin Ali bácsit, kurtábbal Kárpátit, s oldalvást kanyarodott ahhoz az asztalhoz, ahol epés küzdőtársak épp maró megjegyzésekkel igyekeztek jellemezni többnyire a távollevőt. Leült. Azért, hogy kellő szerénységgel már régebben kijelölt irányban a társaságot hátulról taszíthassa meg, a vezér általában a sereghajtók mellé ült le. Így lettem szomszédja nemegyszer. Ennek köszönhettem azt a szerencsés véletlent, hogy a háziköltői termés némely gyümölcsének én is egyik élvezője lehettem. A vers természetesen nem nyomban érkezés után került elő a zsebből. Néha elő se került, kiment a hordozójával úgy, ahogy bejött. Ez a ki-nem-kívánczó, lapuló állapot csak akkor szűnt meg, ha valamilyen alkalmas pillanat adódott, a társalgás lankadt, vagy nem volt érezhetően közérdekű. Ilyenkor Illyés Gyula veleszületett illemtudása, amely előírta, hogy színvonalas társalgást nem szabad mindenféle költemények előhuzogatásával elakasztani, engedett erejéből. S előkerült a közvetlen szomszédnak bemutatásra egy-egy vers, de csak az olyan, amely szorosan hozzákapcsolódott az ott ülők gondjához-bajához. Például az, amelyben

ez olvasható: „*Magyar vagyok. S ha szánkra csap / az állam, zord apánk, / anyánk a lány nemzet karjára kap.*”. Időszerűségét az adta, hogy előző nap megint csak elítéltek valakit e körből. A számos „falukutatóknak” dedikált, falukutatásról írt, már a címével, de legalább tartalmával idehúzó vers többsége persze elő se került e kávégőzös, füstös közegben. Holott volt ilyen, nem egy: a krónikás e kör tagjai közül még *A puszták népe írójának* is dedikált egyet, a legrövidebbet, azt, ami később szállóigeként lengett igen nagy betűkkel népkollégisták falain fenn a magosban: „*Azt hogy a nép fia vagy. . .*” Ezekben a versekben a tájkép is változik, már több indulat füstöl, mint kémény, s a felindulást és talán földindulást rejtő s ígérő *idillek lány hónából* közgazdaságibb jellegű vidék lesz:

*a dombnak, völgynek nem csupán nevét,
azt is tudom már, kinek birtoka,
a fésült szőlőhegyekről a bért
és hány kalóriát kér a kapa;
tudom, hogy hol lesz jókedv a cseléd
fakó arcának elszállt mosolya,
a kis bögrékkel elmaradt ebéd
lakájok-hordta úri vacsora.*

Ez már persze a falukutatás versbe szedve. A *Rend a romokban* verseinek közel felerésze törekszik arra, hogy ezt az időhöz kötött törekvést, illetve becsületét, az idők fölé emelje a versemérték szilárdabb anyagában. A közérzetet a *Két március* fejezi ki:

*Vannak, akiket pártolt az idő.
A láthatárra zajjal érkező,
a hadirendben érkező napok
hozzájuk álltak hirtelen
mint fölkelő csapatok;*

*kiknek az idő dolgozott,
várát vívott és toborzott vidáman,
gyúrta a lelkeket s a győzelem
eldőlt már ott a portyázó csatákban.*

*Új március jó, új év, – áradó
sereg napjával egy új áruló!
Hol vannak, kiknek diadalkapu,
füstölgő bástya minden pirkadás:
nekünk új háború,
hullt zászló, dúlt falu.
Az idő nekünk rontó hadak és
pestis, barátaim, tűz, áradás –
s hol a harang s a harangra a kéz?*

Ha az egész erőlködésnek más értelme nem lett volna, mint annyi, hogy ehhez, *A Dózsa György beszédéhez*, a gúny ódáihoz, az alkalmi meditációkhoz és vadak etetéseihöz, *A kacsalábonforgó várhoz*, az *Óh, néphez* és a *Magyarokhoz* a közös ól serkentő melegét adta, akkor is elég értelme volna. Illyés táguló családi köreibe azonban e szűkebb kört a versek leghíresebbje kapcsolja be.

Az *Ozorai példára* célzok. A versben a hely a szülőföld, negyvennyolcas dúlőnevekkel. A példa a szabadságharcból való. S a költő e szülőföldi példát a *Válasznak* ajánlja, vagyis a baráti és bajtársi körnek, legalábbis a *Rend a romokban* első kiadásában. A költészet itt, a harmincas évek derekán, egy forradalom meddő óhajában s egy háború előszelében már fojtott, még több dühtől fulladó. Távolodóban van a „kis öreganya” tűzre ripakodó, sótartót hívogató, krumpliszemet biztató, gyújtófát szólító, tárgyakkal tereferelő franciskánus paraszti viláगतól, s az *Ifjúság* tündér lebegésétől is. Azon az úton vagyunk, amely a vonzó Francis Jammes felől a dörgő d’Aubigné s a leleményes Rutebeuf felé tart. Az ezután következő nagy versek a *Haza a magasban*, a *Szabadon: védtelen*,

a Remény, a Nem volt elég, az Óceánok, a Halál halála, a Bartók, a Hunyadi keze, az Egy mondat a zsarnokságról, a Tersánszky-óda sodrának közvetlen forrásvidéke valahol itt van. A nemzeti költő – elég idő telt el 1944 óta, hogy újra igazibb értelmét mondja e szó – ugyancsak itt kezdődik el.

Ebben az időben Illyés Gyula az irodalom életében mindig úgy tünedezik fel, hogy valakinek, baráthoz illően, melléje áll, vele megy, de mihelyt olvasók, közönség, ifjúság kerül szembe, ő hátralép, társát előretolja s egy majordomus mozdulatával nyomban be is mutatja mindjárt Szabó Lőrincet, „az ország legnagyobb élő magyar költőjének”, Tamási Áront „a legnagyobb magyar elbeszélőnek”, Németh Lászlót „a legnagyobb magyar írónak” és így tovább. A tartás, a mozdulat annyi következetességgel ismétlődik, hogy lehetetlen meg nem mosolyogni: ez a hajlékony elme ilyenkor ér valamilyen elvhez, ami engedményt, kompromisszumot, neki, meg nem enged. Élreállítás élenjárótól soha idegenebb nem volt, s a pusztai szolgáló készség a törzsasztal háziköltőjének teendőivel a *Válasz*, a könyvek, a Frontok idejében meg nem elégedhetett. A közös ügyek ügyvédjének is ő jelentkezik.

Így e törekvések igazát a századközep legjobb magyar gondolati prózája védi, társulva azzal az erővel, amit a türelem ad az érvelésnek. A *Magyarok* fele része falukutatás, illetve problémafelmutatás, s ezentúl ősök megkeresése, itt-ott krónika s benne a Márciusi Front gyűlését egyik rangidős előkészítője úgy írja le, mint egy íródeák. A refrén, a visszatérő motívum azonban az argumentáció, visszavágás, balítéletek kiigazítása. „Ma, a következő nap – jegyzi fel az ügyvédkedés egy állomását 1938 májusában – ismét elítéltek. Véletlenszerű, de annak is már szinte humoros, hogy valahányszor eddig a nemzet valamilyen formában hivatalosan megbélyegzett, mindannyiszor épp akkor várta el, hogy én viszont koszorút tegyek rá. Ma is még jóformán meg sem értettem a bíró szavát, hogy miért kellett engem nemzetgyalázásért elítélnie, máris rohannom kellett, ezúttal egy angol íróval való találkozásra, hogy megma-

gyarázzam neki, a baloldali kartársnak, hogy a magyarság miért nem olyan, mint amilyennek festegeti némely állam baloldala...”

Vagyis itt olyan ügyvédet látunk, aki vádlottként nem magát védi, hanem ítélet után a bírót, akiről nemzetét megítéli. A magatartás ismerős, nem mondom, honnan, nehogy szenteskedő színében tűnjék fel. S ha a nép ügyével kapcsolatos foglalatosságról van szó, még a legkisebb részletkérdésben is, rögtön védőszóra emelkedik, talár nélkül. Ha valaki megkockáztatja azt, hogy a fiatalság tájékozódásának a falu felé terelődése talán nemcsak használ majd műveltségének, ez se maradhat válasz nélkül: „A nép divatban van, majdnem úgy, mint Lisznyai és Tóth Kálmán idejében, de vajon jogaiban van-e, ahova Petőfi akarta vezetni? Vajon igaza van-e annak, aki a következő nemzedéket már ismét Paris felé terelné, csak azért, mert felderítő útra a magyar falvak felé akarnok-had fogadkozik, bár sose indul meg? Mondhatjuk már, hogy ismerjük az országot? Remélhetjük, hogy a nép most uralkodni fog a politikában, mert uralkodik a giccsben? Mert a jelszavakat feleúton elorozták? Mert beleuntál az okos félreértők ferdítéseinek egyenesítgetésébe?”

A Magyarok Illyés Gyula szellemét, jellemét csak úgy felmutatja, mint a versek, s néhol világosabban, mert a próza kizárja a vers szépítőszereit és izgatószerét, az idillt és az indulatot. S persze nem azért nagy a könyv, mert javarészt apró házkörűli feladatokkal bajlódik. Hanem azért, mert ezenközben, minden feltűnés nélkül, szeretetteljes közelítésre, célra menendő vitára, gondolkodásra s általában közügyekben való helyes, de korántsem szikkadt higgadságra ad példát. Azt is mondhatnám, hogy filozófiát ad tovább. Ez azonban sem a könyvről, sem írójáról nem ment át a magyar köztudatba. Részben azért, mert nem volt folytatása, nem is lehetett, 1939-től volt cenzúra, 1945 és 1948 közt volt dolog, nem volt idő, s ami utána következett, tudjuk. Részben azonban azért, mert a magyar értelemnek nem volt iskolája ahhoz, hogy egy roppant szerény, csöppet sem tanáros, egyáltalában nem pretenciózus mondatból kimerítse azt a

mélységet, ami benne rejlik. Nem volt Pascalunk, Montesquieu-nk, de la Rochefoucauld-nk, még Maintenon asszonyunk és Jules Renard-unk se volt. Így aztán szép csendben elkallódik az ilyen mondat: *„A népről nem azért beszélek, mert a népből eredtem. Abból, hogy mondandóm parciális, nem következik, hogy igazságom is az.”* Vagy az ilyen: *„...az a vigasztaló, hogy aki a szegények és elnyomottak útját követi, az nem tévedhet el az eszmék hegy-völgyeiben sem – mit féltesz hát engem.”* Ez utóbbi, amit maga a szerző is „épkézlábnak” becsül, történetesen összefoglalja, mondhatjuk tömören, leírójának filozófiájából és morálisából az alaptételt, s ez az Illyés Gyulától ápolt népiség megismertető anyajegye is. A mű és az élet tulajdonképpen ennek az elköteleződésnek az értékét tanúsítja. S ha megkérdéznak, kinek van legjobban szüksége erre az egyáltalán nem katedráról leszóló tanításra, némi gondolkodás után azt felelhetem, hogy erre leginkább a tudományosan képzett, elméletének teljes páncélzatában verejtékező tudományos szocialistának volna szüksége. Valahogy olyanformán, ahogy a skolasztikusnak az Assisi példájára, világképére és mondandójára.

Tulajdonképpen az emberről beszélek, néhány vonását próbálva csupán itt kirajzolni. A mű, illetve az, amit belőle idézek, csak ezek megvilágítását szolgálja. Ez az ember, cselekedeteinek, vállalt kötelezettségeinek szerkezetére vetkőztetve, nem más, mint keresztény. S ezt a szót szeretném valahogy úgy hangsúlyozni magyarul, mintha franciául *un juste*-öt mondanék. Vagyis a tényeknek behódolás hangsúlyával. Nem vallásgyakorlót, vagy hitbuzgalomban alámerült embert értek természetesen, nem sekrestyemolyt, templomkukacot, vagy éppen égrefordult szemű ájtatoskodót. Nem is tüntető istenhívőt, az ellenszenves istentagadó kevéssé rokonszenves ellentétpárját. Olyan emberről van szó, aki a papokat nem kedvelte különösképpen, neokatolikusokkal, papköltőkkel kapcsolatban még megszokott türelmes tárgyilagosságát is szívesen veszítette el. S azt is

alig hinném, hogy ezzel a két férfikézzel megtörtént az, hogy imára kulcsolódtott: e szép mozdulat maradt a verssorokra, a két rím gyakorta ért úgy egymáshoz, fölfelé mutatva, mint másnál az ujjak hegyei. E lélek kereszténysége éppúgy nem tételes, ahogy magyarsága vagy szocializmusa sem az. Egyszerűen arról van szó, hogy meglepő pontossággal követi tetteiben, írásban, s a kettőből adódó magatartásban, az érények precíz keresztény értékrendjét. A szeretet mindennek élébe való. A düh vagy az indulat azok ellen, akik ennek szabad kifejlődését konokul akadályozzák, mint az ostobák, a legritkább esetben válik gyűlöletté. Az első érénynek sarkára lép ugyan, de mindig mögötte marad a második: a megértő okosságé. S a szeretet is, a maga különféle válfajai-val meghökkentő pontossággal állt fel a Morális sakktableáján kijelölt helyére. A család a király, azt kell a többivel legjobban védeni. Testvér, unokatestvér barátot, bajtárs pajtást itt megelőz. A földi előlép rokonná, az embertárs rögtön felebaráttá lesz, a szó katekizmusban tanított értelmében, mihelyt bajban van. Mi sem természetesebb, mint az, hogy a két háború közt vallásgyalázásért is elítélték: Szűz Máriát cselédsorba állította, a szegény bírót nem értette, hogy ez nála igazán nem legyalázás. A francia forradalom harmadik jelszavát – ó fraternité! – ugyancsak neki sikerült valóságra váltania, saját életében. Pillanatnyilag nem is jut eszembe más, akinek ugyanez sikerült volna.

Az említett tíz esztendő második fele bőven kínálta az alkalmakat a kereszténység e ritka fajtájának kibontakozására. Ekkor már háború volt, kezdetben csak másutt, a magyar állam még nem viselt hadat, legfeljebb saját népe ellen, a köréje vont vesztegzárral, amihez az már hozzászokott. A Centrál-asztal szétfúvódott, míg elvoltam Franciaországban, mire visszatértem, már a Dunakorzó kávéházban kereste magának Illyés Gyula az éppen felkínálkozó ülőhelyet. Az asztalfőre néha még átjött Budáról Babits, sípoló kicsi hangjával, de aztán elmaradt: a betegség rosszabbodásáról

Illyés Gyula hozta a híreket. Eljött április, ezerkilencszáz-negyvenegyben, Babits Mihály állapota hirtelen javulni kezdett. Az orvosok álmétkodtak. Illyés Gyula mosolygott – „gyógyulni kezd, mert a szerbek ellenállnak, van már remény”. Se ez, se az nem tartott soká. – „Gyere fel Esztergomba” – ajánlta egyszer, már nyáron, de húzódoztam; még én is terhére legyek? – „Ugyan, Mihály roppantul megöriül majd – szerdán megyünk az autóbusszal.” – A hegyen a gazos kert tele volt szökdécseléssel, a vadóc Ildikó szállt fáról bokorra, ebből bozótba, mint egy *Csongor és Tünde*-figura. Benn Babits az ablaknak támaszkodó ágyon feküdt, két élő szem élettelennek látszó testben, az éjjeliszekrényen az *Ödipusz*-fordítás kefelevonatai, a kéz alatt füzet; ebbe ír, át-nyújtja: hogy köszöni a látogatást, hogy mennyire örül neki s mentegetőzik: a szék, amelyen hellyel kínálna, hátul a sarokban van, ha megtenném neki, hogy az ágy mellé hozom magamnak. Fordulok is el, jön, amitől féltem, már útközben is, a kétségbeesés, mint egy nagy ronda állat, amely emelkedik a gyomorból, föl, egyre följebb a nyelőcsővön; percekig babrálok a székkal, hogy ne kelljen arccal a fény és Babits felé fordulni. Mire visszaérek, Illyés Gyula már élénk eszmecsérébe merült el a néma Babitscsal, a fordítás oldalai a vézna, inas kézből az izmosba, s onnan visszakerülnek. Jön Török Sophie, tállal, tálon teasüteménnyel, kézen fog, kihúzza a tornácra, aláírást akar, magyarázza, a falra. De a szén nincs kéznél, dűlhetek egy fának, nézhetem a kertet, amely él minden porcikájával, szöcskéivel, Ildikójával, míg előkerül egy széndarab: írhatom a nevet. Aztán a betegszoba megint, a beömlő fényben, új látvány: majdnem ledönt a lábamról. Az ágy szélén a tatár arc, ragyogó szemmel, fülig húzódozó szájszélekkel, a kéz vidáman gesztikulál. Egy vacsoráról beszél, amit ők ketten fognak a Krisztinában, a kedvelt vendéglő kerthelyiségében elfogyasztani, étrend-összeállítás folyik, színesen, ízesen, a töltött káposzta szerepel benne, sajt, szőlő, szekszárdi kadarka, tervelődnek az ugratások is, ezek az

egy-
 egyes fogásokat, valamint a közbeeső szüneteket fűszerezik majd, hogy még jobb legyen az étvágya a rákbetegnek, akit akkor már csövön át, mesterségesen tápláltak jó ideje. A beteg azonban nevetett. Gurult a nevetéstől, barátját hallgatva. Az egész kicsi, ágyban, párnákra támasztott test rázkódott a felszabadult, vidám és ellenállhatatlan nevetéstől, a csont és bőr és fájdalom kacagott, a két éber, okos szem hahotázott. Volt ebben félelmetes is, mint a csodákban: Illyés Gyula egy haldoklót nevettetett meg, eddig fokozva fel az „irgalmasság testi cselekedetei” közül a betegek vizsgáztatását. Lemenet a hegyről, a kérdésre, hogy miképpen bírja, tudja ezt – ilyen választ kaptam: „Ebben a szajha mesterségben, a mienkben, az ember végül is megtanul minden fogást.” Egy hét múlva a kávéházban már komoran jött, korán ment: – „Baj van. Mihály nem küzd többé. Egész nap alszik.” – Még egy hét telt el, és meghalt Babits Mihály. Néhány hónap múlva jelent meg egy hatalmas kötet, a *Babits Emlékkönyv*, hetven író munkájával; a hetvenből hármat látok e körben. A könyvet Illyés Gyula szerkesztette. S elég volt-e ez a baráti és fiúi hűség jelének? Nem volt elég. Tizenöt év múlva a már említett *Szekszárd felé* című versben ezeket a strófákat olvashattam:

*Jár szemem a terhes
 kicsi nőn,
 s azt gondolom, itt megy
 a jövőm.*

*Visz tovább egy népet:
 eltakart
 csempészáruképp hoz
 egy magyart.*

*Egy ilyen kis nőben
 rég Babits
 épp talán anyámat
 látta így.*

*Gondolta, hogy abban
él, aki
őt fogja fejében
hordani?*

*Jár szemem a kedves
kis anyán
s azt gondolom: itt megy
a hazám.*

*Viszi mit se tudva, –
szakadék,
örvény fölött Árpád
örökét.*

*Benne él talán, ki
engemet
holtomban is meg-meg
emleget.*

Babits halála Illyésre hengerítette a *Nyugat* gondját, egészében. A folyóirat címét azért kellett *Magyar Csillag*-ra változtatni, mert az antiszemita célú sajtótörvény egy-egy szerkesztő halálával lapját is eltemetésre ítélte. Így lett a magyar irodalomtörténet legnagyobb folyóiratcíme ama nemzetinek hirdetett törekvés áldozata, hogy zsidók kezén többé lap ne maradjon. Az észhiány és rosszakarat akadálymentes társulásának egyik korszakát éltük. Illyés Gyula, aki a *Válasznak* a legpártosabb támasza volt, a *Magyar Csillag*-nak pártatlan szerkesztője lett. Termése ezekben a nehezülő években a legdúsabb s legváltozatosabb. Működése úgy fest, mintha egyszemélyes szolgáló szerzetesrend dolgozna itt. A jó magyar prózát félevenként új tankönyv kiadásával szolgálja; Kosztolányi hátrahagyott munkáinak sorozatát értem;

a könyvek száma végül is tízre megy, ezeket mind ő rendezi sajtó alá. S ez időben a szegények és elnyomottak köre is ijesztő mértékben terjed ki, országokkal szaporodik a száma azoknak, akiknek mellé kell állni. A híres Franciaország is a megszorítottak, megnyomorítottak közé kerül ezerkilencszáznegyven nyarán: a nagy francia antológia szerkesztését Illyés Gyula vállalja el. Törekvése hármas. Az egyik az, hogy minden francia Magyarországról szóló passzusa a könyvben benne legyen. A másik az, hogy minden magyar, akinek valami köze volt a franciákhoz, fordításával jelen legyen. A harmadik az, mint Sárközi György észrevette, hogy a maga fordításával – amit más nem vállalt, ő végezte el – a műfordítás Tóth Árpád, Babits, Kosztolányi, Szabó Lőrinc munkáihoz kapcsolódó hagyományai megreformáltassanak. Ez a szempont a későbbi Racine- és Molière-fordításokban is szerepel. A francia követségen nyelvünk értője s Mikszáth megbecsülője, Georges Deshusses izgatottan olvassa: „azonnal vissza kellene fordítani franciára, ilyen antológiájuk nekik maguknak saját irodalmukról nincsen”. A szolgálat szelleme azonban nem áll meg itt, a szépírói pályába ugyancsak beleszól. Regénytémának a közelmúlt árváját emeli ki magának, az elhallgatásra, s elrágalmazásra ítélt időt, a *Kora tavaszban*. A *Pesti Naplóban* vasárnapról vasárnapra volt egy cikksorozat a *Levelek Kelemenhez* címmel, ha jól emlékszem. Tárnya nem volt túlzottan érdekes, a feldolgozása is hosszadalmas, aligha olvasták sokan a folytatásokat. A szerkesztő már biztosan nem olvasta el őket; az egyik utolsó folytatás egy moszkvai beszélgetés élethű leírását tartalmazta, Kun Bélával. Ezt írta meg a *Pesti Naplóban*, akkor! Az alulmaradottak, a betemetettek felszínre hozatala a virtus ennek a keresztény alapozású, szabadelvű szellemnek, akárki legyen is az. Cselekedeteiben is olyan emlegetni nem való erények vezérlik, mint a szeretet és a szolidaritás. Egy szóbaállásnak a vezérkar főnökével például az az ára – Márai, Zilahy társult vele ebben –, hogy Kovács Imrét a vezérkar fogdájából azonnal eleresszék. El is

eresztik. S ebben a lélekben még az is előfordulhat, hogy a szeretet parancsa sakkban tartja a meggyőződés erejét: 1944-ben március tizenkilencedike után, vagyis a megszállás első heteiben adódott példa erre.

A Balatonra készülődtem, búvóhelyeket keresni azoknak, akik rászorulnak. Ehhez persze bicikli is kellett, de azt, gondoltam, kapok majd a Kozma-ház dámáitól. Reméltem, hogy megtalálom ott Cs. Szabó Lászlót is s talán Illyést a túloldalon. Nem kellett értük a villába mennem, a földvári állomáson vártak, nem engem, hanem a vonatot, akkoriban valóban bejelentkezések nélkül utazott az ember. Elkísérnek a szántódi révig – mondták. Megállapodtunk a műút kiugróiban, a vízparti úton. Volt idő bőven, a komp ritkán járt, az első órák múlva indult. Mindenekelőtt a kormányzó kapta meg a kor szereplőinek kijáró Illyés-adót: „A katonának az a dolga, hogy adott pillanatban tudjon meghalni. Tulajdonképpen semmi más dolga nincs. S itt van ez a katona, ez a legfelsőbb hadúr, aki előtt huszonöt évig motorbiciklisek száguldtak a szakma tiszteletére, s az adott pillanatban meghalni se tud. Megadja magát. Katona.” – De arról is szó került, hogy mi legyen a *Magyar Csillaggal*. Megszűnt – véltük – az ország látszatfüggetlenségével együtt. Illyés Gyula azonban hűmögött, csóválta a fejét, békétlenül: ő is tudja, hogy gyalázat volna, ha még egy szám megjelennék, ha egyáltalában megjelenhetnék, de Gellért Oszkára is gondolni kell. Neki talán némi biztonságot adott a lap, s az, hogy vele őt maga mellett tudja. Legalábbis így érzi, s ez is fontos, hogy Gellért hogy érez: származásánál fogva ő az igazi üldözött... A szeretet beszélt, ha meg is adta magát, nem szívesen tette.

Abban az évben nem láttam többé, ki-ki alájamerült a maga gondjának, felelősségének, a maga helyén. Hogy az övé hol volt, Ozorán-e, vagy Tihanyban, vagy Budapesten, nem tudtam. Budán volt, ott volt a legnehezebb, ott lehetett házával együtt többeknek, Németh Lászlónak is, menedék. A térről Illyés művei közül egy kis kötet, az *Egy év* számolt

be, később. Őrzöm a Sarló-kiadást, korán sárguló papírával. Ebben már ritkán esik szó a szülővidékről; a korábban szatíráíráásra biztató főváros viszont, már a tűz koronája alatt, körülbelül azt az együttérzést kapja, amit Dózsa György. Korzóstól, palotástól, kacsalábon forgó várostól a megnyomorítottak és megkínzottak közé került, bírja is már a költő rokonszenvét, akár a pusztafiak. S van itt vers, amely már a közelítő korrallal néz farkasszemem:

*...lehet, nem sodor le
az ár, lehet,
nem visz egyebet el, csak
szemetet.*

*S az iszapon, a sáron
s a roncsalék
fölött egy nép mezétláb
előre lép.*

*Mezétláb, hajadonfőtt
oly rettenet
mélyéből, mire nincs is
emlékezet.*

Tavasszal, amikor visszakérültem Budapestre, a Párasztpárt központjában, az Andrássy út egy hivalkodó és csúnya házának első emeletén, már sürgés-forgás, plakátok göngyölődése, kinyúló kezek fogadtak. Minden szobában találtam írókat, többnyire többet. Az egyik középső szobában, egy roppant nagy, kerek és fénylő ebédlőasztal mellett, egy lefogyott író ült. Írt. Illyés Gyula volt. Kiáltványt írt a Dunántúl népéhez. A földreform ugyanis, amire a törvényerejű rendelet szövegét nemrég vettem át Nagy Imre kezéből Debrecenben, hogy a nyomdába vigyem és kinyomtassam a hivatalos lapban, vonal alatt a magam nevével is felelős

szervesítő és kiadó gyanánt, csak ez idő tájt kezdődött el ott, ahol a legnagyobb szükség volt rá, a Dunántúl lankás, nyájas, nyomorúságos és egykés vidékein. A kiáltvány bátorítást és útbaigazítást tartalmazott.

Azon kapom magam, hogy szavamat az idő áramára hagyva sodródom a felszólalásban. Ha mottót keresnék, mentségül s önigazolásul bizonyára az *Iffúság* egy strófáját idézhetném: „*Csak jöttem kantár, gyepelő nélkül / merre a vaksors ép kívánta – / Férfinek indultam. – Már szürkül – / Növekszik a szív árvasága.*” Tulajdonképpen céltalanul jöttem, illetve álltam fel szólásra, ha azt a bizonyos, alkalmasint merőben fölösleges adósságtörlesztést leszámítom, legfeljebb egy homályos szándék vezetett. Uralni szerettem volna arra, hogy ez az ember éppen akkora érték és élmény, mint az a mű, amihez ki-ki könnyebben hozzáférhet. Tudatos önarckép aránylag kevés van a műben, ám ami önarckép van, az a költőt forradalmárnak vagy zendülőnek mutatja. A múlt század orosz populistáihoz, ezekhez a kockázató és vakmerő jellemekhez még leginkább ez a kép közelíti: „*Úgy fogom lüktető haragod iffúság / mint sima mosolyú merénylő a bombát – / lassan így bókoló*” – volt idő, amikor a „mosolygó forradalmár” név ragadt rá. Az ő kedve szerint való forradalmárságát valahogy így képzelem el, visszatekintve művekre, időkre: a szülőföld, vagyis a szegénység felküldi fiát a felső városokba; ott némi büntudattal időzik; a falak közt kinézi, hogy hol a gyengéje a várnak, honnan támadva lehetne legkönnyebben bevenni, s hol az érték, amit bevételkor kímélni, őrizni, átvételre védeni kell. A helybeliek szokásait, tudását is elsajátítja, mint Kínában a Rómából jött jezsuita a mandarinokét. S ha akad bévül egy csoport, amely a várat a kívül rekedteknek szeretné általadni, tanácskozásain részt vesz, terveiken igazít, az értelem és az erkölcs szempontjai szerint. Az önkéntes vezérkar asztalánál azonban csak addig marad, amíg kívül az a bizonyos sereg, a nép, még nem jelentkezik. Mihelyt az táboroz már, lenn a falak előtt, ő az

ANYÁM NAGYANYÁM ÖLÉBEN, Ikländ, 1938, arhív felvétel

ANYÁM AZ ÖLEMBEN, *Iceland, 1999*

asztaltól eltűnik, nyoma vész. „Megint enigmatikus, sohase lehet tudni, hogy mit tesz” – morognak a többiek. Ő ekkor már szép csendesesen kismofordált a kapukon, hogy az ütközet ott találja kint, egy Döme bácsi, s egy István bácsi közt, a helyén. S ha maga a nép nem jön vívni a falak alá, ahogy történt, benn marad. Védeni azt, ami erre még érdemes.

Az a forradalmi változásokat ígérő s részben beváltó helyzet, amely 1945-ben kialakult, az ilyen igényes elképzelésnek nem kínált megfelelő lehetőségeket. De az új idők tömegeibe való beállást szó szerint értve, azért mégiscsak megpróbáltuk. Az ötletet, hogy vegyünk részt egy új május elsején, alighanem én vettem fel, mert a kikötés tőle való: „Ráállok, ha gyalog megyünk.” Gyalog is mentünk, le a dombról, át a hídon, a Körút vonalán addig, míg a vonuló munkásoszlopok, mint egy előremozgó gát, járműnek útját nem állták. Nagyon szép tavaszi nap volt, aranyló, napsütött. De a járdán, ahol baktattunk a Hősök tere felé, a rosszkedv felhője lengett, arcokon és a csoportban ácsorgó bámészkodók szavaiban is. 1946-ot írtunk. Illyés Gyula hallgatott, nézett, figyelt. Amit látott, az is tétovázó volt, szótlán, csüggedt is, a közelítő rezesbandák zengése ellenére. A járdán, az úttesen vonuló munkássággal párhuzamosan haladtunk, a munkásarcok is fáradtak, rosszkedvűek voltak, a sugárút közepén. „Ez így nem kielégítő – véltem a Körönd után –, köztük kellene mennünk, hogy ami elöl van, úgy lássuk, ahogy ők látják.” Illyés Gyula csóválta a fejét, mindenféle betolakodást helytelenített. – „Két gyár közé is beállhatunk” – véltem én; a munkáscsohorsk közt tízméteres közöket hagyott a gondos rendezés. Villant a szem, láttam, az ész is barátkozik a gondolattal. – „S ha kérdik, mi ott kit képviselünk, milyen testületet, mit mondunk?” – „Például azt, hogy mi vagyunk a népbajmegvilágítók szabad szakszervezetének kétszemélyes küldöttsége” – jutott eszembe.” – „Hosszú!” – mondta ő.

Minden felírás hosszú volt, éppen egy végeláthatatlan, fáradt, de rendbe szedett phalanx vonult el „Az Istvántelki

Főműhely Dolgozóinak Haladó Demokratikus Szocialista Szabad Szakszervezete" vagy ehhez hasonló felírás alatt. – „Jó – mondta Illyés Gyula –, menjünk, de ha kérdeznek, mindketten ugyanazt mondjuk. Ez igen fontos.” Lépésünk, át a kordonon, nem keltett különösebb feltűnést. A rendőr éppoly könnyen nézte, mint a bámészkodók. Határozott léptekkel tartottunk egy gázgyár és az Egyesült Izzó Tömegszervezetei közé. Az előttünk járók negyven tömött sorban meneteltek, tizenhat férfi egy-egy sorban. Az utolsóból többen hátranéztek, egymással szót váltottak, majd újra hátranéztek és minket megmosolyogtak. Ez jólesett. Föltehettük, hogy nem néznek, gyanakvó lélekkel, se detektívnek, se merénylőnek. Előttünk is, akár előttük már fölmagaslott a távolban a berlini ihletésű millenniumi emlékmű előtt a moszkvai ihletésű tribün.

Nekem nem tetszett ez se, széptani okokból. Nem volt szerencsés alkotás ez, még a saját célja felől nézve se volt az. Távolról úgy festett a faváz vászonborításával, mint egy brobdingnagi túpárna liliputi gombostűfejekkel, az odakerült politikusokét értem. Ezt a hatást az váltotta ki, hogy az állványozó a mellvértet falécekből és kanavászból nyakmagasságig emelte, a politikusoknak csak a feje látszott. Magosan, igen magosan. Az emelvényezőnek arra volt gondja, hogy kormányunkat és pártjainkat, amíg lehet, vagyis a kormányzás ideje alatt, a lehető legemelkedettebb helyzetbe hozza. Valójában sokkal magasabban voltak, mint a millenniumi kolonnád balszárnyába ráházott nemzeti nagyságok bronzszobrainak fejebúbja. Ezeket nem is lehetett látni, az állvány az összes bronzszobrokat elfüggönyözte, a koalíciós kormány már talpával is az ezredév nagyjainak feje fölött helyezkedett el. Minél közelebb értünk, mi alant vonulók, annál erőltetettebb nyakszirttekerésre volt szükség, ha látni akartuk őket. A buta test emlékezete azt súgta, hogy ilyet legutóbb moziban tapasztaltunk, pénzszerű idején, amikor csak a legolcsóbb helyre, az első sorokra telt. Az állókép, amelyhez felvonultunk, ugyanazokat az izmokat tette próbára. Ezt egyáltalán

nem vettem zokon, részben azért, mert a kép megért ennyi izomerőltetést. De tulajdonképpen inkább azért, mert ezen a helyen egészen kifogástalanul éreztem magam. Semmi rendellenest nem éreztem abban, hogy közönséges, vagyis jóra való emberek között vagyok, munkások közt, nem előttük, nem mögöttük, közöttük, s úgy, hogy azért marad elég szabad térség elől-hátul lélegzetvételle. Arra is gondoltam, hogy az egyenlőség szép gondolata általában ilyen nyakszirtpróbáló helyzeteket idéz elő, mihelyt megvalósítására sort kerítenek, de csak futólag, minden neheztelés nélkül. Illyés Gyula nem szólt, így én se, akkor már régóta telt örömmel abban, hogy tisztelem egyéni népszokásait, örömmel telt abban is, hogy a mértékkel növekvő gombostűfejeket már ki lehetett venni az arcvonásokat. Azt latolgattam, hogy mint fest például Veres Péter kedves fókabajusza, ebből a május elsejei munkásperspektívából. Megnyugtatóan hatott legalább arra, aki történetesen látta már közelebbről.

A Bazilikától a Millenáris Emlékműig elnyújtózó, ízekre tagolt emberkígyó a Hősök terén balra kanyarodott, s velük mi. Itt már közvetlenül a tribün alá értünk, a kormányzat szabadtéri freskó gyanánt lengett a magosban. – „Vajon észrevesznek-e?” – hallottam jobbról, a kíváncsiság beszélt, a szakmabelié, azé, aki szeret egy-egy helyzetet minden oldalról szemügyre venni. Mintegy válaszul a nyírtbajuszú fej előrehajolt fenn a mellvért fölött, majd széles mosoly húzódott a bajusz alá. A következő pillanatban a demokratikus nemzeti kormány ott látható balszárnán olyasféle mozgást lehetett kivenni, ami több oldalbabökésből összegeződik. Nyomban utána több fej próbálkozott azzal, Rákosi Mátyásé is köztük, hogy a mellvértén kihajolva lenézzen. Ez nehezebb volt, mint fordítva, mivel az állványozó a mellvértet túlságosan magasra emelte. Óriás kellett volna ahhoz, hogy onnan kinézve, meglássa, mi van a tömegben, s annak is jó szemű, összesen hat fej hajolt ki, de csak kettő mosolyodott el. A munkásosztagok fejüket a napraforgó mozdulatával,

de a virágok aranybarna mosolya nélkül a tribün felé fordították, az emberkígyó lassan megkerülte az állványzatot, s ahol a kordon véget ért, eloszlott. Itt lett a látvány leverő. A tömeg zaj és öröm nélkül oszlott el a Városligetben, mint egy sereg, amely a saját diadalmenetében nem a maga diadalát ünnepelheti. Itt már minden irányítás, rendezés elmaradt, vagyis a vezényszót az vette át, ami kiben-kiben benne volt, a fáradtság. A munkások a letiport gyepre ültek, némelyik maga elé meredt, tanácstalanul bámulva a füvet, vagyis azt a csöpp időt és napsütést, ami az ölébe került, és nem tud vele mit kezdeni. Csak néhány fiatalot láttam mosolyogni, talán azért mosolyogtak, mert egymásba voltak szerelmesek. A többség azonban Illyés híres kocsisát juttatta az ember eszébe, az öreg kocsis, aki olyan fáradt, hogy a pipagyújtás minden mozdulata külön negyedórájába kerül már. Ez volt a nép, a mieink, s a szelíd szegénységből is az eltökéltebb, a küzdőbb: a proletár. Ez volt a nép, amely az élet addig eltelt, s azóta megkétszereződött férfiesztendeit fáradhatatlanul ellátta olyan feladatokkal, amelyeket jellem ki nem kerülhet, de a tehetségnek is megadják kötelezettségeivel a korlátait, a szárazra vetett – kivételképpen a magyar helyzetre egy angol szó talál: *land-locked* – kicsiny hazában. Illyés Gyula hazájában. Szabadabb lett volna, bátrabb – figyeljük a szavak kísértetiesen igazmondó pontosságát az Óceánokban – „büszkébb, bizony már eleve, / ha nekünk is: Magyarország / lett volna tengere”? Nem tudom. Csak azt tudom, hogy ez a bátorság már nem lenne egyedül a léleké: a helyzetéből is következniek.

*Szabadság, Messzeség, ha akkor
a ti leckéteket kaphatom!
Késő már. Előttem e pohár bor
ősz-esti kőasztalomon,
meg lent e pohár Balaton –
Ez lettem. Én! Fejem lehajtom.*

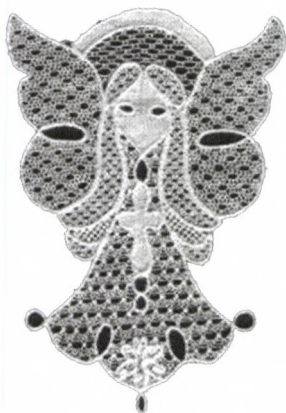
*Csak a konok szív súgja, ha
fölszállnál, – állj föl! – kiviláglik,
ma sem ér neked, csak bokádig
e kis haza.*

Mi azonban innen e kis hazára fölfelé azért tekinthetünk, mert az, ki ezt is ki tudta mondani, ott él.

1962

(Részlet. Szabó Zoltán: Ősök és társak. Válogatta, gondozta: Czizgány Lóránt. München, Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem /Bern/ kiadása. 1984.)

SZABÓ ZOLTÁN

HALASI CSIPKEANGYAL

A MADÁRNYELVŰ NÉP: A CSÁNGÓK

Minden madár éneke hozzájárul a világ harmóniájához. Hogy melyik madárdal szebb a másiknál, egyéni ízléstől is függ. Hogy a madár dala egyedi kommunikációs eszköz – szinte köz-hely, ám éppen ezért igaz megállapítás.

A csángókérdés a kisebbségi és nyelvpolitika állatorvosi lova. Megtalálható benne minden a tárgykörben lényeges probléma: a nyelv és identitás bonyolult összefüggéseinek kérdése, az állam és az egyház erősítette asszimiláció veszélye és az elhárítására tett kísérletek, az öntudatvesztés, a nyelvvesztés, a revitalizáció esélyei és kudarcra ítéltége, az ősi kultúrához fűződő romantikus mítoszok, az anyaországhoz való viszony, az (ideológiától nem mindig független) tudománynak és a politikának a viszonyulása a kérdéskörhöz.

Tánczos Vilmos közelmúltban megjelent könyve alapján és okán néhány, a csángók helyzetére vonatkozó, ám azon – a jelenség általános volta miatt – túl is mutató kérdést mutatok be.

Identitás és nyelv

Az identitás és a nyelv kérdését illetően megoszlanak a vélemények. Vannak, akik szerint az identitás legfőbb hordozója a nyelv, míg mások úgy vélik, hogy az identitás megvallása nem kötődik az adott nyelv ismeretéhez. Mindkét nézetet számos példával lehet alátámasztani.

A csángók többségénél prenacionális identitás figyelhető meg. Ennek oka, hogy a „csángó népcsoport nem ment át a polgári nemzetké átalakulás folyamatán” (256), hiányoznak az olyan tudati tényezők, mint a közös eredettudat, a közös történelmi tudat, a közösen beszélt nyelv mint összetartó tényező, a közös népi kultúrához való pozitív viszonyulás.

Identitásukat nyelven kívüli jegyekkel határozzák meg: katolikus (azaz nem oláh) (256), vagy római katolikus, aki Romániában él (257). Mindemellett erős román hazafias öntudat jellemzi őket (257).

Emellett Tánczos Vilmos szerint az etnikai identitást lényegi módon határozza meg a nyelvismeret szintje is (28, 283).

Tánczos behatóan elemzi a csángók anyanyelvi, valamint etnikai tudatát, s mindkettőnek a hátterét. „A kétféle identitásszerkezet és nyelvi öntudat keveredése nagyfokú bizonytalanságot és határozatlanságot eredményez” (283).

Mindenekelőtt tudomásul kell venni, hogy a magyar anyanyelvű csángók már kisebbséget alkotnak a csángóság között, akik körében háromféle anyanyelvi tudat létezik: a „román” anyanyelvi tudat (260), „csángó” anyanyelvi tudat (260–261) és „magyar” anyanyelvi tudat.

A román anyanyelvi tudat kiváltó oka a felgyorsult nyelvcsere (a magyarul beszélők is kétnyelvűek), a román felülértékelt presztízsnyelv, amit helyenként erőszakos eszközökkel sulykolnak beléjük. Akik román anyanyelvűnek mondják magukat, azok etnikai és vallási hovatartozásukat is románként határozzák meg (román katolikusok).

A „csángó” anyanyelvi tudat újabban kialakult jelenség. Eszerint a csángó anyanyelvet a magyar nyelv szinonimájaként kellene számba venni. Ugyanakkor sokak véleménye szerint a csángó nyelvjárás nem valódi nyelv. A 2011-es népszámlálás kérdőívén a csángó anyanyelv nem kapott kódot – a csángó anyanyelvűek a „más kategória” besorolás alá kerültek (261). A romániai magyar érdekképviselet is elhatárolódott attól, hogy létezik a magyartól különböző csángó nyelv. Ennek a következménye, hogy a csángó anyanyelvűek a magyarság számára elvesztek.

A „magyar” anyanyelvi tudat háttere az elhatárolódó attitűd, ám csak kevesen határozzák meg magukat magyar anyanyelvűként.

Az etnikai tudat alakulásában a vallásnak meghatározóbb szerepe van, mint a nyelvnek (262).

A román etnikai tudatúak – s ők alkotják a többséget – azonosnak tartják az etnikum és az állampolgárság fogalmát. Ez a csoport román katolikusnak vallja magát. Az egyház összemosza a *romano catholic* (‘római katolikus’) és a *român catholic* (‘román katolikus’) kifejezéseket, ami zavaró és félreértésekre ad alkalmat. A nyelvnek ebben a csoportban annyiban van szerepe, hogy aki nem beszél magyarul, nem vallja magát csángónak (263). A fiatalabb nemzedékek erősebben ragaszkodnak a román identitáshoz (277).

A csángó etnikai tudat, a csángó öntudat „a fiatal csángó értelmiség körében létezik” (265). Ennek nem feltétele a csángó/magyar

nyelvismeret. A nyugat-európai vendégmunkások között sok a román anyanyelvű, akik csángó nemzetiségűnek vallják magukat.

A magyar etnikai tudatúak esetében a nyelvi és az etnikai identitás kérdése összefügg (265).

Minden soknemzetiségű és így soknyelvű országban lényeges a nemzeti ideológiákhoz való viszony kérdése. A magukat ideológus alapon magyarnak vallók száma csekély (270). A magyarul beszélők között is többségben vannak a magukat románnak vallók. Ennek oka lehet az egzisztenciális függőség (268), a kenyéradó állam iránti hála, de az államtól való félelem is (269), azaz nem biztos, hogy meggyőződésből fakad. Ez a viszonyulás akár magyarellenességgé is fajulhat. Még a magát nem románnak valló erdélyi magyart is árulónak tekintik (271). Erdély státusza az ismeretek hiánya miatt bizonytalan – sokan Magyarországhoz tartozónak tartják.

Magyarországon az utóbbi időben elterjedt egy csángó nyelvet és kultúrát eszményítő ideológia. A „csángó reneszánsz” azonban magát a csángó társadalmat nem hatotta át.

Fontos kérdés, mi fogja felváltani a csángóknál a prenacionális identitásszerkezetet (272), meg lehet-e teremteni a poszt-nacionális korban a nemzeti integrációhoz szükséges eszmei hátteret.

Az identitáskrisis elmélyüléséhez a továbbra is propagált ún. Márta-nasz-elmélet is hozzájárult (116).

Ahogy Tánzos Vilmos megállapítja, a moldvai csángók között nemzeti ideológiák harca zajlik – az egyik a magyar, a másik a román nemzetbe igyekszik beépíteni a csángó közösséget. Emellett megjelentek poszt-nemzeti ideológiák is: az önálló csángó identitás erősítése.

A nyelvtudás szintje – amint azt számos kisebbségben élő nép esetében tapasztalhatni – függ a nemzedéki hovatarozástól és a lakóhely típusától: kedvezőtlen a nyelvismeret generációs megoszlása, továbbá a városokban élő generációk nyelvismerete rosszabb, mint a megfelelő falusiaké (97). Ugyanezt tapasztaljuk az oroszországi finnugor népek esetében: minél fiatalabb, minél magasabb iskolai végzettséggel rendelkezik, annál kevésbé érdeklődik szülei, nagyszülei nyelve iránt. A városokban felgyorsul az asszimiláció, a finnugor anyanyelvet szinte csak a falusi lakosság őrzi.

Moldvában 83 településen mintegy 62 000 katolikus „ismer és használ magyar tájnyelvet”, az etnikum $\frac{3}{4}$ része, mintegy 180 000 személy nyelvileg már elrománosodott (30). Az 1990-es évek közepétől gyökeres változások mentek végbe: felgyorsultak a modernizációs

folyamatok, nagymérvű mobilitás figyelhető meg, eltűnik a hagyományos világ (31), kihalt a nyelvet és kultúrát hordozó idős nemzedék. A népesség számának csökkenéséhez hozzájárult a külföldre történő migráció, ennek következménye, hogy a népesség abszolút száma visszaesett. Kialakult egyfajta transznacionális tudat, azaz a különböző kultúrákban való egyidejű jelenlét. Ez a nyelv szempontjából azt jelenti, hogy változtatják ugyanazon nyelv különböző változatait, szintjeit. Egyszersmind olykor ellentétes folyamatok is megfigyelhetők: a nyelvi tudatosság erősödése, a hagyományokhoz és a magyar nyelvűséghez való mentális viszony megváltozása – a magyar nyelv fel- vagy éppenséggel leértékelődése; fiatalok körében nyelvi romlás, ugyanakkor egyes csángó falvakban magyar nyelvű oktatás bevezetése (ez csak a gyermekek 10–12%-át érinti).

Általános megfigyelés, hogy felgyorsult a nyelvcsere (104).

Önálló nyelv-e vagy nyelvjárás a csángó?

Mindkét nézetnek vannak képviselői. A magyar nyelvészek a csángót hagyományosan magyar nyelvi rendszerként írják le. Az utóbbi jó egy évtizedben elsősorban Sándor Klára képviseli azt a véleményt, hogy a csángó nem magyar nyelvjárás, hanem önálló nyelv. Ennek alapján megkérdőjelezi a csángómentés jogszerűségét, célszerűnek tartja egy önálló csángó koiné kialakítását (117).

Ez a felfogás számos kérdést fölvet, mindenekelőtt azt, minek alapján dönthető el, egy idióma meddig tekinthető nyelvjárásnak, s mitől kezdve önálló nyelvnek. A finnugor nyelvcsaládból idézek néhány példát, amelyek mind indítékukban, mind következményeik tekintetében eltérnek, különböznek egymástól.

Az Észak-Norvégiában élő *kvének* – bár finnül beszélnek – nem tartják magukat finneknek, hanem ragaszkodnak önálló kvén identitásukhoz. Svédországban a Botteni-öböl környékén élő, szintén finnül beszélő, magát *meän kielinek* ('a mi nyelvünk') nevező népcsoport szintén önállónak, nem finn identitásúnak tartja magát. A Finnugor Népek Világkongresszusán külön képvisellel rendelkeznek. (Ezzel szemben a csángók nem.)

Oroszországban a politika döntötte el még 1925-ben, hogy az etnikailag, kulturálisan és nyelvileg szinte azonosnak mondható *komik* és *komi-permjákok* két önálló nép, saját nyelvvel.

A *mordvinok* két csoportja, az *erzák* és a *moksák* szintén önálló népekként vannak nyilvántartva, mindkét csoportnak a nyelve regionális államnyelvi státuszt kapott. Csak az utóbbi egy-két évben erősödik a politikai nyomás, hogy a két csoportot az egységes mordvin nép két szubetnoszaként kell értelmezni. Még nem tudni, hogy a két nyelv fölött létrehozzák-e az egységes mordvin irodalmi nyelvet.

Asszimiláció, nyelvcsere

A világ nyelveinek túlnyomó többsége kis lélekszámú beszélőközség által használt nyelv, amelyek ki vannak téve az asszimilációs folyamatoknak és azok következményeként a nyelvhalálnak. Ahogy Tánzos megállapítja, a liberális felfogás szerint a nyelvi asszimilációs folyamatok természeteseek (206), mint ahogy a nyelvhalál is természetes a „laissez faire” elvének doktriner alkalmazása alapján (207). Ez a felfogás a szabad piac törvényeit érvényesíti a nyelvek esetében, nem véve tudomást sem a nyelv szimbolikus értékeiről, sem a hatalom erőszakos lépéseiről, amelyek előidézhetik vagy felgyorsíthatják az asszimilációs folyamatokat. Ez a gondolkodás összefügg a nemzet, a nemzeti gondolkodás elvetésével is.

A nyelvek „szabad piaci versenye” következtében századunk végére eltűnhet a ma beszélt nyelveknek akár 80%-a is. Az egy-egy kevés nyelvű világ egyrészt az emberiség eddig felhalmozott szellemi kincsének elvesztését hozza magával, másrészt sokáig nem is lesz fenntartható, mivel az egyelőre még létező helyi nyelvek és nyelvi gondolkodás hatására a világot lefedő nyelv(ek)nek helyi változatai alakulnak ki, s egy új – de most már ismert „alapnyelvű” – divergens folyamat veszi kezdetét. (Analogiaként ld. az angol nyelv különböző helyi változatai közti jelentős eltéréseket mind a kiejtésben, mind a szókészletben.)

A 16–18. században végrehajtott vallási konverziók, amelyekre a történelmi források alapján következtetni lehet, hatékonyan szolgálták az asszimilációt (20–22), csakúgy nagyobb lélekszámú ortodox vallású román lakosság jelenléte egy katolikus közösségben (42).

Ez utóbbihoz hasonló jelenséget tapasztalunk az oroszországi *finnugor* népek körében is. A 19. század végén Kazányban abból a célból képeztek ki pópákat (és tanítókat) a Volga–Káma-vidék finnugor és törökségi nyelveket beszélő őslakosai számára anyanyelvükön,

hogy elősegítsék a lakosság pravoszláv hitre térítését. A jelenség megismétlődött a Szovjetunió megalapítása után: az őslakosság értelmiségi rétegének képzését, a nyelvet fejlesztését azért szorgalmazták, hogy az oroszul még nem kellően tudó őslakosságot az anyanyelvén keresztül lehessen megnyerni a bolsevik ideológiának. (Az ideológiai háttértől eltekintve ez a program nagymértékben hozzájárult számos őslakos nép nyelvének fejlődéséhez, fennmaradásához.)

A nyelvcserét előidézheti a megfélemlítés is (204). A jelenség – mint évszázadokon keresztül ható lélektani nyomás – ismert az oroszországi finnugor népek körében is.

A modernizációs folyamatok felszámolják a hagyományos csángó nyelvet és kultúrát (199). Ez a jelenség – esetenként tragikus végkimenettel – Nyugat-Szibériában is megfigyelhető azon népek körében, amelyeknél a szóbeliség és nem az írásbeliség kultúrája virágzik. Hagyományosan a halász-vadász-gyűjtögető életmódot folytatják, ami akadályokat gördítene az olaj- és gázkitermelés elé. Ezért ezeket a népeket megfosztják eredeti lakóhelyüktől, úgymond modern civilizatórikus körülmények közé – összkomfortos lakónegyedekbe – telepítik őket, ám elveszítve életterüket, az értelmetlen élet miatt hamarosan a szellemi-fizikai megsemmisülés vár rájuk. Ez a hagyományos nyelv és kultúra elvesztésével is együtt jár. (Van olyan csángómentő ideológia, amelyik a modernizáció révén akarja megmenteni a csángó nyelvet [198].) Azoknál a finnugor népeknél, amelyeknél kialakult egy egységes irodalmi nyelv, ilyen veszély nem áll fenn, bár a nyelvhasználatban a diglossziának az a változata megfigyelhető, hogy különböző élethelyzetekben különböző nyelveket használnak, s ez megint csak nem szolgálja az anyanyelv fennmaradását. A csángók körében kevert kétnyelvűségről, Péntek János kifejezésével, kevertnyelvűségről lehet beszélni (107).

Megoldási javaslatok

A kérdés, megállítható-e az asszimiláció. Valószínűleg csak akkor, ha a kétnyelvűség előidézésének valamennyi tényezőjét figyelembe veszik, s azokat megváltoztatják. Erre kevés az esély.

A nagyobb létszámú, legalább százezer fős oroszországi finnugor népeknél kíséreljük meg a nyelv megmentését azzal, hogy a szükséges terminológia létrehozásával megteremtjük az anyanyel-

ven folyó oktatás nyelvi feltételeit. A további lépések megtétele – a tankönyvek elkészítése, a tanárképzés, az anyanyelvű oktatás újbóli bevezetése – már a politikától, s az adott nép akaratótól függ.

A csángók esetében – ahogy Táncczos Vilmos fogalmaz – három nyelvre van szükség: a csángóra (a szűkebb közösségekben, hagyomány nyelveként), a magyarra (a nemzeti műveltség nyelveként) és a románra (környezeti nyelveként) (182).

Ezzel szemben Kontra Miklós és Sándor Klára szerint nem kell a magyar irodalmi nyelvet tanítani a csángó falvakban, mert az leértékeli az amúgy is alacsony presztízsű csángó nyelvjárást, illetve a standard magyar tanítása diglossziát teremtene a csángó és a magyar között (183). Sándor Klára szerint célszerű volna a csángó nyelv kodifikálása (208).

Ezzel szemben Péntek János a megoldást abban látja, hogy a (csángó)magyar nyelv eróziójának megállítása végett biztosítani kell a magyar irodalmi nyelv jelenlétét és hatását, s ez egyszerűen észlelhető a szunnyadó nyelvi öntudatot.

A csángókérdés megoldását illetően – a *laissez faire* szemlélet és a nyelvi jogvédők között – ideológiák feszülnek egymásnak. Táncczos Vilmos keményen és egyetértésünket kivíva fogalmaz. A liberális szemlélet hívei szerint „az ún. »csángómentők« lesznek azok, akik nyelvi agressziókat követnek el, a kollektívizmust szem előtt tartva az egyént elhanyagolják, kihasználják, archaizmusokat őrző csángó »vademberként« kezelik; gyakorlati tevékenységük nem hatékony, utópisztikus eszmeiségen alapszik, tudományosnak mondott szemléletük korszerűtlen, dilettáns stb. Ez az ideológia ugyanakkor alkalmas önmagunk heroizálására és martirizálására is, hiszen ebben a paradigmában a népek és nyelvek békés egymás mellett élését és egyenlőségét hirdető európeerek, a haladó eszmeiséget képviselők lesznek a hősök, az egyenlőtlenségi helyzet felmutatói pedig a retrográdok, a nacionalisták, a maradiak, a haladás kerékkötői, akiknek a történelem süllyesztőiben volna a helyük, de akik veszedelmesek, tehát a velük folytatott harc legitim.” (209–210.)

Visszatérve szakmai kérdésekre: a nyelv megmaradásában, presztízsének növelésében a terminológia nagy szerepet játszik. Az új tárgyakat, jelenségeket jelentő szavak egyenlőtlen (mert egyirányú) kölcsönzése a nyelvvesztést, „a modern fogalmak jelölésére szavakkal nem rendelkező tradicionális nyelv eltűnését készíti

elő” (177). Ezen a helyzeten szakmailag nézve nem nehéz segíteni (lásd az említett finnugor projektet, amelyet egy éven belül hoztunk tető alá), „mindössze” azt kell eldönteni, milyen nyelvű – magyar vagy csángó – legyen a terminológia.

Sok nyelvész véli, hogy „az egyetlen teendő a kihalás előtt álló nyelv megőrkítése” – ez a leíró nyelvtudomány feladata. Nemzetközi tapasztalatok is mutatják, hogy alapítványok (pl. a Volkswagen-Stiftung) éppen ilyen célból adnak jelentős kutatási támogatásokat, ahelyett, hogy olyan projekteket támogatnának, amelyek révén ezt a helyzetet el lehet kerülni. Nem csak Oroszországban látom, hogy az állam is akkor nyújt látványos segítséget, amikor már szinte biztos, hogy egy nyelv nem támasztható fel, ám amíg a nyelv működőképes s azt használják is, számos eszközzel akadályozzák.

A csángókérdés román és nemzetközi összefüggésben

Minden többnemzetiségű államban el kellene érni, hogy a politika megértse, a kisebbségben lévő őslakosság, illetve a nemzeti kisebbségek – ahogy Tánzos Vilmos fogalmaz – „nem veszélyt jelentenek, hanem sokkal inkább kulturális értéket képviselnek” (232).

A tényleges magyar nyelvismeretre általában nem lehet a hivatalos felmérésekből következtetni. Ennek oka a sajátos etnikai és nyelvi tudat, valamint hogy a hivatalos román felmérés nem akarta megjeleníteni a romántól különböző identitásokat (24). A hivatalos szervek hasonló hozzáállásával az oroszországi finnugor népek esetében is találkozunk.

Európai fórumokon (Európai Unió, Európa Tanács, Európa Parlament) nemegyszer hangsúlyozzák, hogy a kisebbségek ügye nem tekinthető egy állam belügyének. Ebből az alapállásból kiindulva az Európa Tanács 2001-es 1521. számú Ajánlása „Románia számára kötelezővé teszi a moldvai csángó hagyományos kultúra és nyelv védelmét”, ám ennek előfeltétele, hogy a csángó népcsoport is ragaszkodjon ezekhez az értékekhez (34., 234.). Magam is nemegyszer tettem szóvá nemzetközi és finnugor rendezvényeken, hogy egyetlen népet sem lehet akarata ellenében megőrizni.

Tytti Isohookana-Asunmaa, korábbi finn miniszter, majd az Európa Tanácsban Finnország egyik képviselője kiemelkedő sze-

repet játszott abban, hogy a csángókérdés nagy nyilvánosságot kapott, s a csángók számára kedvező döntés született. Isohookana-Asunmaa az ajánlás elfogadása után is foglalkozik a csángók sorával. 2012 őszén jelent meg angol nyelvű könyve a csángókról, amely egy nagyon színes, élvezetes kultúrtörténeti kismonográfia.

Végül

A könyvben szereplő írások – melyeknek nagyobb része korábban már megjelent tanulmány – két fejezetre oszlanak:

Tanulmányok: A moldvai csángók nyelvcsereje történeti perspektívában (9–28.); A moldvai csángók magyar nyelvismerete 2008–2010-ben (29–108.); A moldvai csángók nyelvészeti kutatása (109–185.) – itt jelenik meg először –; Csángó nyelvideológiák (187–209).

Esszék, egyéb írások: Az Európa Tanács riportörével a moldvai csángóknál (213–234.); Hozzászólás a moldvai csángó „magyarórák” kérdéséhez (235–241.); Etnográfusi történetek a csángó nyelvi identitásról (243–251.); „Hát mondja meg kend, hogy én mi vagyok” – A csángó nyelvi identitás tényezői: helyzetjelentés a 2011-es népszámlálás kapcsán (253–284.) – itt jelenik meg először.

A kötet végén gazdag szakirodalom-jegyzék (285–324.), településjegyzék és -mutató (325–330.), a korábban közölt írások megjelenési helyének adatai (331–332.) és a moldvai csángók által lakott települések térképe található (333.).

Tánczos Vilmos legalább másfél évtizede foglalkozik a csángók helyzetével. Tanulmányain kívül magyar és német nyelvű könyve is jelent meg (pl. *Keletnek megnyílt kapuja* – Kolozsvár, 1996; *Aufgetan ist das Tor des Ostens*, Csíkszereda, 1999). A legújabb, a témába vágó tanulmánykötet: Lehel Peti–Vilmos Tánczos: *Language Use, Attitudes, Strategies. Linguistic Identity and Ethnicity in the Moldavian Csángó Villages*. Cluj-Napoca, 2012.

(Tánczos Vilmos: *Madárnyelven. A moldvai csángók nyelvéről*. Kolozsvár, 2011. 332 o. Térképmelléklettel.)

PUSZTAY JÁNOS

TÖBB TÍZEZER ÖLTÉS

110 éves a halasi csipkecsoda

A csipke elsőként Itáliában, a reneszánsz idején, majd Németalföldön és Franciaországban vált divatos kézimunkává, illetve művészetté. A két legősibb készítési technika a csipkeverés és -varrás e három országból hódította meg a világot. A magyar csipkeipar virágzásáról az 1560-ból származó selmeci és besztarcsányi rendeletek tanúskodnak. A 17. századtól e műfaj különösen nagy népszerűségnek örvendett, s a csipkevarrás magas színvonalú volt Magyarországon is.

A halasi csipke megszületése véletlen találkozáson múltott. Dékányi Árpád (Alsójára, 1861. április 11. – Borbánd, 1935?) rajztanár indította el a magyar varrott csipke újabb, semmihez sem hasonlítható fejezetét. Az erdélyi származású fiatalember, aki egyben a magyar háziipari mozgalom egyik megálmodója is volt, a Képzőművészeti Főiskola rajztanári szakán végzett, Budapesten. Dékányi Árpád okleveles rajztanárként 1885. szeptember 13-án érkezett a kiskunhalasi liceumba, ahol azonnal megkezdte a szabadkézi rajz, a rajzoló mértan és a szépírás oktatását. Művészi, pedagógiai tevékenysége mellett aktív szervezője volt a helyi kulturális és sportéletnek. Néprajzi gyűjtőmunkájában tanítványai is szívesen segítettek. 1900-ban az Iparművészeti Társulat tagja lett. Megismerkedett Zseni Józseffel, Pest megye akkori főjegyzőjével, aki tudomást szerzett Dékányi törekvéseiről, és buzdította őt a „régikun csipkeművesség” felélesztésére.

Dékányi – mint maga is mondotta – „eredeti magyar mintákkal” és „eredeti új technikával” akarta létrehozni az általa elképzelt új csipkét. Az első csipketerveket családi indíttatásra készítette el, majd 1902 nyarán bemutatta az Iparművészeti Társulatnak, amely azokat érdekesnek találta, és a munka folytatására biztatta.

A általa tervezett és a halasi csipkevarrók által, cérnából és selyemből (akkor még színes halasi csipkét is készítettek) varrott – többek között – rózsás, szarvasos, virágos, hatyús halasi csipkék – közöttük az Alice Rooseveltről készült legyező is – a társaság december 13-án nyílt karácsonyi vásárán kerültek a látogatók elé meg ugyanabban az évben.

A bemutatott alkotásokat kirobbanó érdeklődés fogadta. Szmik Antal így tudósított az eddig még nem látott csodáról:

„A bemutatott csipkék tűvarrással készülnek selyemből, cérnából, mintázatuk régi magyar szövöttesek és hímzések után készült, az alakok körvonalai pedig fonott öltéssel élesen határoltak.”

Az egy évvel később megrendezett Iparművészeti Kiállításon (1903) nagy aranyérmert szavaztak meg a halasi csipkének.

„A halasi csipke azért halasi, mert véletlenül ott tanárokodik Dékányi Árpád, ennek a sok holminak (a halasi csipkének, K. Zs.) a columbusza. Ő tanította meg a halasi lányokat túvel csipkét varrni. S ő komponálta számukra ezt a sok zamatos és eredeti mintát.

Ha véletlenül nem Halason lakik, egy erénnyel megfogyatkozik vala ez a város” – méltatta Dékányi életművét Lyka Károly a *Magyar Iparművészet* 1904/1. számában.

A tanár úr nagy súlyt fektetett az ifjúság esztétikai és művészeti képzésére, létrehozva egy képzőművészeti egyesületet. Sokoldalúságát mutatja, hogy a csipketervek mellett irodalmi műveket is alkotott (*Örzse asszony* c. bohózat), önképzőköri előadásokat rendezett, a helyi iparos ifjúságnak is elnöke volt, népi együttest is szervezett belőlük. Festegetett; egy szegény ember 2 hétig feküdt neki modellt egy koporsóban, akit ez idő alatt minden jóval ellátott.

Jókedvű, vidám ember volt, sok tréfáját feljegyezték a korabeli helyi krónikák. Sokáig emlegették, hogy a bőbeszédű, mindig civódó „városgazdáné” nyelvelése ellen egy óriási kereplőt készítettett, amit mindig megpörgetett, ha az asszonyság békétlenkedett.

A napi munkája után a városon kívüli házacskájába vonult vissza, ahol édesanyjával és fiú testvérével lakott. Neki volt először kerékpárja Halason.

Dékányt a közoktatási miniszter állami tanárrá nevezte ki, így 1907-ben elhagyta szeretett városát, az általa megalkotott halasi csipke bölcsőjét és felkerült Budapestre, ahol különböző keretek között több csipkekészítő tanfolyamot is szervezett – lerakva ezzel a háziipari szövetség alapjait.

A halasi csipke atyja Nagyenyed mellett, Borbándon mint „falusi bíró” halt meg a 30-as években, de életművének fő alkotását, a halasi csipkét örökre halhatatlanná tette. A Magyar Királyi Állami Nőiipariskola fehérművarró „szakosztályán” 1897-ben végzett egy ifjú halasi hölgy, Markovics Mária (1875, Kiskunhalas–1954, Kiskunhalas) aki kiemelkedő tehetségének köszönhető-

en a szakmáján kívül a kézimunka minden ágában magas szinten képzett volt.

Ezt bizonyítja, hogy fiatal kora ellenére a Mátyás-templom mi-seingeinek, sőt a király számára készítendő garnitúra kárpitjának megvarrásával bízták meg. Munkája jutalma az 1900-as Párizsi Világkiállítás aranyérme lett. 1902-ben költözött haza Halasra, ahol a sors hamarosan összehozta Dékáni Árpáddal.

Markovics Mária hosszas próbálkozás után találta meg a más varrott csipkéhez nem hasonlítható halasi csipkevarrási megoldást.

Technikájának különlegessége a következőkben rejlik: a motívumokat erőteljes (kontúr) körvonal veszi körül, a köztes teret pedig szövő öltéssel töltik ki. Stoppolás művészi fokon.

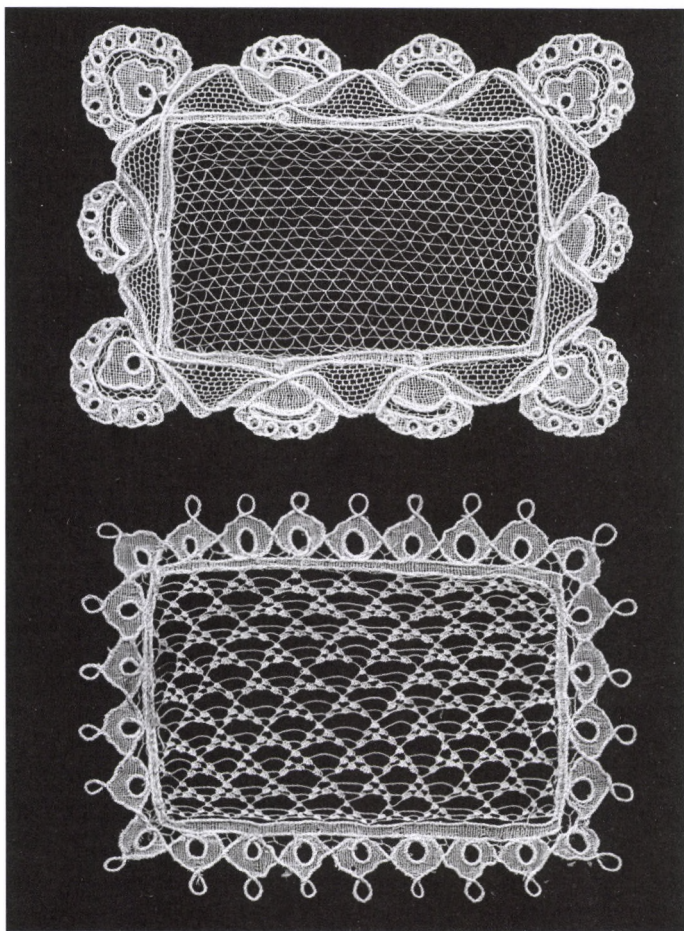
Így megkapjuk a csipke vázát, és ekkor kezdődik a csipkevarró művészi szabadsága: rajta áll, hogy a huroköltésen alapuló 60-féle öltésminta közül melyekkel tölti ki a fennmaradó üres területeket. Ezzel a százszázalékos kézimunkával vált a halasi csipke értéke az aranyéval vetekedővé, és az egyes munkadarabok elkészítése az 5 munkaórától a 6000-ig terjedhet.

Dékáni Árpád és Markovics Mária találkozása kellett ahhoz, hogy a halasi csipke megszülessen. Markovics Mária visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy eleinte 10-15 összekötő öltést használtak, később ez 35-re szaporodott. Ma hatvanféle öltésminta közül, teljes művészi szabadsággal választhatnak a csipkevarrók.

Ez az oka annak, hogy szinte minden csipke egyedi darab, amelyen mindig csak ketten dolgoznak: egyik, aki kontúrozza (ez külön szakma), a másik, a csipkevarró pedig csipkeöltésekkel betölti a kontúrok közötti üres területet.

A halasi Csipkeházban nemcsak a csipkevarrás 110 éves hagyományát ápoljuk, hanem a csipkevarróképzés is úgy történik, ahogy Markovics Mária idejében, amikor országos híre volt a „halasi csipkegyárnak”, amely a rendszeres megrendelések miatt az 1910-es, 1920-as években sokszor 30-50 „szegény lánynak” nyújtott biztos megélhetést. Az új csipkevarrók két hónapon keresztül először a kontúrozóktól sajátítják el ezen első munkafázis minden titkát, majd a következő egy évben a tényleges csipkevarrást végző hölgyek tanítják meg nekik az öltésminták kialakítását.

Mindenki az általa legtökéletesebben varrt, szeretett mintákat mutatja meg a betanulóknak. A csipkevarrók a betanulás több hónapos ideje alatt elsajátítják a hópelyhes harangos, a hármas ágbugas,

ÖLTÉSMINTÁK

DÉKÁNY ÁRPÁD

MARKOVICS MÁRIA

a gyermeklánc, a koporsós, a csokros, a szalagos, a szélmalom vitorlás, a siflis, a vízfolyásos és a többi szemet gyönyörködtető öltést.

A kezdők, ha már úgy érzik, hogy megfelelnek a szigorú követelménynek, elkészítik a 60-féle öltésmintát 7 cm × 7 cm-es méretben, és ekkor kezdődik az „osztályozó értekezlet”, és döntés születik arról, ki az, aki teljes jogú csipkevarróvá érett.

Tanítványokat csak akkor veszünk fel, ha a Halasi Csipke Közalapítványnak az utánpótlás miatt szüksége van csipkevarróra. 1999 óta két fővel emelkedett a csipkevarrók létszáma, akik ma kilencen vannak – a legfiatalabb a harmincas éveiben jár.

A halasi csipke hagyományát, Dékány Árpád álmát, hogy a halasi csipke örökre fennmaradjon, csak úgy tudjuk megőrizni, ha a „királynő” titkát csak a beavatottnak áruljuk el. A csipkék anyaga eleinte durvább, majd később fehérítetlen lenfonal volt.

1910–1920 között gyönyörű halasi csipkék készültek színes selymécérnával is, ám ezt követően kizárólagosan fehér cérnával dolgoztak. Az elmúlt száz év alatt mindig természetes alapanyagú cérnával varrták a halasi csipkét.

Mind belföldön, mind külföldön a „művészi szépiért érdeklődő közönség” gyorsan a pártfogásába vette a több tízezer öltéssel készülő csipkecsodát. Az 1902-es budapesti bemutatkozás után,

1904-ben elnyerve a nagydíjat, már az Amerikai Egyesült Államokban, St. Louisban kápráztatta el a Világkiállítás közönségét. Ezt számos hazai és nemzetközi siker, Diploma de Grand Prix az 1937-es Világkiállításon, Párizs; Diploma De Honour követte, sokszor megelőzve az akkor már több évszázados hagyománnyal rendelkező és népszerűségnek örvendő brüsszeli és velencei csipkét.

Egy szemtanú 1937-ben így írt Halas polgármesterének, Fekete Imrének, a párizsi világkiállításon látott halasi csipkékről:

„...engedje meg, hogy gratuláljak a városuk büszkesége világkiállítási óriási sikeréhez. Az őt megillető helyen, a főbejáratnál van elhelyezve és valóságos búcsújáró hely.”

Az írott sajtó mellett több rádióadásban is hírt adtak a halasi csipke létezéséről. Nagy esemény volt 1935-ben, amikor egy angol rádiótársaság helyszíni közvetítésben mutatta be Budapestet, és a programba felvették a halasi csipke ismertetését is:

„Az angol urak be fognak röviden számolni a világhírű halasi csipke készítéséről és azt ismertetni fogják ma, vagy szombaton este” – írta Kiskunhalas *Helyi Értesítője*. Az első bemutatkozás után üstökösként ívelt felfelé a halasi csipke, és egyre többen igyekeztek elsajátítani a csipkevarrás művészetét: „A Halasi Nőegylet csipke-készítető bizottsága felhívja mindazon nőket, akik a magyar csip-

A CSIPKEHÁZ

kekészítés műipari ágát akarják díjtalanul sajátítani, hogy *Markovics Mariska* kisasszony műtermében jelentkezzenek.”

A „csipkeiskolában” ettől fogva pezsgett az élet, egyre több megrendelésnek kellett eleget tenni. Sokszor szerepelt állami ajándékként is: „A bizottság felhatalmazta Radisics Jenő előadót, hogy a Dékáni Árpád-féle csipkekollekcióból 120 korona erejéig magyaros mintázatú varrott csipkéket vásároljon.” Sok híresség is halasi csipkét kapott állami ajándékként.

1916-ban IV. Károly és Zita királyné egy-egy halasi csipkét kapott a koronázásuk alkalmából.

„Halasi csipkét küldenek nászajándékba Julianna holland trónörökösnek” – adta hírül a *Halasi Hírlap* 1936 decemberében.

„Halasi csipkéből készült terítőt vásárolt a kormány a kis nápolyi herceg részére” – szólt a híradás 1937 februárjában. Csipkénk 2001 óta hivatalosan is szerepel a Külügyminisztérium protokoll ajándéklistán. A halasi csipkével megajándékozottak között szerepel II. János Pál pápa (1996) is. Mádl Ferenc elnök úr és Mádl Dalma asszony jóvoltából 2004-ben a japán császárné, II. Erzsébet királynő és Margaret Fischer, az osztrák köztársasági elnök felesége is a megajándékozottak közé került, hasonlóan több, a nemzetközi diplomáciában szereplő hölgyhöz. Van már halasi csipkéje Laura Bushnak (2006), a jordán királynénak (2008), hogy csak a legrangosabbakat említsük.

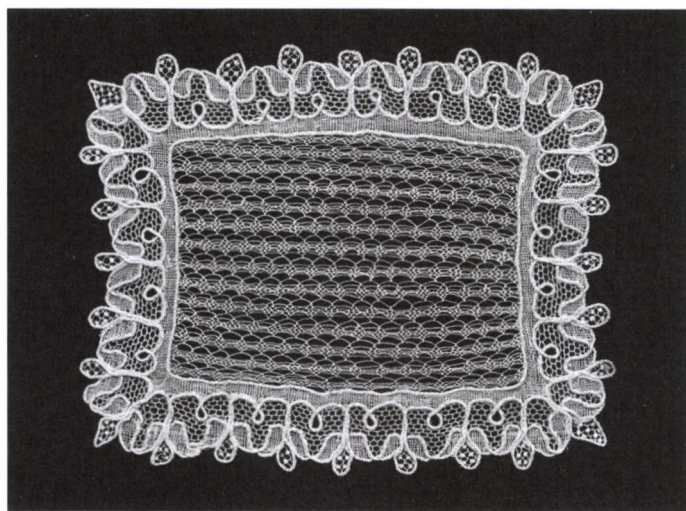
Nagy megtiszteltetés számunkra, hogy pont az idei jubileumi évünkben ismét került egy halasi csipke a Vatikánba: Tarlós István főpolgármester úr ajándékozott egy gyönyörű keresztet XVI. Benedek pápának. A halasi csipkét – egyediségét, utánozhatatlanságát elismerve – 1935-ben védjegyezték.

Azóta még a legkisebb (2,5 cm) Halason készült csipkében is megtalálható a három egymáson keresztbe fektetett hal, amelyek elhelyezkedése is pontosan meghatározott.

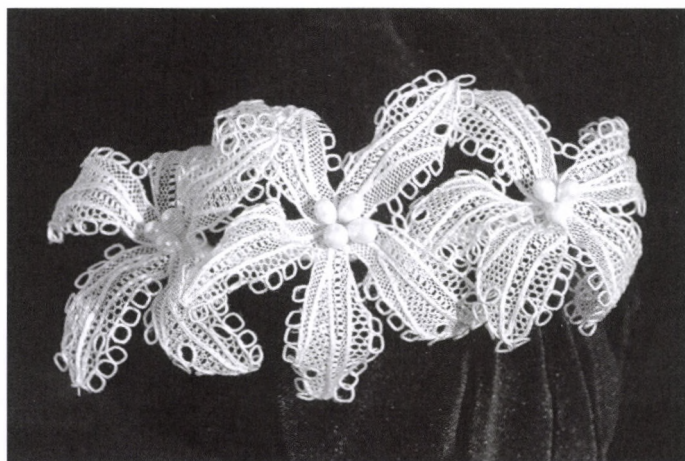
A halasi csipke több mint százéves történetében mérföldkönek számított a Csipkeház felépítése 1935-ben.

Ebben az időben dr. Fekete Imre polgármester munkájának köszönhetően a halasi csipke fénykorát élte, s ekkor döntöttek a Csipkeház, a vendégház létrehozásáról.

Ez egyrészt kulturált munkahelyet adott a városban addig elszórtan tevékenykedő csipkevarróknak, másrészt az idelátogatók személyesen is megismerkedhettek e csoda születésével. Itt mutathatták be a halasi népművészet értékes és jellegzetes tárgyi

HALASI ÖLTÉSMINTA

HALASI CSIPKEVIRÁG

emlékeit is. A Csipkeház felépítése, avatása nemzeti eseményné vált a helyi és az országos sajtó jóvoltából. „Országos ünnep keretében adták át a vasárnap Kiskunhalason az újonnan épült Csipkeházat... a kormányzóné fővédnökségével” – olvashatták az *Újság* 1935. június 25-i számában. Ugyanerről az eseményről *Kiskunhalas Helyi Értesítője* így számolt be: „A halasi csipke ragyogó ünnepi vasárnapon foglalta el székhelyét, a fényes külsőségek között felavatott Csipkeházat. ...1300 utast hozott a pesti filléres gyors.”

Ettől kezdve számos, az adott kor életében fontos szerepet játszó híresség megfordult a Csipkeházban: „Róma kormányzójának felesége a Csipkeházban” – olvashatták a *Halasi Hírlap* 1935. novemberi számában. „Lengyel tisztak a Csipkeházban” – erről 1936-ban adott hírt a *Halasi Hírek* 1936. szeptemberi száma.

A halasi csipke kimagasló elismertségét jelzi, hogy felépítése után többször is szükség volt a ház kibővítésére. Az eddigi utolsó, 1997-es felújítása után a Csipkeházban lehetővé vált, hogy minden év április utolsó hétvégén – kapcsolódva a városnapi ünnepségekhez – az európai csipkeélet központja legyen. Azóta, az itt rendezett nemzetközi csipkekiállításon a műfaj neves képviselői néhány napra Kiskunhalason találkoznak. Általában 10-12 európai ország csipkekészítői mutatják be legújabb alkotásaikat. Hagyomány, hogy a pályázatok résztvevői mellett minden évben egy ország csipkeközpontja is bemutatkozik. Így volt már többek között francia, flamand, finn, cseh, osztrák, horvát, ír, vietnami csipkekiállítás, japán kimonóbemutató is. Manapság már – alkalmazkodva a kereslethez – lekicsinyítjük a csipkéinket, csökkentve ezzel az elkészítésükre fordított munkaidőt és ennek függvényében az árakat.

E magas művészi érték drágasága – a legátfogóbb marketingmunka mellett is – korlátozza a csipkéek eladhatóságát, ami pedig a fennmaradása érdekében nagyon fontos.

Hogyan maradhat 110 éven át élő egy hagyomány? A halasi csipke fennmaradásáért a város, Kiskunhalas, már a kezdetektől fogva komoly erőfeszítéseket tett. Mérföldkő volt 1935, amikor jelentős állami támogatással felépítették a Csipkeházat. Ugyanebben az évben a Szabadalmi Hivatalban hivatalosan bejegyeztették a halasi csipke védjegyét, a három egymáson keresztbe fektetett halat, amely azóta is minden csipkében szerepel.

A történelem zivataros éveiben is – bár pénzhiány miatt többször előfordult, hogy néhány hónapra bezárták a „csipkegyárat” – a város mindent megtett a csipkéjéért. Fontos szerepe volt a háziipari szövetkezetnek, amely szárnyai alá vette a csipkét, és a kor lehetőségeihez képest kereste és biztosította számára a túlélést. A fennmaradás alappillérei a halasi csipkevarrók, akik a 110 éves hagyományon semmit sem változtatva a mai napig is napi 8 órában varrják a halasi csipkét, újra és újra életre keltve a több mint 100 éves rajzokat és természetesen az újabb terveket is. Ők azok, akik a műhelyükbe belépő érdeklődőknek büszkén mutatják meg azt a csodát (a titkot persze nem elárulva), ahogy a semmiből elővarázsolják a gyöngyvirágokat, a margarétákat, a rózsákat, pávákat, hattyúkat, galambokat és a halasi csipke egyéb jellemző motívumait.

A halasi és környékbeli emberek mindent megtesznek, hogy ennek a csak egyedül itt látható különlegességnek a híre minél többfelé eljusson. Körültekintő figyelemmel kísérik a csipke körüli történeteket, büszkék arra, hogy a Csipkemúzeumot rendszeresen felkeresik hazai és külföldi prominens személyiségek.

Több nagykövet látogatása mellett nagy megtiszteltetés volt a számunkra, hogy 2004-ben a Diplomáciai Testület hölgytagjai Mádl Dalma asszony meghívására több órát töltöttek a Csipkeházunkban; 2009-ben pedig a japán hercegi párt fogadhattuk. Öregbítették a csipkénk világhírnevét a Magyar Posta által kiadott halasi csipkés bélyegsorok is (1960., 1964., 2002.). Természetesen a legtöbb erőfeszítést a Halasi Csipke Közalapítvány teszi a csipkehagyomány megőrzésért, hiszen ezért hozták létre. Ennek egyik hatékony formája a kiállítások (turisztikai, szakmai, diplomáciai, szállodai és egyéb) és a kapcsolódó csipkevarrási bemutatók, amelyek száma az elmúlt tíz évben megközelítette a százat.

A halasi csipkevarrás élő hagyománya 2010-ben felkerült a Szellemi Kulturális Örökség Nemzeti Jegyzékére, és így a magyar szellemi kulturális örökségünk védett elemévé vált. Nagyon szeretnénk, ha közeli jövőben az UNESCO Szellemi Kulturális Örökség részévé is válhatna.

Mérföldkő a halasi csipke életében, hogy a 110. születésnapján, 2012. december 13-án ismét visszatérhet a legelső bemutatkozása színhelyére – az Iparművészeti Múzeumba –, ahol nagyszabású kiállítással köszönthetjük a „csipkék királynőjét és a királynők csipkéjét”.

Sz. Csorba Tibor így ír *A halasi csipke múltja és jelene* című értekezésében: „Halas tartsa meg csipkéjét magának örök emlékül és teremtsen abból olyan kultuszt az egész országban, mint volt a 17. században, amikor egy főrangú hölgy gardróbjában ezer méter csipkét talált a feljegyző.”

KILITI ZSUZSANNA

A „KULTÚRARCHEOLÓGUS”

Fekete Zsolt erdélyi fotói

Erdély a fotósok kedvelt terepe, „vadászterülete” lett az utóbbi évtizedekben. Részben a táj szépsége ihlette meg őket, meg a kuriózumot keresték, az ott élő archaikus világ, a „rezervátum” volt rájuk hatással, ahol még „állni látszék az idő”. Kevesebben vannak, akiknek „nem térkép e táj”, belülről látják és láttatják mindezt. Közéjük tartozik a marosvásárhelyi Fekete Zsolt (1967-ben született), akinek erről személyes vallomása is olvasható albumában és a Nemzeti Múzeumban rendezett kiállításán.¹

Az erdélyi városhoz kötődik Bolyai Farkas neve, aki 1839-ben azzal kísérletezett, hogyan lehet prizmáról bontott fényt rögzíteni fényérzékeny anyagon, a szivárványt fixálni.² Ugyancsak fotótörténeti különlegességet jelentenek Orbán Balázs és Veress Ferenc 150 éves képei³, amelyek most a Nemzeti Múzeumban szerepeltek először nyilvános tárlaton. Orbán a fotókat a *Székelyföld leírása* című néprajzi, kultúrtörténeti munkájához készítette az 1860-as években.³ A „fényvel írást” a szabadságharc utáni emigrációjában ismerte meg, s hazatérve hatéves kutatómunkájában dokumentálásra, il-

* Orbán Balázs képeit a Román Állami Levéltár, Veress Ferencéit a kecskeméti Fotó Múzeum és a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár őrzi.

lusztrálásra használta. A fotó később vázlatként szolgált a festőknek, Cézanne-nak, Munkácsynak: főleg a táj rögzítésére. Orbán Balázs esetében részben hasonló szerepük volt, mert ezek alapján készültek a rajzok, metszetek, amelyek az újságok, könyvek képanyagát adták. Az akkori nyomdatechnika ugyanis nem tette lehetővé a fotók közlését, így azokról „másolatot” készítettek. Az említett kiállításon, az eredeti fotók kartonján látni lehet a fotósnak a rajzolókhoz intézett utasításait. Orbán Balázs nem volt hivatásos fényképező, mint Veress Ferenc, aki 1862-ben szintén fontosnak tartotta a történelem számára megörökíteni a hazai régiségeket, amíg még fennállnak. Elgondolása egybeesett a külföldi műemlék-, ill. antikvitásfotózással, ami részben tudományos célokat, részben birodalmi szándékot szolgált. Az amerikai nagy vasút- és birodalomépítésnél a fényképezést 1867-től használják a földmérés eszközeként. Amiben Orbánék szinte megelőzték a külföldet, az az „etno”-fotográfia. Az 1860–70-es években fellendülő kutatások, kiállítások fontos eleme lett ugyanis az őslakosok: indiánok, indiaiak, kínaiak ábrázolása, a törzsek életének megörökítése – Polinéziától Szibériáig és tovább. Edward Said kultúrtörténész az „orientalizmus” fogalma köré gyűjti a Nyugaton kívül élő népeket, akikről ekkor mint haldokló kultúrákról, rasszokról írnak, dokumentálni akarják őket. A fotó a „vizuális archeológia” eszköze lesz. (Fókusza a múltból átfordul a jelenre – a jelenben élő múltba.) Ezekben az expedíciókban magyarok is részt vettek, fotóztak: Eszterházy Mihály gróf Afrikában (1872), Bíró Lajos Pápua Új-Guineában (1892), Hopp Ferenc, Xantus János Dél-Ázsiában (1895). Orbán Balázs azonban nem idegenként fedezi fel a Székelyföldet, a „bércei kishazát”. Erre utal a család-, nemzetségtörténetek ismerete, Iklandról szólva például a György familiát taglalja, mai fotósnak őseit, nagyszüleit.

Fekete Zsoltat azonban nem a fotótörténet, hanem a jelen idejű történelem „sodorta” a fényképezés felé: a romániai forradalom eseményei – amelyekben nagy szerepet tulajdonítottak a médiának.⁴ Pályáját meghatározó elem volt, hogy az 1990. márciusi marosvásárhelyi képei megjelentek a *Washington Post*-ban.

Rajzkészség hiányában nem jutott be a kolozsvári egyetem művészeti karára. Ezután Magyarországon próbált szerencsét – sikertelenül bekerülni az Iparművészeti Főiskolára, ahol 1995-ben végzett, majd 2 év múlva mesterdiplomát szerzett. Ezután elnyerte a Pécsi József-ösztöndíjat. Közben több kiállításon is szerepeltek képei, így

Arles-ben, a legjelentősebb európai fotórendezvényen (1996); a pozsonyi nemzetközi fotóhónapon és Berlinben (1997), valamint a Paris Photón⁵ (2010). Később önálló albummal jelentkezett, *Az idő fényképe* címmel. Címlapján feltünteti „társszerzőit”: Orbán Balázst és Veress Ferencet. Fekete Zsolt többéves munkája során nemcsak ezek útjait járta végig – közben egy belső utat is megtéve –, de képeiket is kereste, gyűjtötte, mint az albumban közölt műhelytanulmányában írja.

Korábban is foglalkoztatta az idő értelmezése, illetve visszaadása a fotóban. Innen is eredeztethető nála az ismétlés kierkegard-i felfogása. Mint ugyanott írja, „bizonyos kép-párokon az idő képei mozdulatlanlansága megdöbbenő, mondhatnám: másodpercesre zsugorodik a száznegyven éves idő... Tehát elsősorban nem az emlékezés múlta irányuló folyamata foglalkoztat (ahogy azt a görögség vagy a modern kor elgondolta), hanem az a gesztus, amellyel az ismétlés és megismétlés a jövő felé fordul, ezáltal képes előhívni az egyidejűséget, hiszen szervezőelve nem a történeti idő.”⁶ A kérdés elemzésére állandóan visszatér:

„Talán sikerült megjelenítenem azt az időt, amely nem feltétlenül lineáris, inkább a jelenről és a jövőről szól. Néha meg sikerült eltüntetnem, mert tulajdonképpen nem is létezik.

Fényképismétléseim, illetve a régi helyszíneken és neves gondolkodók írásaiban tett utazásaim révén kezdtem megtanulni az elmúlás elfogadását. Az érdekes találkozások, egybeesések, véletlenek végigkísérik életünket, a már megélteteket mintegy meghosszabbítva ki lehetne jelölni a jövőnket. Ez az életút paradoxona: végtelen lehetőség van előttünk, de döntéseinkkel ezt mindig egyre redukáljuk, míg végül csak egy úton mehetünk végig.

Így is, úgy is az utadon fogsz végigmenni, ami elrendeltnek tűnik ugyan, de amit végső soron te magad irányítasz.

Miért ne lehetne a *déjà vu* az az állapot, amelyben megszűnik az idő – ilyenkor akár az életutunk egy jövőbeli pillanatára is „emlékezhetünk”.⁷

Előképek tekinthetők azok a páros felvételek, amelyeket a budapesti Hősök terén készített egy másodperc különbséggel és azzal az eltéréssel, ahogy a teret az egyik, illetve a másik szem látná, a binokularitás alapján. Emellett az idő többrétegűsége is ott van a képeken: a legkisebb tovább nem bontható egységtől a mérhetetlen legnagyobbig, a kozmikusig, a háttér égboltig; előtte a történelmi idő jele, a műemlék, a jelenbe ágyazva. Az emlékezés helye meg-

előlegezi későbbi fókuszálását az emlékhelyekre, műemlékekre: *Rákóczi-vár, Kis Gergely emléke*. A Kolozsvár melletti Donát-szobor „triptichonja” esszenciáját adja az időnek, az életnek és élettelennek: ahogy az ember formájú szobor mellé Veress Ferenc is odaállított kontrasztként egy embert 1870-ben, úgy Fekete Zsolt is ezt teszi 2001-ben, de a 6 év után megismételt képen már nem az a gyerek áll (mert kora miatt nem is állhat). A kőalak sem marad változatlan, mert elveszett a feje, majd 2007-re újat kapott. Nemcsak e hármas képen, de a többen is a várak, templomok, kastélyok, szobrok, romok kibővülnek a tájjal mint a kollektív ősi emlékezet képeivel. A romok esztétikumán keresztül eljut az archaikus/archívum esztétikájához.

Fenti gondolatait vizualizálja az albumban, ahol a 140 évvel korábbi fotókat az általa megismételt képekkel párosítja. Ezekon nemcsak a helyszín, de a beállítás és a napszak is azonos. Ez ellentétes azzal a digitális fotózási gyakorlattal, amelyben nem szükséges azt az egy pillanatot meghatározni a felvételhez. Fekete Zsolt munkája egyben felveti a kérdést, hogy képe minek a lenyomata? A múlt nyoma? De melyik múlté? A fényképezendő tárgy vagy a fénykép múltjáé? A fényképező alany, netán a fényképet néző alany múltjáé? Az idő vagy a tér múltjáé? Az élet vagy a halál múltjáé? – ahogy mindezt François Soulages megfogalmazza *A fotográfia esztétikájában*.⁸ Egyszerre mindennek a lenyomata – adja meg a választ Fekete Zsolt ebben az albumban. Ami talán újabb lenyomat? A „lenyomat” azáltal is kérdés, hogy Orbán Balázs képét Rusz Károly átvitte fametszetbe. A Torockószentgyörgyről készült archív panorámaképet az egykori fotós is több felvételen, ezek összeragasztásával örököltette meg. Az egykori fadobozos masinával üveglapra készített felvételt a maga keverte albuminnal hívta elő, emiatt lett hólyagos egy-két kép. Ma elektronikus „kártyán” jelek őrzik a felvételt, amit dekódolva kinyomtatnak nagy méretben, azaz a gép memóriája és az ember emlékezete ezúttal nemcsak eszköze, de témája is a képeknek – ezért is szól a fénykép(ezés) múltjáról ez a könyv és kiállítás. Fekete Zsolt nyersanyaga a másik, a régi fotográfiai mű, s nem annyira a valóság – bár szereti a tájat –, de ezek nehezen szétválaszthatók.

Képeinek nagy mérete jobban érzékelteti a teret, s különböző síkjai megfelelnek az idő rétegeinek, amelyek ez esetben létfontosságúak, mert ez a tárgyak, eltérően más fotóktól, ahol eszközként szolgálnak. Az erdélyi képeken új és fontos elem lesz a geológiai idő, a hegyek, völgyek, folyók, vízesések, amelyek főleg a magasságát adják a tér-

nek, a képeknek. Itt a hegyeknek nemcsak horizontlezáró szerepük van. Nagyságuk és a képek mérete mintegy egzisztenciális érzést közvetítenek. A néző részese lesz a nagy, fenséges egésznek. Ez érvényesült a kiállításon, ahol a belépőt a monumentális torockószentgyörgyi színes körkép fogadta. Nem messze tőle – összehasonlításként – az eredeti Orbán-fotó, amit két képből illesztett össze készítőjük. A hatás a nagy formátumú albumban is „átjön”, bár ott a képméreték érthetően kisebbek (19×40 cm). A tárlat extenzív méreteivel szemben többletet ad a könyv intenzitása az alkotó műhelytanulmányával.

Ugyanakkor az apró képelemek is vizuális élményt adnak, beépülnek a környezet adta harmóniába. Így az említett torockószentgyörgyi vagy a marosludasi és a szentkeresztbányai panorámán, illetve ahogy a medvebarlang sziklái mögötti Borszékét látni. A fotós ezt nagy gyűjtőtávolságú objektívvel, több felvételtől készült digitális képpel éri el, így megnő a látószög és a felbontás, akárcsak a régi nagyformátumú fényképezőgépek esetében. A nagy részletgazdagság növeli a színmélységet, mint a festészetben a pasztózusság. Ezeket a képeket – mint mondja – a hagyományos fotózásnál hosszabb ideig készíti, létrehozásuk a festészet gesztusát idézi. Fekete Zsolt a festészet és a foto-gráfia közötti átjárást keresi. Fotóinak referenciája a képzőművészet is. (A festőiség benyomását erősítheti, hogy a kis síkfilm 12×9 cm-es mérete hasonló a klasszikus festmény arányaihoz.) A tartalmi üzeneten túl a valóság e kétdimenziós ábrázolása különleges vizuális örömet akar közvetíteni azáltal, hogy e képek a látható olyan felfokozott leképezései, amelyek mintha leválnának az ábrázoltról, mintegy mögéje tekintve, egy „valódibb” valóságot jelenítenek meg.

A képek azt is láttatják, hogy a változás nemcsak a természet, a régi épületek, várak, templomok, városok erőzőjaként jelenik meg: közben az élő természet visszaveszi azt, amit az ember egykor elvett. A régi romok mellett az újabb, a szentkeresztbányai üres gyáróriás mint ipari „katedrális” mementója lesz a szocialista rendszernek. A sok képen szereplő templomoknak más a jelentésük: az eget kötik össze a földdel, a végtelen teret-időt a mulandóval. A fotók egyben mutatják a fejlődés útját is: az építéskultúra – közvetve a kultúra – változásait, mint a sepsiszentgyörgyi *szék* kórházának környéke, a főtér átalakulása Kézdivásárhelyen, a baróti piactér képe vagy azt, hogy a székelyudvarhelyi református kollégium egy emelettel magasabb lett. A borítón az Aranyosgerenden épülő új, ortodox templom mintegy képi megfelelője annak a kije-

lentésnek, hogy kisebb lett a székelyek földje. Orbán Balázs könyvében a képek kiegészítik az írást, – bár nyelvezetében is benne van a kép. Fekete Zsoltnál maguk a fotók szólnak a Székelyföld újkori történetéről. Ennek nemcsak 1990-ben Marosvásárhelyen volt részese a fotós, de ma is: *nem „másol”, kilép a távolságtartó szerepből.*

Jan Assmann a kulturális emlékezetben megkülönböztet hideget és forróat.⁹ Előbbivel a már lezárt múltat jellemzi, utóbbival, ami azt meghaladja, a még feldolgozandót. Az album – és a kiállítás vége a személyességgel „feloldja” a hidegséget. Egyik fényképen az iklandi tanítónő ölében egy kislánnyal, 1938-ban. Hogy kik lehetnek, arra a kép párja alapján jövünk rá, ami ugyanazon a helyszínen készült hasonló pózban lévő alakokkal. A fotós tartja ölében édesanyját, az egykori kislányt – szül. György Polixéniát –, aki a régi képen anyja, a tanítónő ölében ült. Fekete Zsolt, a leszár mazott, a fényképeivel akarja érthetővé tenni a valóságot, amit a művész fontosabb feladatnak tarthat, mint azt, hogy a fotográfia hasonlítson a vizuális valóságra.

PALOTAI JÁNOS

Jegyzetek

¹ *Az idő fényképe.* Orbán Balázs és Veress Ferenc nyomán. Méry Ratio Kiadó, 2010. *Megismételt pillanat.* 2012. 07. 11–09. 23. Az album megvásárolható a Magyar Nemzeti Múzeumban.

² Forrás: Kolta Magda–Törty Klára: *A fotográfia története.* Bp., 2007. 53.

³ A mű második kötete 1869-ben jelent meg először. Romániában 1989-ig be volt tiltva.

⁴ *A médiumok velünk voltak. Szimpózium.* Bp., Múcsarnok. 1990. április. 6–7. Balázs Béla Stúdió.

⁵ Emellett több könyvben jelentek meg fotói: Tirami sù/Tanger – Visky Andrással közösen. Kolozsvár, 2006. Dóka Béla, Erdei Krisztina, Fekete Zsolt, Kudász Gábor Arion. *Folyamatos Jelen.* 5. *Valóságködök.* Magyar Fotográfusok Háza. Budapest. 2010.

⁶ *Az idő fényképe* i. m., 199. o.

⁷ *Ikland; Ölemben az idő; Vajasalma.* Kézirat.

⁸ François Soulages: *A fotográfia esztétikája.* 14. Bp., Kijárat, 2011.

⁹ Jan Assmann: *A kulturális emlékezet.* Bp., Atlantisz, 2004.

21. SZÁZADI TÉNYEK, TENDENCIÁK A GAZDASÁGPOLITIKÁBAN

I zgalmas és igen fontos vállalkozásba kezdett az Akadémiai Kiadó, amikor 2007-ben útjára indította a gazdaságpolitikai kerekasztal sorozatát Muraközy László szerkesztő gondozásában. A sorozat elindítása azért érdemel külön elismerést, mert a gazdaságpolitika az elmúlt évtizedekben az újklasszikus makroökonómia dominanciája következtében szinte teljesen kiszorult az akadémiai közgazdaságtanból. A fősodor közgazdászai a gazdaságpolitikára úgy tekintettek, mint egy gyanús elfajzásra, amely a tiszta és fennkölt közgazdasági elméletet alantas (politikai) célokra használja. Holott valójában a közgazdaságtant nem önmagáért műveljük, hanem azért, hogy megértsük a gazdasági összefüggéseket és próbáljunk értő módon beavatkozni a folyamatokba, korrigálni a nem kívánatos elhajlásokat. Különösen így van ez a mai válságos időszakban. Köszönet tehát az Akadémiai Kiadónak a sorozat elindításáért.

Az öt éve indított gazdaságpolitikai sorozatnak immáron ötödik kötetét tarthatjuk kezünkben, amely a *Földobott kő?* címet viseli. A továbbiakban csak ezzel a kötettel foglalkozunk, a sorozat korábbi elemeinek elemzésére helyhiány miatt nem térhetünk ki. Az Ady versére emlékeztető cím igen jól jellemzi azt a helyzetet, amelyben a magyar gazdaság leledzik, a meg-megújuló modernizációs kísérletek, nekifeszülés, majd a sikertelenség következtében a visszahullás, és aztán az újabb nekigyürkőzés váltják egymást. A kötetben lévő hét tanulmányra azonban már kevésbé találó ez a cím, ugyanis a tanulmányok egy nem elhanyagolható része nem ezzel, hanem általános, nemzetközi gazdaságpolitikai kérdésekkel foglalkozik.

A kötet a szerkesztő, Muraközy László bevezető tanulmányával kezdődik. A túl hosszúra sikerült bevezető alapvetően két részből áll, az első mintegy gazdaságtörténeti keretet kíván adni a hét tanulmánynak, felvázolva a pénzügyi válság kitörése előtti békés időszakot, amelyet a nyugati mainstream közgazdászok előszeretettel neveznek „Great Moderation”-nak (nagy mérséklődés), majd a válság kitörése után alkalmazott gazdaságpolitikákat értékelte. A szerző szerint kifejezetten hibás volt az az amerikai (és európai)

gyakorlat, amely monetáris és fiskális eszközökkel jelentős állami forrást pumpált a magángazdaságokba. Egyfelől azért, mert ez nem hozott gyors eredményt, a fellendülés nem indult el, ugyanakkor viszont az adósságválság felé sodorta a fejlett országokat. Megítélése szerint igaz ugyan, hogy a többletforrások elmaradása miatt „...nagy társadalmi és politikai feszültségekhez vezetett volna a mélyebb recesszió, de utána feltehetően hamarabb fejlődési, növekedési pályára állhattak volna a fejlett országok, hosszabb távon jobban járhattak volna.” (25.) A recenzens nem osztja ezt az optimizmust, mert nem bízik feltétel nélkül a schumpeteri teremtő rombolás elméletében, a piac önhelyreállító erejében.

A bevezetés második része (sok esetben talán túl részletesen) ismerteti a hét tanulmányt. Ugyanakkor megpróbálja közös értelmezési tartományba helyezni az egyes tanulmányokat. A kínálkozó közös vonatkoztatási alap a Great Moderationot a mélyülő válságig terjedő időszak gazdasági tényei és gazdaságpolitikai akciói. Csakhogy ez a válság igen különböző módon érintette az Európai Uniót és Magyarországot, ezért nehéz párhuzamba állítani őket. Megkockáztatható, hogy az elmúlt évek magyar gazdasági válsága akár a világgazdasági válságtól függetlenül vizsgálható és értelmezhető lenne. S ha ez a feltételezés igaz, akkor ennek van egy igen kellemetlen következménye is: hiába ér majd előbb vagy utóbb véget a világgazdasági válság, az a mi helyzetünkön lényegileg nem fog változtatni, hacsak nem teszünk komoly reformlépéseket.

A kötet első tanulmánya *Király Júlia és Banai Ádám* gazdasági esszéje a devizahitelezés problémájáról. Nyilván nem kell taglalni a téma fontosságát, hiszen szinte a gazdaság minden területén nap mint nap találkozhatunk ezzel a nyomasztó gonddal. A szerzők célja az volt, hogy túllépjenek hétköznapi sztereotípiákon, „az ostoba háztartások és a gonosz bankárok” sémáján, és ehelyett a kialakult helyzet sajátosságain keresztül mutassák be azt, hogy az adott szituációban az egyes szereplők azt tették, ami akkor és ott logikusnak, racionálisnak látszott. Ezen az alapon sokkal szakszerűbb elemzést és árnyaltabb képet adnak a devizaeladósodás kialakulásáról és következményeiről, mint amit a korábbi hasonló tárgyú írásokban olvashattunk. Van viszont egy érdekes – lehet, hogy a szerzők által nem is szándékolt – folyománya a sajátos közelítésmódjuknak, ez pedig a főirányú közgazdaságtan racionalitási posztulátumának a megcáfolása. Ha ugyanis mindegyik

szereplő racionálisan viselkedik, akkor a mainstream tanítása szerint az egész piaci rendszer célirányosan, optimális módon fog viselkedni. A devizaadósság esetében azonban optimális helyzetről távolról sem beszélhetünk, miközben mindenki azt tette az adott helyzetben, amit tennie kellett – legalábbis a szerzők szerint.

Mindazonáltal megkockáztatható egy másik, nem racionális viselkedést feltételező magyarázat is. 1. A fiskális alkoholizmusban elmerülő kormányzat az egyre nagyobb finanszírozási igénye miatt felhajtja a kamatlábakat. 2. A fogyasztásukat simítani szándékozó háztartások – amelyek hibásan csak átmeneti visszaesésnek értékelték a 2006-tal kezdődő jövedelemcsökkenéseket – az alacsonyabb kamatú devizahiteleket vették igénybe. 3. A kereskedelmi bankok a nemzetközi pénzügyi buborékokból csak az olcsó pénzbőséget érzékelve örömmel adtak egyre fokozatosabb ügyfeleknek is hitelt. 4. Az inflációs célkövetést folytató MNB csak a forinthitelek kamatlábjával törődött és figyelmen kívül hagyta a külső források beáramlását (jóllehet nem is nagyon lett volna eszébe ezek korlátozása).

A második tanulmány *Györfly Dóra* munkája, amely a rövid táv uralmáról szól, arról a jelenségről, hogy a hazai kormányok rendre csak rövid távú megoldásokat próbálnak adni azokra a problémáinkra, amelyek pedig már hosszú ideje makacsul visszavisszatérnek. Sokan azt várták (többek között e recenzió írója is), hogy a 2010-es választások után kétharmados többséget szerzett kormányzat majd nekifog a nagy intézményi átalakításnak és a strukturális reformoknak. De nem így történt, továbbra is maradnak az átmeneti megoldások, az állandó kiigazítások, az ad hoc jellegű beavatkozások, rögtönzések. A szerző arra keresi a választ, hogy vajon mi az oka annak, hogy ilyen gyenge a magyar gazdaság teljesítménye, és a gazdasági szereplők is csak rövid távra hajlandók tervezni. A magyarázatot az intézményi közgazdaságtanban leli fel, amely ugyancsak mostohán kezelt területe a főirányú közgazdasági gondolkodásnak.

A szerző szerint a gazdasági teljesítmények szempontjából döntő jelentőségű az intézmények működőképességének a biztosítása. A gazdasági szereplőknek rendszeresen bizonytalan jövőre vonatkozó döntéseket kell hozniuk (beruházás, termelés). A stabilan működő intézmények segíthetnek a bizonytalanság csökkentésében. Ha azonban az intézmények kiszámíthatatlanul működnek,

ha komoly bizalmatlanság merül fel a működésükkel kapcsolatban, akkor ez jelentősen visszavetheti a gazdasági aktivitást. S Győrffy Dóra szerint éppen ez történt Magyarországon az elmúlt évtizedekben, az intézmények állandó változtatásával kiszámíthatatlan környezetet teremtettek és szisztematikusan megakadályozták a társadalom szabálykövető magatartásának megerősödését. A szerző megítélése szerint a helyzet az elmúlt két évben sem javult, a kétharmados felhatalmazással „az új kormány nem csupán nem élt, hanem a jogállamiság alapvető normáinak a megkérdőjelezése, sokszor nyílt tagadása révén a több évtizedes problémákat tovább mélyítette” (122.).

A kötet harmadik tanulmányát *Tóth István György és Keller Tamás* írta, témája pedig az újraelosztás iránti kereslet Magyarországon nemzetközi összehasonlításban. A szerzők tanulmányukban arra a kérdésre keresik a választ, hogy vajon a redisztribúció és az állami gyámkodás igénye miért marad fenn demokratikus körülmények között és piacgazdasági környezetben. A magyarázathoz nemzetközi empirikus vizsgálatok eredményeit dolgozták fel a szerzők. Az újraelosztás iránti kereslet alakulásában az általános társadalmi-demográfiai tényezők mellett kiemelt fontosságúak az országspecifikus jellemzők is. A nemzetközi vizsgálat tanúsága szerint az EU-ban az újraelosztás iránt Hollandiában volt a legkisebb kereslet, míg a legnagyobb Görögországban, Cipruson és Magyarországon. Ez a markáns különbség nem magyarázható pusztán a jövedelemkülönbségekkel és a szegénység fokával. Itt mindenképpen figyelembe kell venni azokat a rögzült értékeket, társadalmi viselkedési módokat, amelyek történelmileg alakultak ki.

A szerzők rámutatnak, hogy sajátos csapdahelyzet alakult ki ennek kapcsán: a magyar társadalom nagyobb része érdekelt az újraelosztásban, és ezért az újráválasztásukat akaró kormányoknak az igényeket kiszolgálva fenn kell tartani a redisztribúció magas fokát. Vajon meg lehet-e szabadulni ettől az örökségtől? Ha nem is könnyen, de talán igen. Mert valójában kettőn áll a vásár, ugyanis nemcsak a masszív kereslet tartotta életben a magas újraelosztási arányt, hanem a – tanulmány által nem tárgyalt – kínálati oldal is. A mindenkori kormányzatoknak az az igyekezetük, hogy a társadalom nagy részét közvetlen függőségi állapotban tartsák, nehogy önálló egzisztenciák alakulhassanak ki. Így egyébként már az is könnyebben megérthető, hogy miért rögzültek ezek a paternalis-

ta értékek a magyar társadalomban. Mindebből az is következik, hogy a nagy újraelosztási aránytól csak úgy lehet megszabadulni, ha a kormányzatok viselkedése is markánsan megváltozik.

A kötet következő tanulmánya az európai országok fiskális politikáit értékeli, szerzője a kötet szerkesztője, *Muraközy László*. A szerző nemzetközi kutatásokra alapozva tekinti át, hogy miként alakultak az egyes országokban a kormányzati kiadások, az általuk elért teljesítmény és hatékonyság a válság előtti időszakban. Megállapítja, hogy nincs mechanikus kapcsolat a kiadások nagysága és a kormányzati teljesítmény (oktatás, egészségügy, adminisztráció, infrastruktúra, elosztás, stabilitás, gazdasági növekedés) között. Például a skandináv országok magas állami kiadások mellett igen jelentős teljesítményt tudhatnak magukénak, miközben a déli-mediterrán országok teljesítménye messze elmarad nemcsak ettől, hanem a kiadásaik által indokoltnak tekinthető szinttől is. De arra is találhatunk példát, hogy viszonylag kis terjedelmű állami apparátusok rendre magas teljesítményeket érnek el (pl. Írország, Svájc, Luxemburg). Magyarország, talán nem meglepő módon, a viszonylag nagy állami apparátus és alacsony teljesítmény kategóriába került az értékelő elemzések során.

A nemzetközi kutatások tanúsága szerint igen problematikus a kormányzati munka hatékonyságának az értékelése, mert egyfelől nem jól számszerűsíthetőek a minőségi tényezők, másfelől pedig a számszerűsíthető eredményekben különíthető el egyértelműen, hogy mi az, ami a magán-, illetve az állami szféra tevékenységének tudható be. A gazdasági növekedés és az állam méretének összevetése alapján a nyugati kutatók definiálták a kormányzat optimális méretét. Ehhez az optimumhoz mérték aztán az egyes országok tényleges helyzetét, meghatározva ennek révén, hogy milyen mértékű karcsúsításra volt és van szükség. A tanulmány egyik fő mondanivalója az, hogy azok az országok, amelyek a válság kitörése előtti „békés” időszakot okosan arra használták, hogy közelítették (gyakorlatilag csökkentették) a kormányzati szektoruk méretét az optimálishoz, azok sokkal jobban helyt tudtak állni a válság időszakában is. Elképzelhető azonban – egy alternatív magyarázatként – az is, hogy a sikeres országok nem valami optimumhoz próbáltak igazodni, hanem „csak” rugalmas rendszerük van, amely folyamatosan alkalmazkodni képes a körülményekhez, akár nyugodt, akár válságos időszak van.

A görög válság erőteljesen ráirányította a figyelmet az euróövezet működésének és szabályozásának anomáliáira. *Benczes István Kihívások és dilemmák az Európai Unióban* című tanulmányában ezzel a problémával foglalkozik. Megállapítja a lehetetlen hármas-ság közgazdaságtanban jól ismert tételének alkalmazása segítségével, hogy a Monetáris Unió nem tartható fenn három tényező, 1. kilépés, 2. kimentés, 3. államcsőd együttes tagadása mellett. Egyszerűbben fogalmazva: ha egy tagország válságba kerül, akkor vagy azt a lehetőséget kell megadni számára, hogy kiléphessen (ez jelenleg nincs szabályozva az EU-ban), vagy ha nem akarják engedni a kilépést, akkor a tagországoknak kollektíven segíteni kell a válságtól való megszabadulásban (ezt a beavatkozást a ma érvényes uniós jogszabályok egyenesen tiltják). És végül, ha az előző két lehetőség nem áll fenn, akkor csődeljárás alá kell vonni az adott országot, amelynek a szabályai azonban mind ez ideig nem kerültek kidolgozásra.

A szerző szerint tehát a görög válsághelyzet és az esetleges későbbi kritikus helyzetek megfelelő kezelése érdekében az uniónak dönteni kellene, hogy melyik megoldási lehetőséget nyitja meg a három közül. Ez nyilván nem pusztán közgazdasági, hanem politikai kérdés is. Nem véletlenül húzza-halasztja az egyértelmű állásfoglalást a közösség. Markánsan egyik változat mellett sem kíván állást foglalni, hanem azzal próbálja meg elkenni a problémát, hogy a második és a harmadik opció esetében felpuhítja a szigorú tiltásokat. Tehát bizonyos feltételek között engedi a megsegítést, a válságos helyzetből való kimentést, és megpróbálta definiálni a rendezett csőd feltételeit, amelyet egyébként Görögország hamarosan ki is fog próbálni. Hogy ezek az intézkedések mennyire lesznek elégségesek, azt most még nem lehet megmondani. Nyilván sok függ attól is, hogy a gazdasági válság milyen irányt vesz. Kedvezőtlen esetben akár az első opció feloldására, a kilépési szabályok kidolgozására és engedélyezésére is sor kerülhet.

A válság kitörése után szinte minden fejlett országban állami beavatkozással próbálták enyhíteni annak negatív hatásait. A nagymértékű állami költségek azonban hamar az államadósággok felhalmozódásához vezettek. Így az eladósodás mára az egyik akut közgazdasági problémává vált. Ezzel a témával foglalkozik *Török Ádám és Kovács Bernadett* a könyv hatodik tanulmányában. A szerzők alapvetően az adósságválságok megelőzésének problé-

máira koncentrálnak írásukban. Ezért sorra veszik az adósságváltságot előrejelző mutatók (elsődleges rés, államkötvények hozamgörbéje, az adósság lejáratú struktúrája, kockázati felár) alakulását. Önmagában az adósság vagy az eladósodottság mértéke nem határozza meg, hogy az mennyire fenntartható vagy sem. Igen fontos, hogy az adósság/GDP hányados milyen növekedési ütemmel és reálkamatlábbal együtt jelenik meg, akár a 100% feletti adósság/GDP hányados is fenntartható hosszú időn keresztül, ha a növekedési ütem meghaladja a kamatlábat. Magyarország esetében azonban sajnos nem ez a helyzet, növekedési ütemünk erősen elmarad a kamatláb mögött. Ezért már a 80%-os adósság/GDP hányadosunk is csak nehezen tartható fenn.

A szerzők komoly teret szenteltek a fiskális szabályok és az intézményi megoldások bemutatására. A fiskális szabályrendszer négy fő elemét különböztették meg: (1) adósságszabály, mint korlát, (2) költségvetési egyenlegcél, (3) kiadási szabály, mint eszköz és (4) költségvetési tanács, mint az egész szabályrendszer támogatója. Ezek közül részletesen foglalkoznak az utoljára említett költségvetési tanáccsal. Megítélésük szerint a költségvetési tanácsnak fontos szerepe van a fiskális politika és az eladósodás kordában tartásában, mintegy intézményi horgonyként őrködik a szabályok betartásán. A fiskális szabályrendszer és a költségvetési tanács magyarországi működésének bemutatása során megállapították, hogy a 2009-ben létrehozott költségvetési tanácsot a 2010-es választások után az új kormány jelentősen átalakította, mégpedig úgy, hogy „az első tanáccsal ellentétben nem törekszik az átláthatóságra, kizárólag a költségvetési törvényjavaslatot véleményezi, nem rendelkezik saját elemző stábbal...” (277.). Mindez odavezethet, hogy a költségvetési tanács nem képes betölteni az intézményi horgony szerepét erős reputációval és hitelességgel, s ezáltal nem tudja a kormányt „elrettenteni” a laza költségvetési politika alkalmazásától.

A kötetet záró hetedik tanulmányban *Csaba László* olyan súlyos kérdéseket feszeget, mint *Haladás vagy hanyatlás? Avagy miért marad le Magyarország?* A szerző szerint az évezred első évtizedének közepén, tehát már jóval a válság előtt, a magyar gazdaság növekedési üteme lelassult és aztán a válság miatt negatívba fordult. S a közeljövő kilátásai sem kedvezőek, mert sem keresleti, sem kínálati oldalról nem látszanak a kibontakozás jelei. „...a 2006-ban

egyszer már elért [GDP]-szintet egy évtized múltán, azaz 2015 végére érhetjük el ismét, miközben számos állam lendületesen javítja helyzetét.” (283.) E súlyos helyzet kialakulásának okait nemcsak a szűken értelmezett gazdaság területén kell keresni, hanem jóval szélesebb kontextusban. Az állandósuló válsághelyzet keretei között nyilván igen nehéz perspektivikus döntéseket hozni, amelyek elengedhetetlenül szükségesek a tartós növekedési pályára állításhoz. A második Orbán-kormány olyan súlyos örökséget kapott, amely nemigen tette lehetővé a távlatos célok érdekében való munkálkodást. Ugyanakkor az egyre inkább alkalmazni kezdett nem konvencionális intézkedések rendre rövid távú, tűzoltó jellegű megoldások voltak, miközben gyengítették a kormány iránti bizalmat és a gazdaságpolitika kiszámíthatóságát.

A szerző szerint a kormányzati munka minősége jelentős hatást képes gyakorolni a gazdasági teljesítményre. E tekintetben komoly problémát jelent, hogy az elmúlt években a kormányzati egybehangolás folyama meggyengült. A minisztériumi összevonások ezen a helyzeten inkább rontottak. Ezzel párhuzamosan egyre inkább elszaporodtak az állami beavatkozások, az egyedi megoldások keresése. Az amúgy is alacsony K+F kiadások további csökkentése, valamint az oktatásból kivont források hiánya előre megjósolhatóan a versenyképesség tartós gyengüléséhez vezetnek. A jövőre vonatkozó kilátások sem igen rózsásak a szerző szerint, mert a világgazdasági dekonjunktúra elmúlásával sem várható, hogy automatikusan visszaállhatunk a 4-5%-os növekedési pályára. Következésképpen az európai élmezőnyhöz való felzárkózás minden bizonnyal több kormányzati ciklusra elhúzódó feladat lesz.

A kötet végére érve nem marad más, mint hogy jó szívvel ajánljam az olvasók figyelmébe e könyvet, amely szakmailag megalapozott, izgalmas, de sokszor vitára is ingerlő és továbbgondolásra érdemes munkákat gyűjtött egy csokorba.

(Földobott kő? Tények és tendenciák a 21. században. Szerk.: Muraközy László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2012. 338 oldal.)

MELLÁR TAMÁS

A HÁBORÚELLENES HADTÖRTÉNETI MÚZEUM

Drezdai egyetemi hallgató koromban inkább kerültem a lepusztult laktanyák főként orosz katonai járművek mozgásától füstös környékét – nem az a hely volt, ahova egy egyetemista vágyott. Egyetlen, furcsa kivétel volt: a mai Stauffenbergallee északi oldalán, a volt szász királyi hadapródiskola épületében szovjet kaszinó működött, ahova – valamilyen rejtélyes okból, nem emlékszem, talán vesztegetéssel? – civileket is beengedtek. A hatvanas-hetvenes évek orosz slágereit nyávogó zenekart hallgatva, torkunkon olcsó vodkát leeresztve ültünk évfolyamtársaimmal a karzaton, és ha időnként megláttunk egy-egy csinos orosz vagy éppen ázsiai szemvágású lányt, loholtunk felkérni táncolni. Ilyen fucsá fraternizálás is volt tehát néha a drezdai laktanyanegyedben, amit a sors keserű ironiája folytán az 1945. februári szörnyű bombatámadás megkímélt. A 2000-es évek elején a véletlen úgy hozta, hogy tartalékos tisztként az immár a Bundeswehr szárazföldi csapatainak tisztiiskolájává átépített, szépen helyreállított, elegáns, modern étkezdével bővített volt hadapródiskolában továbbképző tanfolyamon vettem részt. Dörzsöltem is erősen a szememet: vajon mit mondtam volna harminc évvel korábban, ha valaki ezt jósolja? Feltehetően beszámíthatatlan örültnek tituláltam volna...

A belváros felől közeledve a Stauffenbergallee és a Königsbrücker Strasse sarkában a volt szász királyi arzenál területével kezdődik a laktanyanegyed. Az oroszok jelenléte már csak furcsa emlék, a volt arzenálban elhelyezett, a Bundeswehr által fenntartott hadtörténeti múzeum pedig Drezda legújabb kulturális attrakciójává kezdi magát kinőni. A volt arzenált már 1897-ben szász hadtörténeti múzeumná alakították át – nem közismert, hogy a császári Németország szövetségi állami szerkezetében Poroszország mellett a három másik királyság (Bajorország, Szászország és Württemberg) békeidőben katonai szuverenitást élvezett, és hadseregük csak háborúban került a szövetség elnöki tisztét német császári minőségében ellátó porosz király parancsnoksága alá. 1938–45 közt a Wehrmacht használta az épületegyüttest múzeumként, majd hosszabb szünet után 1972–90 közt az NDK hadtörténeti múzeuma volt, míg Németország újraegyesülése után átvette a Bundeswehr.

Hosszúra nyúlt provizórium után a 90-es évek végén elvi döntés született: a hadtörténeti múzeum megmarad, sőt a Bundeswehr központi múzeumává lép elő, alapvetően új tartalmi és bemutatási koncepcióval. Maga az épület is építészeti attrakció: a neoreneszánsz épülettömbön Daniel Libeskind amerikai építész tervei alapján áttört fémlemez burkolatú ék hasít keresztül. Az ék csúcsa jelképes tartalmat hordoz: arra a pontra mutat, amelynél Drezda bombázása kezdetén a brit légierő ledobta az első célkijelöléseket. Az épület belső tereinek kialakítása nagyvonalú és kerül minden historizálást ott, ahol az eredeti belső térképzés elveszett, viszont a földszint egy pontján az egymást követő korok padlóburkolatainak réteges bemutatásával érzékelteti az épület változatos sorsát. Noha jobbra-balra az épület udvarán itt is láthatjuk a más országok hadtörténeti múzeumaiból ismert szokásos lövegpáncélos-csapatszállító járműegyveleget, az épületben követett kiállítási koncepció alighanem egyedülállóan innovatív. Minthogy a német történelem ismeretében valamiféle hurrápatrióta fegyverés hőstettbemutatóról eleve szó sem lehetett, a múzeumi katonai és civil szakembereknek nem is lehetett más választásuk. A kiállítási leporolló (*Besucherinformationen, Militärhistorisches Museum Dresden*, a világhálón: www.mhmbw.de) szerint mind a múzeum építészete, mind az állandó kiállítás az egyoldalú ábrázolások és régi vizuális beidegződések ellen fordul. A szöveg szerint a kiállítás a látogatókat saját agressziós potenciáljukkal szembesíti, és az erőszakot történelmi, kulturális és antropológiai jelenségként kezeli. A mondat első fele a „political correctness” jegyében kissé kioktató, azonban a zsidó és keresztény hagyomány nyelvére lefordítva úgy is értelmezhető, hogy mindnyájunknak számolnunk kell a bennünk munkáló eredendő bűnnel, ami válsághelyzetben – például fegyveres konfliktus esetén – nem mindig a legjobb tulajdonságainkat hozza felszínre.

A klasszikus időrendi prezentációt az épület régi részében láthatjuk, míg a Libeskind tervezte „ékben” tematikus körsétát tehetünk. Érdekes az egyes témakörök nevét felsorolni: katonaság és technológia; védelem és pusztítás; állatok a katonaságnál; háborús szenvedés; a testek formációja; politika és erőszak; katonaság és zene; katonaság és divat; katonaság és nyelv; háború és játék. Az „állatok a katonaságnál” kategóriában a rendezők persze nem a

jóformán minden hadseregnél bőséges „biotópot” találó, a neki kiszolgáltatót embereket fantáziadús módszerekkel megalázó kétlábúakra gondoltak, hanem Hannibál elefántjaitól kezdve a lovasság évezredes hagyományán át a jelentést, lőszert szállító, aknákat nyomozó kutyákig, sok olyan néglábú, akiknek szolgálataival gazdáik hol többé-kevésbé visszaéltek, hol valóban csaknem szimbiotikus egymásrautaltságban kölcsönösen megbecsülték egymást. Hátborzongató a „szenvedés” témakörben a különféle protézisek hűvösen tárgyilagos bemutatása. Többé-kevésbé szabályos időközönként visszatérő divatmotívum a katonai jellegű válllapok, a terepszínű és khaki anyagok használata, nem is beszélve a brit klasszikusról, a közvetlenül katonai eredetű trencskótról. A „testek formációja” témakörben a tömegek egyenruhába öltöztetése, az egyedi személyiségjegyek tudatos eltüntetésére irányuló kincstári törekvés és ezzel szemben az egyes katona többé-kevésbé sikeres küzdelme saját egyéniségének megőrzésére alkotja a bemutatott ellentétpárt. Hosszú vitrinben láthatjuk egy katona történetét a behívótól az obsitig vagy adott esetben a halálig. Mellette a falon 13 000 ólomkatona-szerű, csukaszürke egyenruhájú kisplasztikát láthatunk, egyetlen, színesre festett apró bábu, a szinte elveszett egyén kivételével. A szám nem véletlen: a kiállítás rendezői szerint az első világháborúban 48 óránként ennyi katona halt meg. Igen tanulságos a „védelem és pusztítás” ellentétpárja – a csaknem függőlegesen, egymással parhuzamosan felülről a látogatót fenyegető bombák, lövedékek sokasága, miközben sérült bunker-, óvóhelyrészletek jelzik: ténylegesen megbízható védelem nincs, csak állandó versenyfutás a két ellentétes cél között. Hasonlóan bemutatva régi körhintákról származó, meglepően élethű „páncélosokat”, „harci repülőket” láthatunk, melyek családok, gyerekek szórakoztatását szolgálták...

Az időrendi kiállítás ehhez képest a dolgok természetéből adódóan valamivel konvencionálisabb, de itt sem egészen: a vitrineket kísérő apró táblákon rövid életrajzok szerepelnek, közka-tonáktól uralkodókig bemutatva a szereplők egész spektrumát. Nem hiányoznak persze a látványos tárgyak sem, a kézfegyverektől és egyenruháktól ágyúk darabjain át tengeri csatákat ábrázoló festményekig, mely utóbbiaknál jól látszik, hogy a művészeti egyik klasszikus toposza hogyan alakult át lassan a propaganda eszközévé. Az időrendet nem lehet a tematikus összefoglalóktól

elválasztani, így azon belül külön rész foglalkozik a hadviselés és a gazdaság összefüggéseivel, a hadiipartól az első világháború éhségéveinek póttermékeiig.

Lehetetlen valamennyi érdekesség méltatása, néhányat mégis érdemes kiragadni. Poroszország és a Habsburg-monarchia bonyolult viszonyának ábrázolásában érezhető a kiegyensúlyozottságra törekvés. A dán–német háborúnál az oeversee-i ütközet jóformán ugyanolyan hangsúllyal szerepel, mint a düppeli sáncok megrohanása. Látszik az is, hogy a porosz–osztrák „testvérháború” a porosz félnek alapjában véve kissé kínos volt, az 1866-os haditettekért nem is adományoztak vaskeresztet – a Napóleon elleni, közösen megvívott felszabadító háborúk hagyományával aligha lehetett volna összeegyeztetni. A kiegyezés utáni kort egyébként Ferenc József magyar adjusztálású egyenruhás arcképe illusztrálja.

Egy másik jellegzetes tárgy a weimari Németország kicsiny, szinte jelképes haditengerészetének lobogója. A fekete-vörös-arany nemzeti színek csak apró mezőben a bal felső sarokban tűnnek fel, a fő színek azonban a levitézlett császárság fekete-fehérvörös sávjai, középen a vaskereszt ábrázolásával. Kevés jelképen lehet jobban megragadni a „demokraták nélküli demokráciát”, a weimari köztársaságot feszítő belső ellentéteket és a hadsereg kicsúszását a demokratikus politikai ellenőrzés alól.

A náci korszakban, legkésőbb a világháború alatt, óhatatlanul felmerült az a kérdés, hogy hol vannak a katonai lojalitás határai, meddig kell nyilvánvalóan embertelen és esztelen parancsoknak engedelmesskedni, és hol kezdődik az ellenállás erkölcsi igazoltsága, sőt kényszere. A Wehrmacht Hitler számára kezes hatalmi eszköznek bizonyult, holott többször is lett volna lehetősége megszabadítani a világot és Németországot tőle. A legkomolyabb kísérlet az 1944. július 20-i merénylet és a hozzá kapcsolódó „Operation Walküre” – az eredetileg belső felkelés letörésére irányuló terv szellemes átkalibrálása Hitler és a náci vezetés kikapcsolására közismert okokból (többek közt a dilettáns végrehajtás miatt) megbukott. Megrázó dokumentumok a kivégzésük előtt álló felkelők levelei hozzátartozóikhoz, amelyekből az állandó kiállítás szemelvényeket mutat be.

A második világháború utáni Bundeswehrnek éppen ezért egyik lényeges alapköve az „Innere Führung”, a belső vezetés,

az egyenruhás állampolgár eszménye, aki beöltöztetésekor nem adja le se eszét, se állampolgári jogait, és aki nem köteles az alkotmány szabta határokat áthágó, mindenki számára felismerhető módon az emberi jogokba ütköző parancsot teljesíteni. Hogy a mai, az újraegyesülés utáni Bundeswehr az alkotmányos politikai vezetés konkrét veszélyekben is megbízható, lojális eszköze, azt a rendezőknek egy huszárvágás-szerűen találó együttessel sikerült bemutatniuk. Vitrinben láthatjuk az ISAF keretében szolgáló német csapatok egyik terepjáróját, amely Afganisztánban házi készítésű aknára futott és tönkrement. A vitrin bal alsó sarkában – oda kell figyelni, hogy az ember lássa, miről van szó – Angela Merkel szavazókérdéseit láthatjuk: a kancellár asszony is képviselői minőségében szavaz, ha a Bundestag német csapatok külföldi bevetéséről dönt. A parlament minden bevetést és annak esetleges meghosszabbítását név szerinti szavazással hagyja jóvá, a képviselők az adott pillanatban élet-halál urai. A hidegháború súlyos és nyomasztó mindennapi fenyegetése szerencsére absztrakt maradt, a békefenntartó akcióknak azonban immár számos halálos áldozata van – nem is beszélve a lelkükben megrendült, súlyos poszttraumatikus szindrómával küzdve hazatérő katonák egyre nagyobb csoportjáról. Hivatásos katonákkal beszélgetve, előbb-utóbb legtöbbször felelegeti: a parlament, a társadalom alkotmányosan erre felhatalmazott szerve küldi őket életveszélybe, és tisztességes javadalommal, orvosi ellátással törvényesen gondoskodik is róluk. Visszatérve, a bürokratikus mindennapok azonban gyakran másképpen néznek ki – sokan éppen a traumatizált katonákat még mindig szimulánsnak tekintik, ami nem éppen mozdítja elő visszailleszkedésüket a társadalomba. Pedig az általunk választott parlament küldte őket veszélybe, mindnyájunk megbízásából viszik bőrüket vásárra – éppen ezért megérdemlik mindnyájunk fokozott támogatását. Ez is az új múzeum egyik tanulsága.

BRENNER JÁNOS

EURÓPA LEGJOBB ÉPÍTMÉNYEI

A Bécsben ez év júliusától októberig látogatott vándorkiállítás *Europas beste Bauten* címmel nagyméretű fényképekkel és szemléletes makettekkel a 2011. évben az Európai Unió kortárs építészeti díjával kitüntetett alkotásokból mutatott be válogatást. A 60 000 euróval honorált díjat – a Mies van der Rohe Awardot – az unió és az Európa Parlament kijelölt bizottsága, valamint a barcelonai Mies van der Rohe Alapítvány 1988 óta két évente adományozza.

A díj névadója, az aacheni születésű német Mies van der Rohe (1886–1969) korán csatlakozott a modern építészet úttörőihez. Self-made man volt. Paul Bruno és Peter Behrens voltak mentorai. Behrens irodájában együtt dolgozott Walter Gropiusszal és Le Corbusier-vel. 1927-ben már a Deutscher Werkbund alelnöke volt, amikor ez a húsz évvel korábban a gyárosok és a művészek szövetségéként alakult szervezet a stuttgarti Weissenhof Siedlung mintalakótelepét építette. Mies maga is bemutatta ott egyik épületét. 1929-ben a weimari Németország megbízta a barcelonai világiállítás német pavilonjának tervezésével. Egy évvel később Brnóban a később híressé vált Tugendhat lakóházat építette. 1933-ban rövid időre a Bauhaus vezetője lett. 1937-ben az USA-ba emigrált, ott a Chicagói Egyetem tanáráként épületeivel világhírnévre tett szert. Hosszú élete végéig következetesen hasonló elvek alapján épített, műveit vasbeton és acél tartószerkezettel, üveghomlokzattal építette, és mindenkor a precizitás és a perfekció jellemezték architektúráját.

A Bécsben bemutatott vándorkiállítás egyik érdekessége az a tábla, amely azt magyarázta, mi köti Mies van der Rohét az alapítványt tevő Barcelona városhoz. Az 1929. évi világiállításon a tervei szerint épített és említett német pavilont a kiállítás bezárását követően elbontották. Az elmúlt évszázadban ez megannyi értékes kiállítási pavilonnak lett a sorsa. De évtizedekkel később, amikor a modern építészet kezdete történeti értékévé érett, a pavilont 1988-ban a régi helyén újraképzették. Az eredeti épület maradványaként a kiállításon az egyik acél tartóoszlop tönkjét be is mutatták.

A Mies van der Rohe Award zsűrijéhez a 2011. évi kikitüntetéshez beérkezett 343 pályaművet az elbírálás során három lépcsőbe sorolták. Nyolc tervből – az úgynevezett „finalist” tervek közül – válogatták ki a díjnyertest és az ugyancsak díjazott „Emerging architects special mention”-t, vagyis az „Említendő ígéretesen kü-

lönlegeset”. A második lépcsőben a díjra finalistaként a végső döntés előtt még esélyesnek tűnt hat terv szerepel. A harmadik lépcsőben a vándorkiállítás céljából további, nem díjazott, de bemutatásra érdemesnek tartott 37 tervet választottak ki. Így a kiállításon 45 terv szerepelt. A bécsi kiállításon ezenkívül egy külön táblán látható (előhívható) volt 20 terv, melyek a kiállításon nem szereplő osztrák pályaműveket szemléltették. De kettő amúgy is a kiválasztott és bemutatott 45 között szerepelt.

A 2011. évi Mies van der Rohe Award kitüntetett nyertese a berlini Neues Museum helyreállításának tervezője: David Chipperfield Architects lett, Julian Harrap építész közreműködésével. A Neues Museumot 1839–1859 között a Schinkel-tanítvány August Stüler építette, aki IV. Frigyes Vilmos porosz király építészeti tanácsadója volt. Ez volt Stüler egyik fő műve. Stüler 1861-ben készült pályaterve alapján épült Pesten a Magyar Tudományos Akadémia székháza is Skalnitzky Antal magyar építész közreműködésével. A berlini épület a második világháború végére romhalmazzá maradt. A helyreállításra 1997-ben meghirdetett tervpályázat nyertesének munkájával 2009-re épült újjá. A Velencei Charta műemléki előírásainak megszeméltetésével, az elveszett épületrészek korrekt, de mind téralkotás, mind kompozíció és részletképzés tekintetében hatásos architektúrájával jelenik most meg. A régi épülethez néhány kiegészítő szárny csatlakozik. A tervpályázat zsűrije nyilván a korrekt és hatásos műemlék-helyreállítás magasrendű teljesítését díjazta.

Az „Emerging architects special mention” címmel kitüntetett második helyet a spanyolországi Gironban álló Collage House tervezéséért Ramon Bosch és Bet Capdeferro építészek nyerték el. A közösségi épület a történeti belváros egykori zsidó negyedében romos állapotban fennmaradt, Capdeferro asszony ősei között a mesterépítőként működött nagyapa alkotásának újraélesztése. A terv fő érdeme, hogy az új szerkezetek és felületképzések a régi fa, téglá, kerámia építőanyagokhoz és a régi vakolathoz finom érzékeléssel hasonulnak, mégis különválnak. Ezt szolgálja a gazdag kolorit is. A kiállításon bemutatott képek azt mutatják, hogy minden részlet a kortárs építészet eszközeivel igazodik a régihez. Az ablakoknál és a lépcsőknél ez különösen szembeütő. Érdem a gondosan képzett apró részletek finomsága is. A két részből álló épület jól illik a sűrűn beépített környezethez és minden tekintetben a genius locit mutatja. A zsűri nyilván a városépítészeti értéket is díjazta.

A BERLINI NEUES MUSEUM

A 2011-ben Mies van der Rohe Awarddal kitüntetett műemlék-helyreállítás

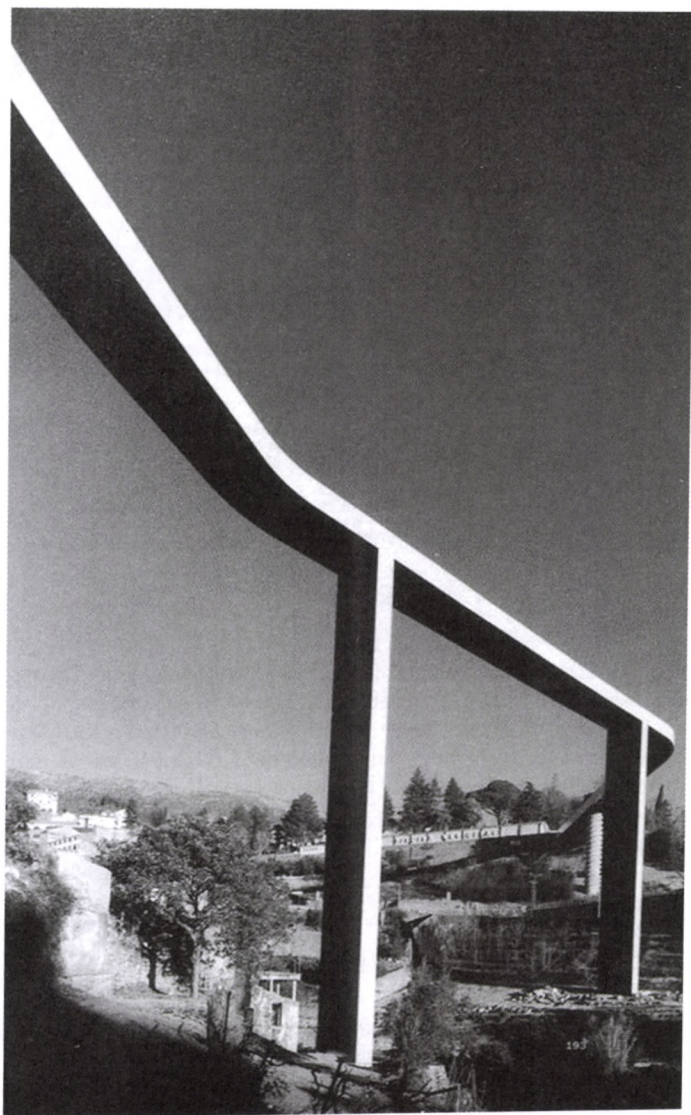
A hat „finalista” terv között van az arnhemi revitalizációs centrum (Koen van Velsen terve) és a dán rádió koncertháza (Jean Nouvel terve). Ez utóbbinak impozáns terme az ismert építész remekműve. Ebbe a kiemelt kategóriába került az athéni Akropolisz múzeum is (Bernard Tschumi terve), melynek kompozíciója nehezen volt a történeti környezethez méltóan kialakítható. „Finalista” terv a brüsszeli Bronks színház (Martin de Maeseneer terve) és végül az impozáns római XXI. Századi Művészeti Nemzeti Múzeum, a MAXXI (Zaha Hadid és Patrik Schumacher terve). Ez utóbbi a kortárs művészet bemutatására Olaszországban elsőként szakosodott nagyszabású vállalkozás, melynek architektúrája szerintem különös figyelmet érdemel.

A továbbiakban ne folytassuk a sok szép terv ismertetését, erre ez a mi műfajunk nem biztosíthatja a szükséges terjedelmet. Inkább vonjunk le néhány következtetést. Az első, hogy a kiválasztott épületek nagy hányada műemlék illetőleg városépítészeti érték. Így az

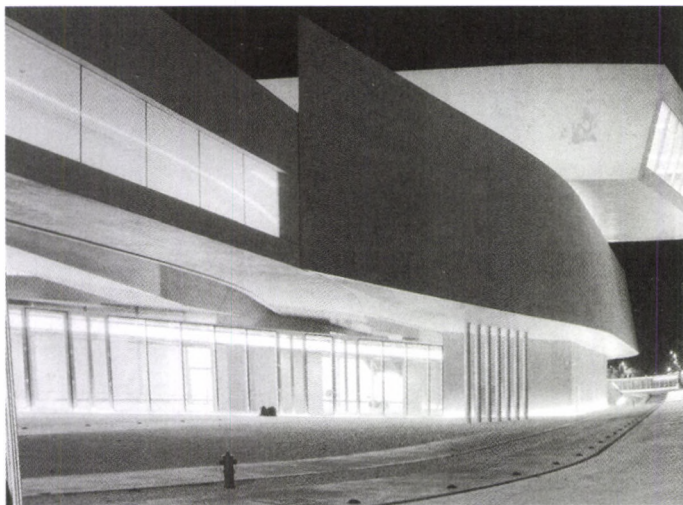
alsó-ausztriai Altenburg apátságának helyreállítása is, melyben az egyik tervező a külföldön élő magyar Pálffy András (Jabornegg és Pálffy iroda). Egy másik feltűnően értékes épület szerintem az Innsbruck történeti belvárosának régebbi többszintes házakkal szegélyezett gyönyörű utcájában, a csodálatos tájképi háttérrel koronázott városképhez a korszerű kereskedelem fontos elemeként mesterien illeszkedő Tyrol áruház (mely ugyancsak az awardot elnyerő David Chipperfield Architects terve). Megragadott engem az a fából épített kápolna is, melyet a Maria és Lech Rovinski építészpáros a galíciai Tarnow közelében, a Visztula partja mentén szép táji környezetbe helyezett. Ugyancsak a táji környezethez kapcsolódik a portugáliai Carpinteira folyó fölött cikcakkos vonalvezetéssel a völgyet áthidaló 220 méter hosszú gyalogoshíd (De Graca és Adao da Fonesca terve). A vasbeton völgyhíd egyszerű U szelvényű vályúként három sima karcsú hasábpilléren nyugszik. A völgyet áthidaló sétány a részben szögletesen tört, részben íves vonalvezetéssel leküzdötte az objektum hosszúságából fakadó monotonitást. Még egy magyar építész nevével is találkozhatunk, Vass Andráséval, akinek Erich Hubmannal jegyzett terve az olasz Rivoli városhoz vezető új úttal városrendezési-közlekedési munkával hívta fel magára a figyelmet. A finn Kuokkalában épített templom az oly gazdag finn templomépítési hagyomány töretlenségét bizonyítja (Lassila, Hirilampi és Jansson építésszek terve). A spanyolországi Avila város mellett épített kiállítási és konferenciaközpont a tájba illesztett festői kompozíciójával, a tömegalkotás játékaival és egyben puritanizmusával egyszerre gyönyörködtet (Francisco Mangado terve).

Ez a kiválasztás részéről bizonyára szubjektív, mint ahogy lehet, hogy a háromszázból bemutatott félszáz válogatása is az, noha az a zsűri estleges szubjektivitása volt. Sajnálatos, hogy magyar terv nem került a kiállításra méltatottak sorába. Érdekes, hogy a spanyol-portugál építésszek milyen szép számban szerepelnek, és figyelemreméltó a horvát és a szlovén építésszek munkássága is.

A magam részéről levont további következtetés, hogy az ötletgazdag terveket részesítették előnyben, ami a kiállítás színvonala érdekében természetesen elsőrendű szempont. De ezek mind értékek is. És ezért a kiállítás legfontosabb és szerintem megnyugtató tanulsága, hogy fél évszázaddal a második világháború után a világban gazdasági pozíciójának erősítéséért küzdő Európa, mely közös külügyi politika és közös hadügyi ütőképesség hiányában, valamint csak

VÖLGYET ÁTHIDALÓ GYALOGOSHÍD, *Portugália*

A RÓMAI XXI. SZÁZADI MŰVÉSZETEK NEMZETI MÚZEUMA
*A 2011. évi Mies van der Rohe Award zsűrije által
a döntőbe juttatott épület*

részleges pénzügyi egységgel áll a megméretettségben, ez az Európa építészeti tekintetben ma is az élvonalat képezi. És ez lényeges.

Szomorú viszont az, hogy a kiállítás látogatottsága gyér. Megkérdeztem a teremőrt, hogy aznap (hétköznap) hányan voltak már megnézni Európa legjobb épületeinek tárlatát, vándorkiállítását. Alig ötvenen-százan. Riasztó kortűnet.

KUBINSZKY MIHÁLY

SZABADULÁS

Nem szoktam mostanában felfokozott várakozással menni moziba. Inkább kicsit fásultan, megadóan, kötelességszerűen. Leülök, körülnézek, megszámolom a nézőket. Hat-nyolc, esetleg tizenkettő. Voltam már másodmagammal is magyar filmen. De olyat, hogy a terem – még ha kisterem is – tele legyen, olyat már

nagyon régen nem láttam. Deák Krisztina meg aztán igazán nem tartozott a sikerfilmrendezők közé. Igényes irodalmi adaptációi – *Köd*, *Jadwiga párnája* – szolid szakmai visszhangot keltettek.

Új filmje, az *Aglaja* azonban igazi moziélmény. Aglaja Veteranyi, magyar-román származású, a Ceaușescu-érából családjával kisgyermekként Svájcba emigráló, harminckilenc éves korában öngyilkosságba menekülő írónő, *A gyermek a forró puliszkába esett* című könyvében, amelynek alapján a rendező Parti Nagy Lajossal és Muhi Klárával a forgatókönyvet írta, nagy kincsre leltek. Egy cirkuszos familia története egy gyereklány szemével. A gyermeki látásmód és fantázia találkozása a cirkusz rejtélyes, varázsos, mégis minden pillanatban kegyetlen világával egészen különös minőséget hoz létre. S hozzá korunk egyik alapélménye, a folytonos vándorlás, az idegenség, fajok, kultúrák keveredése családon belül és kívül.

Aglaja elbeszélőként és drámai szereplőként egyszerre van jelen a cselekményben. „Csak addig voltam valaki, amíg meg nem születtem” – hangzik el a döbbenetes mondat, mindjárt a film elején. Anyját a trapézzól viszik a szülőszobába, s nevét is az ápolónőről kapja. S a gyerek minden este átéli az iszonyatos szorongást, hogy anyja lezuhanhat a kupolából, ahol saját haján lóg és közben égő fátylakat dobál. „Folyton anyám halálára gondolok, nehogy váratlanul érjen. Egész nap arra várok, hogy este legyen. Ha anyám nem esik le a trapézzól, előadás után mindannyian tyúkhúslevest eszünk.”

A film első harmadát elviszi, elsodorja a kislány Aglaját játszó Jávor Babet egészen rendkívüli alakítása. Az arcáról, a szeméből minden kiolvasható. Nem koravén, nem tudálékos – valamilyen egészen mélyről jövő tudás sugárzik belőle, nyilván nem függetlenül Máthé Tibor kamerájától, amely szinte együtt lélegzik a szereplőkkel. Pedig a könyvnek azok a mondatai, hogy: „A bánat öregít. Én idősebb vagyok, mint a külföldi gyerekek. Romániában a gyerekek idősen születnek, mert még az anyjuk hasában is szegénység van, és folyton a szülők gondjait hallgatják. Mi úgy élünk itt, mint a paradicsomban. De ettől még nem leszek fiatalabb” – nem is szerepelnek a filmben. A folytonos szorongás, fenyegettség, az idegenség egészen szoros, egymásra utalt anya-lánya kapcsolatot hoz létre. A kislány lesz az órangyala. Pedig Szabine nem mintanya, nőiességét is beveti olykor a karrier érdekében, s a kislány ezt megérzi és megbosszulja. A kislány aggódása akkor

nő a tetőpontjára, amikor Szabine megveszi a vietnami artistanőtől a legveszélyesebb számot, az acélhajú nőt. Sztár lesz, de egy előadás után a hatóság leleplezi, hogy gyerekeit nem járattja iskolába, és Aglaja nővérével együtt intézetbe kerül. Egy reggel megjelenik apja, de csak nővérét viszi el, mert elváltak, és Aglaja az anyjánál marad. Anyja viszont csak hét év múlva jön érte. A fiatalság múlásáról nehezen tudomást vevő asszony és a lelkiileg sérült kamasz lány kettőse nem ígér idillt, főként hogy az asszonynak egy fiatal srác a menedzsere. Hogy hány éves is Aglaja, mikor kikerül az intézetből, azt nehéz pontosítani, de legyen 14 vagy 16, azt nehéz elhinni, hogy nem jutott el hozzá a hír, a diktátort megölték, már nem kell félniük, hogy hazatérésük után felakasztják őket. Ez egyike a kisebb hibáknak, következetlenségnek, ami felfedezhető a filmben, de végül nem számít. A néző elsiklik fölötte, mert fogva tartja Aglaja és anyja sorsa, összetartozása, s a feszültségben, drámai fordulatokban nem szűkölködő történet. A kamasz, éppen csak nővé érett lányt Móga Piroska játssza hibátlanul. Furcsa, de Ónodi Eszter az anya szerepében, különösen a film második felében, mikor már riválist is lát a lányban, többször él sablonokkal, harsányabb színészi megoldásokkal. Igaz is, milyen legyen egy a színpadról lekényszerülő, a talmi csillogáshoz, fényhez szokott artistanő? Bogdán Zsolt a román származású apa szerepében remekel. Bohócot alakítani ilyen természetességgel, eszköztelenül, ehhez nagyon jó színésznek kell lenni.

Az anya csigolyasérülése után, amelyből részlegesen felépül, már csak a lánynak kínálnak szerepet, de a megalázó, inkább a szexiparba, mint a cirkuszba való szerződéshez nincs kedve, ezért úgy döntenek, Berlinbe mennek az apához. S Aglaja áll az Alexander Platzon, hogy bemutassa az acélhajú nőt, az anyjától megörökölt szerepet. Fél. Talán még annál is jobban, mint amikor kicsi lányként az anyja életéért remegett. Tudja, hogy nem szabad félnie, ezért levágja felcsavart haját egy ollóval, s elvegyül a tömegben.

Felszabadító, katartikus megoldás. Megkönnyebbülünk Aglaja szabadulásán, s szinte csak ekkor tűnik föl, hogy a filmnek sikerült bemutatnia a cirkusz könyörtelen, önfeláldozást kívánó világát minden direktség, minden horror-effektus nélkül, s sikerül a szabadságról, a személyiség hétköznapiakon vívott szabadságharcáról gondolkodtatni a nézőt indirekten, szinte könnyedén. S csak később gondolunk rá, hogy Aglaja Veteranyi sajnos alig negy-

venévesen mégis öngyilkos lett, pedig a cirkuszt ő is lecserélte a színházra és az írásra.

A magyar filmtől elszokott nézők elvarázsolva ülnek a nézőtéren, s élvezik a mozit, a bár koprodukcióban készült, de mégis magyar filmet. De úgy tűnik, fogékony a külföldi közönség is a film finom érzelmességére, drámai erejére, mert Deák Krisztina filmje már első külföldi bemutatkozásakor két díjat hozott el az antalayai fesztiválról, a legjobb film és a török kritikusok díját.

TÓTH KLÁRA

HITEK ÉS VÁLLALKOZÁSOK

A nagy hírügynökségek szeptember elején röpitették világgá Sun Myung Moon tiszteletes halálhírét. A 92 esztendőes valásalapító – hívei szerint – gyakorló messiás volt, és ebben a minőségében Jézus Krisztus félbehagyott művét fejezte be a földön. Moon 1954-ben alapította a „Szentlélek Egyesület a Világ Kereszténységének Egyesítéséért” nevű szervezetét, amely főképpen Dél-Koreában és Japánban szerzett híveket, de a fél világon elterjedt – néhány év óta még Magyarországon is van képviselőjük. Habár fontos küldetésük elvileg a keresztény egyházak egyesítése lenne, nemigen tekinthetők kereszténynek, hiszen szerintük nem befajezott a megváltás, mivel Keresztelő Szent János nem támogatta kellőképpen Jézust művének kiteljesítésében. Ebből következően Jézus Isten küldötte, de nem isteni személy.

Az eredetileg presbiteriánus Moon tiszteletes nevét a világ keresztényei így valószerűleg nem a nagy vallásegysítésről ismerik, hanem az Egyesült Államokban különféle bírósági ügyekből és a tömeges esküvők tartásáról, a világ többi részén pedig Emmanuel Milingo érsek botrányáról. A zambiai katolikus főpap pszichés problémákkal küzdött, ezért 1982-ben II. János Pál eltávolította a lusakai érseki székéből. A Moon-szekta pedig – Gabriele Amorth az *Il Messaggero* című olasz lapnak adott nyilatkozata szerint – valósággal Emmanuel Milingo nyomába eredt, és egy depressziós pillanatát kihasználva csapdába csalták. Így került Milingo a világ médiaérdeklődésének középpontjába 2001-ben, amikor New Yorkban a Moon-szekta tömeges esküvőjén maga is megnősült, feleségül véve a nála

harminc évvel fiatalabb koreai nőt, Maria Sungot, akit a szektaalapító jelölt ki számára, méghozzá a menyegző napján.

Sun Myung Moon műve azonban sokkal komolyabb annál, semmint hogy egy szmokingban a saját esküvőjén parádézó afrikai katolikus főpap keltette jelentős médiaérdeklődéssel lehetne jellemezni. A közelmúltban elhunyt Moon az Egyesítő Egyház működtetésére széles alapokon nyugvó bázist épített, melynek két fontos része a gazdasági és a tájékoztatási hatalom, ezért meglehetősen valószínű, hogy műve valamelyest túl fogja élni őt.

Edmund Burke (1729–1797) a maga korának angol parlament-jét úgy jellemezte, hogy ott a három rend, a klérus, a nemesség és a polgárság mellett helyet foglalt a legfontosabb negyedik rend is, méghozzá a tudósítók galériáján. Ez pedig a sajtó, a tömegtájékoztatás, melyet később a politológia negyedik hatalmi ágának kezdett nevezni. Egyes elméletek szerint a negyedik hatalmi ág jelenti a demokrácia működésének legfontosabb kontrollját. Hogy ez így van-e, csupán értelmezés kérdése, de az biztos, hogy ennek a hatalmi ágának nincs demokratikus legitimációja, hiszen nem választott. Anyagi bázisa viszont van, ezért rendkívül alkalmas arra, hogy megfelelő háttérrel bárki szert tegyen saját tájékoztatási eszközre, és ezen a módon befolyást gyakoroljon olyan gazdasági és politikai folyamatokra, amelyeknek alakítása a képviseleti rendszeren kellene alapuljon.

Sun Myung Moon az Egyesítő Egyház működésének anyagi háttérét nem korlátozta a hozzájuk belépők önkéntes vagy más módon megszerzett adományaira, hanem komoly üzleti vállalkozásokba kezdett. A manhattani New Yorker Hotel, koreai és japán szállodák, autógyár, virágzó síparadicsom és fociklub, halfeldolgozó üzem, és ki tudja, még hány vállalkozás biztosítja a szervezet zavartalan működését. Emellett pedig a kultúrában és a tömegtájékoztatásban is komoly érdekeltségei vannak: ezek közül a legjelentősebb a connecticuti Bridgeport Egyetem és a *The Washington Times* című konzervatív amerikai napilap, amelyeknek olyan támogatói voltak, mint Ronald Reagan és George W. Bush elnökök.

Ez a sikeres modell persze nem Sun Myung Moon találmánya, és ugyanezeket az eszközöket seregnyi más frissen alapított vallás próbálja használni. Természetesen nemcsak Koreában és az Egyesült Államokban, hanem akár még Magyarországon is. Legföljebb nálunk lényegesen áttekinthetlenebb a helyzet, talán kevésbé térképezhető fel az üzleti háttér; és mivel kevesebb emberről és kisebb

pénzekről van szó, csak a hitpiac legambiciózusabb szereplői próbálkoznak a nagypolitika saját sajtó általi befolyásolásával.

Az ilyen feltörekvő egyházalapítók száma azért is csökkent nálunk, mivel az új egyházi törvény komoly gátat szab a vallási vállalkozások beindításának. Az új jogszabály nem a hitéletet korlátozza, hanem a pénzügyi visszaéléseket akarja megakadályozni, vagyis az adóforintok elszórását teszi lehetetlenné. Az elmúlt húsz évben ugyan nem sok komoly gyanakvásra okot adó „egyházi” vállalkozás keltette fel a sajtó érdeklődését, de igen valószínű, hogy az ismerteknél sokkal több lappangó kis ügylet volt.

Az egyik nagy port kavart vállalkozás a kétezres évek elején az Ankh Örök Élet Egyházának vasadi ingatlanfejlesztése lett volna, melynek során wellnesspiramist, műjégpályát, tavakat és még sok egyházi létesítményt terveztek az egyiptomi kultúra szerelmesei a Budapest közeli faluban, ám a Pest Megyei Közigazgatási Hivatal végül bontásra ítélte az elkészült betonobjektumokat. Valószínűleg az Ankh Egyház sajtóval nem próbálkozott, legalábbis az egyházak, felekezetek, vallási közösségek sajtóbibliográfiájában (1995–2000) ennek a tevékenységnek nincs nyoma. Igaz, az Országos Széchényi Könyvtár által készített, 448 időszak kiadványt felsoroló igen alapos jegyzék aligha tekinthető teljesnek, hiszen a kisebb, kevésbé jelentős vallási értesítők készítői nem mindig tudnak a köteles példány fogalmáról, a nemzeti könyvtár kapacitása pedig véges.

De más fontos, vallási közösségek által fenntartott sajtótermékek is hiányoznak a listáról: például az 1997-ben Németh Sándor által alapított *Hetek* Országos Közéleti Hetilap is, melynek főszerkesztő-helyettese Hack Péter, és amelynek kiadója nem a Hit Gyülekezete nevű szervezet, hanem a Hetek.hu Kft. Ennek ellenére nyilvánvaló, hogy a politikai hetilapnak ugyanazt a szerepet szánták, mint Sun Myung Moon tiszteletes a *The Washington Times*nek. A Hit Gyülekezetének ugyanis vannak régebben alapított, elsősorban belső terjesztésre szánt folyóiratai is, mint az 1989-ben szintén Németh Sándor által létrehozott *Új Exodus*, illetve az 1991-ben alapított *Hit Infó*. A *Hetek* kifejezetten a politika befolyásolására törekszik, méghozzá nem meglepő módon a Hit Gyülekezete érdekei mentén. El is vállalják ezt a szerepet, s bizonyára ezért áll a kissé propagandaszerűen megfogalmazott Wikipedia-oldalukon, hogy a „magyar nagypolitika szereplői, valamint a vezető értelmiség jelentős hányada is rendszeres olvasója a lapnak”.

A Hit Gyülekezete más módon is tanult az amerikai modellből: nemcsak nyomtatott sajtótermékeik, hanem a hazai vallási közösségek között egyedüliként önálló televíziójuk is van: 2003 nyarán cégeik felvásárolták az 1989 óta létező televíziócsatornát, az ATV-t. A sikeresen működtetett adó 2011-ben ugyan csak 1,9%-os nézettséget tudott produkálni, ám ez a szám egyáltalán nem kicsi, ha azt vesszük figyelembe, hogy a teljes nézettségi listán a nyolcadik helyen áll, az azonos kategóriájú televíziók közül viszont a második. S mindezt úgy érték el, hogy a csatorna műsorai mindvégig megőrizték, talán még erősítették baloldali elkötelezettségüket, s a baloldali véleményformáló vendégeik és a hozzájuk látogató politikusok nem nehezményezik a Hit Gyülekezete mind egyértelműbb politikai állásfoglalását.

Nehéz megjósolni, hogy az amerikai modell magyarországi adaptációja sikeres lesz-e. Pillanatnyilag úgy tűnik, hogy a nagyon eltérő társadalomszerkezet és teljesen különböző politikai szerepfelfogás miatt ez kizárható. Igaz, a pénz tulajdonosa mindent meg fog tenni annak érdekében, hogy a befektetett tőke ne vesszen el. Tulajdonképpen csak az a kérdés, hogy milyen messzire mehetnek.

FÁY ZOLTÁN

A KORRUPCIÓRÓL

Vajon az állami tisztviselők korrumpálása a társadalom működését olajozza, avagy visszafogja a fejlődést? Az első válasz mellé nem állítható szaktudományos bizonyíték, noha – mint annyi hamis állítást – rengetegen osztják nálunk ezt a véleményt. Amire rávághatnánk: ilyen sokan nem tévedhetnek. És valóban, nem is tévednek, már ami a térségünk közelmúltjában szerzett ismereteket illeti. A mai felnőtt generációk zöme errefelé olyan társadalmi-gazdasági rendszerben szocializálódott, amely a maga nehézkes, gyakran értelmetlen szabályaival, bürokratikus és merev eljárásrendjével egyszerűen kiprovokálta a szabálykerülést. A szovjet mintára kialakított és a térségünkre rákényszerített tervgazdaságnak mind a merev korszakában, mind a piaci technikákat szelektíven felhasználó reformváltozatában szokásos, elfogadott, normális – azaz társadalmi normaként érvényesülő – ügyintézési eljárásnak számított az, hogy az állami javak elosztását végző unott, rosszul

fizetett, motiválatlan apparátusi embert „megkente” az ügyét elintézni kívánó ügyfél. A megkenés *akkor* valóban olajozta a társadalom működését. Amiből viszont egyáltalán nem következik, hogy a piacgazdaság és parlamenti demokrácia feltételei között bármi racionalizáló hatása lehetne a normasértő viselkedésnek.

Ami a másik válaszváltozatot illeti, vagyis hogy a korrupció fékezi a fejlődést, a gazdag nemzetközi irodalomból óvatos igénylés olvasható ki. Óvatos, mert addig egyértelmű a helyzet, hogy a korrupciótól fertőzött társadalmak általában szegényebbek, mint azok, amelyekben nem terjedtek el széles körben korrupt praktikák. De persze legyen bármilyen erős statisztikai kapcsolat, nem szabad automatikusan feltételezni ok-okozati összefüggést két változó között, ez esetben a korrupció megléte és az adott ország elmaradottsága viszonyában. Hiszen fordított oksági irány mellett is könnyű érvelni: ahol gazdag a társadalom, jól keresnek az emberek, beleértve a tisztviselőket, ott nincs táptalaja a korrupciónak, míg a kevésbé fejlett, kevésbé gazdag társadalomban objektíve nagyobb a tisztviselők megvesztegethetőségének esélye.

A korrupció témaköre már egy ideje egyáltalán nem minősül komoly közgazdasági elemzésre méltatlan, széplelkeknek való ügynek. A korábbi némileg steril közgazdasági fősodorral szemben az utóbbi időkben megerősödtek azok az áramlatok, amelyek a *számítanak az intézmények* ("institutions matter") üzenetet képviselik a gazdasági fejlődés és növekedés tényezőinek vizsgálata kapcsán. A nemzetközi összehasonlító elemzések eredményei szerint nem csupán a szokásos termelési tényezők (a tőkeellátottság, a munkaerő száma és képzettsége) adnak magyarázatot a gazdasági fejlettségbeli különbségekre, hanem az olyan „puha” társadalmi faktorok is, mint a szabálykövetés, kiszámíthatóság, személyek közötti bizalom, a jogrend, röviden: az intézmények. Sokunk mindezt különösebben szofisztikált módszertani elemzések nélkül is, mintegy heurisztikusan már eddig is vallotta. A gazdaságtörténelem valamelyes ismerete is segít abban, hogy a közgazdász ne ragadjon bele a formális modellekbe és a szokásos magyarázó változókba, tudatosítsa magában a kulturális és történeti előzmények jelentőségét. Így például azt, hogy egy adott ország fejlődési üteme egyebek mellett attól is függ, hogy milyen utat járt be a megelőző korokban, és milyenek a társadalmi normák, értékek, szokások.

Ami a mi konkrét magyar ügyeinket illeti, a jelenhez elvezető évtizedek valóban roppant ellentmondásosak ebből a szempontból is. A magyar államszocializmus irányítási módszere („gazdasági mechanizmusa”) nem érte el a ceaușescui Románia abszurditási szintjét, de semmiképpen sem bizonyult ésszerűnek. A piaci technikák szelektív alkalmazását megpróbálták összhangba hozni a központi tervezés primátusával és a szocialista egyenlődiség elveivel – ebből lett aztán olyan bérszabályozás, ami a kis fizetésű és még kisebb teljesítményű „vattadolgozók” felvételét tette szükségessé ahhoz, hogy a valóban erősen húzó dolgozókat meg lehessen fizetni. Ahol engedélyezték a rossz hatékonyságú állami nagyvállalatnál félállásos munkát végző kvázi magánvállalkozókat, és ezzel persze engedélyezték a több állást betöltő munkavállaló masszív önkiszákmányolását is. A kádári rezsिम hajlandó volt behunyni a szemét a különféle normasértések előtt: nem firtatták, hogy a kisvállalkozói éleformát választók hogyan is tesznek szert jövedelemre, még csak adóval sem nagyon terhelték a félállású vállalkozókat, csak ne próbáljanak meg nagyban vállalkozni, nehogy pusztá létükkel cáfolják a rezsिम öndefinícióját a munkások és parasztok (meg a velük szövetséges értelmiség) államáról.

Ezt a múltat azért kell feleleveníteni, mert a rendszerváltozáshoz vezető magyar út egyik fő sajátossága található mögötte. Más pályán haladtak például a lengyelek: az 1981-es rendkívüli állapot bevezetését követően a nemzetközi pénzügyi csőd nyomasztó viszonyai között a Lengyel Népköztársaságból milliók keltek útra a „bőröndturizmus” és a külföldi munkavállalás egyéni túlélési stratégiáját választva, majd az 1989-es fordulat után immár vesztenivaló nélkül nagy lendülettel vetették bele magukat a piacgazdaság (kapitalizmus) művelésébe. Megint más utat jártak be a csehek, akik a merev, ortodox kommunista uralom bukásakor valódi forradalomként élték meg a rendszer megváltozását, és a maguk elgondolásai szerint, különösebb gazdasági kényszerhelyzet nélkül kezdhettek bele az új rendszer felépítéséhez. Még nyilvánvalóbb a régi és az új rezsिम közötti cezúra az olyan új államalakulatokban, mint amilyenek a balti országok.

Az államszocialista beidegződöttségek egy ideig tovább élhetnek vadonatúj viszonyok között is, de még nagyobb a társadalmi inercia, ha – mint hazánk esetében is – a rendszerváltozás viszonylagos rendezettség közepette ment végbe. A magyar átmenet bé-

kés, fokozatos jellegét a külső megfigyelők komoly pozitívumként értékelték, és mi, akik itt éltük át a rendszerváltoztató éveket, magunk sem hiányoltuk a felfordulást, az egyéni és csoportos leszámolást, és mindazt, ami a tényleges (nem a heroizált) forradalmak velejárói. De semmi sincs ingyen: a „gulyáskommunizmus” helyébe lépő új világot túlon túl sokan képzelték el valamiféle „gulyáskapitalizmus” módjára. A valódi rend nélküli szocializmus után sokaknak egyáltalán nem akaródzott elfogadni a kapitalizmus rendjét (elveit, szabályait). Igaz, amint e lap hasábjain visszatérően taglaltuk, nem nagyon van mit kedvelni ezen a kialakulatlan, peremvidéki kapitalizmuson, amelynek a gazdasági teljesítménye sem olyan, hogy könnyedén legitimálná etikai gyengéit. Ám éppen itt kapcsolódunk vissza kiinduló témánkhoz: az előző rezsimben elterjedt ügyeskedések, rendetlenségek – ha nem is változatlanul, inkább sajátos változásokon átesve – beleépültek az új társadalmi-gazdasági rendszerbe, de ezzel vissza is húzzák azt, fékezik a polgárosodás amúgy is lassú menetét.

De nem érdemes magunkat átadni az önsajnálát és önostorozás különös örömeinek: a normasértések, és ezek között a korrupciós praktikák, a közhatalom magáncélú kihasználása, az állami állásoknál a személyválogatás, a közzgazdasági zsargonban járadékvadászatnak nevezett viselkedési módok egyáltalán nem számítanak magyar vonásnak; még a nálunk sikeresebben polgárosodó csehéknél vagy az anyagiakat tekintve jóval előttünk járó déli EU-tagállamokban is erős a jelenség. Más sorsárs nemzetekre azonban mindez kevésbé jellemző, így a balti népeknél vagy Szlovéniában – ezek történetesen olyan országok, amelyek vagy már megelőzték minket gazdasági fejlettségben, vagy jó úton járnak ahhoz, hogy mélyből indulva elének kerüljenek az anyagi haladás elfogadott mutatóin mérve.

Mi valóban nem állunk jól a közélet tisztasága terén: a berlini székhelyű Transparency International (TI) széles körben idézett, elfogadott mérési adatai szerint hazánk nem fér be a föld első ötven legkevésbé korrump országa közé: 2011-ben 54. lett a magyar nemzetközi helyezés az országok sorrendjében, jóval lemaradva az osztrákok, szlovének mögött – még mindig megelőzve az olasz vagy román viszonyokat. De idézhetjük a Német–Magyar Ipari és Kereskedelmi Kamara 2012. tavaszi nagy felmérését, amely szerint a megkérdezett vállalatvezetők (németek és nem németek egyaránt) 71 százaléka tartotta gondnak a korrupciót Magyarországon

– az adat nem rosszabb, mint a 2009-es vagy 2010-es felmérés, sőt egy árnyalattal jobb, mégis csalódást keltő, mivel a 2010-es választásoktól az üzleti körök egyebek mellett éppen a magyarországi korrupció visszaszorítását, a szocialista kormányzatok alatt meggyökeresedett normaszegő szokások megváltozását várták.

A korrupciót persze nehéz, sőt lehetetlen hitelesen megmérni. Amit a TI mér, az érzékelés: a megkérdezett üzletemberi körben mennyire elterjedtnek érzékelik a korrupciót. Hasonló a német–magyar üzleti kör véleménykutatásának módszere. Ám minden ilyen felmérés komolyan veendő, különösen ha egybevág saját mindennapos észlelésünkkel.

De vajon mik a tényleges következményei a magyar állapotoknak? A korrupció bizonyosan hátráltatja a magyar társadalmat az előttünk álló feladatok megoldásában. Növelné gondjainkat, ha megrekednénk azon a korrupciós szinten, ami leginkább tőlünk délre, délkeletre számít jellemzőnek. Talán ennek a tényezőnek is van szerepe abban az aggodalomra okot adó válaszban, amely az említett német–magyar kamarai felmérésben található: minden korábrinál nagyobb mértéket (29 százalékot) ért el azok aránya, akik nemleges választ adtak arra a kérdésre, hogy „ismét Magyarországot választanák-e befektetésük célpontjának”.

Ám csupán a kényes külföldiek (nyugat-európaiak, amerikaiak) normáit sértik a magyar korrupciós jelenségek? Nem, az integritás elvárása nem a gazdag nyugat passziója. Jó okunk van feltenni, hogy a most színre lépő új magyar vállalkozói, menedzseri korosztály szintén hátránynak, akadálnak fogja fel a korrupciót. Nemcsak azért, mintha vitán felül etikusabb lenne a nagy öregekénél (noha szeretnénk ezt feltételezni), de tény, hogy a korrupciós játékszabályok ismerete olyan készség, amelynek az öreg dörzsöltek inkább vannak birtokában. Így nem a leginkább versenyképes, hanem az ügyesebben korrumpáló szerzi meg az állami megbízást, az ilyen jut előbb hatósági engedélyhez. Itt van a nyilvánvaló közgazdasági üzenete az ügynek: a korrupció ront a gazdaság hatékonyságán, mert torzítja a versenyt. Mint ahogy a protekciózásnak, a rokonok közpénzes foglalkoztatásának sem csak annyi az ára, hogy a szakmai alapon felvehető A helyett B-t, valaki valakijét alkalmazza közpénzen, netán A mellé, hogy a munka is el legyen látva. Ám ha B aktivizálja is magát, az egész ügyintézési folyamat lassabb és szakszerűtlenebb lesz, miközben többre is kerül az adó-

fizetőknék. Nem hozok példát, az Olvasó tud kapásból néhány esetet.

Ha ennyire világos az ügy, akkor magyarázatra vár, hogy mitől annyira megengedő a magyar közvélemény a korrupció ügyében. Mert hogy megengedő, arra abból következtethetünk, hogy a téma felmerülésekor ritka a morális felháborodás. Sőt a gyakori bon mot szerint 'korrupció az a jó üzlet, amiből engem kihagytak'. Ámbátor az első szocialista-szabaddemokrata kormánykoalíció 1998-as bukásában nagy súllyal volt benne a Tocsik-botránynak nevezett korrupciós ügy, és a 2010-es nagyarányú ellenzéki győzelem egyik fontos komponensét a sorozatosan felbukkanó korrupciós vagy korrupciógyanus ügyek adták. Vannak tehát következmények; ez ideig a politikusok sokkal inkább kínos pénzügyeiken, mint szexügyeiken bukhattak meg minálunk. Mégis, a korrupció erősen benne él a társadalom szöveiteiben, amint az TI-nek a *Korrupciós kockázatok Magyarországon 2011* című, csaknem háromszáz oldalas tanulmánya exponálta. Nyilván lehet a múlt velünk élő örökségével magyarázni a helyzetet, társadalom-lélektani okokat felmutatni; de ezeken túl vagy ezek helyett itt inkább azt érdemes tudatosítani, hogy a rendszerváltozás előtti fő ok – nevezetesen sok és gyakran értelmetlen szabály – most is jelen van.

Bürokrácia dolgában nemcsak saját szubjektív érzékelésünkről van szó. Mint olyan sok más ügyben, hasznos a nemzetközi összevetés, ami távolról sem azonosítható a külföld véleménye előtti hajbókolással; egyszerűen az a helyzet, hogy a mi sajátos magyar gondjaink valójában rendszerint nagyon is általános – vagy bizonyos térségekben, adott fejlettségi szinten gyakori – szituációnak egyéni megjelenései. Ilyen szituáció a kiterjedt állami bürokrácia. Erre különféle módon reagálhat a társadalom; az egyik lehetséges módozat a bürokraták megvásárlása, azaz a korrupció. A magyar viszonyok jobb megértését, a nemzetközi keretbe való beillesztését segítheti az a friss elemzés, amelynek közreadója a World Economic Forum. A WEF tanulmánya alapvetően a nemzetközi versenyképesség szerint elemzi és rangsorolja az országokat. A 2012. őszi hír az volt, hogy ezen a listán, amely a Föld 144 országára terjed ki, hazánk a megelőző évhez képest nagyot csúszott vissza, és a 60-ik helyet foglalja el. Az új EU-tagok körül Észtország áll a legelőkelőbb helyen a versenyképesség szempontjából (34-ik), a Cseh Köztársaság a 39-ik, Lengyelország

a 41-ik, előttünk van még Litvánia, Lettország, Szlovénia, mögöttünk Bulgária, Szlovákia, Románia.

Az ilyen listákkal mindig lehet vitatkozni, bár úgy látom, előresorolás esetén ritka a kormányzati tiltakozás és a módszertan alaposágának megkérdőjelezése. Ami azonban a hatvanadik helynél érdekesebb, az a mögöttes elemzés: a számba vett versenyképességi komponensekben hova tesznek minket a WEF elemzői. Nos, az egyik legrosszabb mutatót intézményi területen kapta hazánk: a politikusok iránti bizalom szintjét illetően meghökkentően alacsony érték jellemzi a magyarokat: a 128-ik pozíción állunk a 144 vizsgált országból (a görögök még annyira sem bíznak politikusaikban, ebben a tekintetben a 141. helyre kerültek). Az államadósság arányait tekintve is a lista végén kullogunk (125. pozíció), de ezt tudtuk.

Az összes mutató közül a legrosszabb helyezést (138.) ugyanakkor a kormányzati szabályozás terhe területén értük el. Más szóval papírunk van arról, hogy az állam – amelyik nem nagyon bírja bizalmunkat – túlságosan is beleszól a gazdaság működésébe. Márpedig ahol szabályozás van, ott a szabályozottak 1) rendben szót fogadnak, vagy 2) zajosan tiltakoznak érdekeik sérelme esetén, 3) netán kilépnek a szabályozás szorításából (munkavállalók külföldön vállalnak munkát, autót szomszéd országban regisztrálnak, céget máshol jegyeztetnek be), vagy pedig 4) megpróbálják megkenni a végrehajtó tisztviselőket. 5) A nagymenők persze egyenesen a jogalkotóval próbálkoznak, mert az a biztos, ha a szabályozott maga írja a rá vonatkozó állami regulát.

Mindenki eldöntheti, hogy ismeretségi körében, iparágában, az általa áttekintett szakterületen melyik megoldásnak mekkora a súlya, részaránya, és ezek az arányok milyen irányba változnak az utóbbi időben. Jó lenne azt mondanunk, hogy a 2010-es politikai fordulat után e téren is határozott cezúra állt be, amint azt a korrupciót illetően meg is ígérte volt a választáson győztes oldal. A bürokrácia visszaszorítása ügyében: az egyébként nem túl részletes választási program nem is helyezte kilátásba az állam terjedelmének mérséklését, ehelyett a határfokának növeléséről szólt az üzenet. A neo-liberális állammal a neo-weberi államot állította szembe a Fidesz felfogása – ami ezen az elvontsági szinten rendben is lenne. A világgazdaságot megrázó pénzügyi zavarok máshol is a szabályozó állam megerősítését, aktivizálódását hozták. Nincs abban semmi különös, ha jogi aktivizmussal, az államhatalom intézményeinek

határozott mozgásával kívánja az állam nagyobb hatékonyságra, felelősebb gazdálkodásra szorítani a társadalom szereplőit.

De semmi sincs ingyen – ahogy a közgazdászok szívesen mondják a laikusok nagy bosszúságára. A magyar állam terjedelme – és ezzel gerjedelme – jóval nagyobb, mint azoknál a sorstárs nemzeteknél, amelyek az utóbbi években a mienknél sokkal sikeresebben fejlődnek gazdaságilag. Talán nem véletlenül kezdett kinylíni a fejlődési ütem ollója az új EU-tagországok mindegyike és a magyar gazdaság között, amióta csak nyolcadmagunkkal beléptünk a közösségbe. Nekünk már eleve ittmaradt a nyakunkon az a többletfeher, amely a szocializmus időszakának előzményeiből és a időszak elégtelen államtalanításából állt össze: a térségbeli országokénál sokkal nagyobb a magyar állami újraelosztás, a gazdaságilag aktívak sokkal nagyobb hányadát foglalkoztatja minálunk az állam, és jóval nagyobb az adóterhelésünk, mint ami a térségben elfogadott. És ugyanazon tünetegyüttes túloldala: fejletlenebb a magánszektor, az államtól távol boldoguló vállalkozások, szervezetek összessége. A közéletben és a közpolitikák formálásában a szükségesnél és a térségi viszonyok között lehetségesnek tetszőnél kisebb a civil szférának, a gazdasági érdekképviseléseknek (szakszervezeteknek, munkaadói szervezeteknek), a politikától független autonóm tudományos és szakmai közösségeknek a súlya és befolyása.

A politikai szféra viszont joggal képviselheti azt az álláspontot, hogy éppen a magánszektor relatív fejletlensége, gyengesége miatt az állam nem vonulhat ki következmények nélkül a szabályozott területekről. A kormányzati szerepvállalás mérséklésére irányuló esetleges törekvések beleütköznek abba, hogy azonnali szabályozási vákuum és következésésképpen – legalább átmeneti – működési zavar állna elő. Az állam előkészítetlen visszavonulását és az abból adódó bonyodalmakat láthattuk a szocialista–szabaddemokrata koalíció regnálása idején; elég csak az elbukó vizitdíjas egészségügyi reformra vagy a pénzszórás szinonimájává váló PPP (private-public partnership) konstrukciójára utalni. De legfőképpen a kormányzati semmittevés és szabályozási alibitevékenység az, ami a legtöbb bajt okozta; megint csak példaként utalok a devizában (és forintban) való túlzott lakossági és önkormányzati eladósodásra. Az Orbán-kormány kormányzati hiperaktivitása az előzményekre adott válaszként is felfogható.

Azonban az állam aktív szerepvállalása, különösen az olyan költséges tevékenysége, mint az állami vállalatok körének bővítése, bajba jutott szektorok és rétegek költségvetési pénzből való kisegítése, tartósítja a jövedelemcentralizáció magas szintjét, és ez önmagában baj. A sokféle adó visszafogja a gazdasági aktivitást, emellett tudati hatása is van: fenntartja a magánszemélyek, intézmények, vállalkozások államközpontú gondolkodását. Már ebből adódhatnak további veszteségek, hatékonyságromlások. De baj lehet nemzetközi kapcsolatrendszerünkben is az állam aktivitása miatt, lévén hazánk immár EU-tagállam. Ha a kormány jogi és adminisztratív eszközökkel akarja helyreütni a megelőző kormányzat inaktivitásából vagy egyszerűen rossz döntéseiből adódó aránytalanságokat, így például helyzetbe akarja hozni a magyar tulajdonú vállalkozásokat a külföldi (európai) háttérű cégekkel szemben, akkor abból sorozatos konfliktus fakadhat az Európai Unióval és annak tagállamaival.

A megelőző évek gazdaságpolitikai impotenciájával a háttérben a 2010 utáni felfokozott kormányzati tevékenység tehát érthető reakció. Ám kockázatos mellékhatásokkal járhat: gyengítheti a polgári értékrendet, ami minálunk egyébként is hiányos és törekeny. A „gulyáskommunizmus” évtizedeit követően erős a vágyakozás az állami gondoskodásra, ám ez az igény és társadalmi (politikai) nyomás a fejlettségi szintünknel, adottságainknál és a regionális mértékűnél jóval kiterjedtebb állami szektort tart életben – annak minden hatékonysági veszélyével. A túlszabályozottság, a hirtelen törvényalkotás, emiatt következőképpen a jogi normák ingatagsága a korrupció fennmaradását erősíti – szándékolatlanul.

Van itt még valami, aminek megértése nekünk, itt élőknek sem könnyű feladat, külső szemmel nézve pedig szinte reménytelen ügy: ez a középosztály megteremtésére irányuló politikai erőfeszítés, adminisztratív eszközökkel. Az, hogy a középrétegeket a lehetőség határain belül meg kell erősíteni a rendszerváltozás menetében, helyzetbe kell hozni a tartós, társadalmilag fenntartható gazdasági növekedés érdekében, olyan támogatandó gondolati irány, amelyet az Antall-kormány annak idején a szociális piacgazdaság fogalma alá sorolt intézkedésekkel és intézményekkel szolgált (E-hitel, Start-hitel, csak hazai tulajdonosokra kiterjedő kisprivatizáció; kárpótlás, vállalkozásfejlesztés). A szocialista–szabaddemokrata pártkoalíció kormányzása során azonban ez a

gondolat hamar háttérbe szorult, egy sor tényező miatt, amit itt mind most nem bonthatunk ki, de talán elég arra utalni, hogy a magabiztos középvállalkozói kör rendszerint a politikai jobboldalra szavaz, befolyásával és pénzével általában azt támogatja. Bármi volt is a politikai szándék jobbról és balról, a magyar rendszerváltozás egyik jól ismert baja éppen abból fakad, hogy a magyar tulajdonú kis és közepes vállalkozások, civil egzisztenciák, azaz a magyar 'Mittlestand' gyenge, nehezen állja a versenyt a külföldi kis és nagy szereplőkkel, így igényli és várja az állam támogatását, védelmét. A magyar középrétegek az egészségesnél jobban kötődtek, kötődnek az államhoz, sőt sok vállalkozás eleve már az előző rezsim szétbomlásakor politikai háttérének, kapcsolatainak tőkévététele során született és fejlődött ki. A politika és a neki hálás vállalkozás – nem magyar sajátosság ez sem, máshol is él ez a jelenség, de persze az arányok számítanak.

Bármilyen volt is a múlt, a magyar vállalkozások megerősítése ügyében 2010 után mindenképpen cezúranak kellett jönnie. A meghirdett irányvétel támogatandó és szükséges. Amikor azonban a közbeszerzéseknél és egyéb állami megrendeléseknél, az ágazati szabályozásoknál a kormány érvényesíteni akarja ezt a társadalompolitikai szempontot a piacon ott levőkkel szemben, legyenek azok multinacionális konszernek, külföldi tulajdonú vállalatok avagy a megelőző két évtizedben (esetleg már azt megelőzően is) megtollasodott hazai cégek, akkor nehéz jogi, közgazdasági, szakpolitikai, sőt morális dilemmát vetődnek fel. A hazai vállalkozókat helyzetbe hozó dicséretes kormányzati szándék az érintettek széles körei felől nézve úgy is értelmezhető, hogy a hatalmon levők párttársai, ismerősei, netán rokonai jutnak nyerő pozícióba: most nekik lejt a pálya. Eközben a viszonyok átrendezése érdekében a kormány konfliktusba keveredik a külföldi érdekeltségekkel és kormányokkal (amelyek támogatására más ügyekben egyébként nagy szükségünk lenne), valamint a korábbi években vagyont vagy pozíciót szerzőkkel szemben is, akik között biztosan található néhány tőkessé váló volt párttitkár, és persze egy sor politikailag semleges üzletember. Az üzleti elit pozícióját a politikai váltások eddig kevésbé érintették, most azonban egyszerre üti meg őket a magyar gazdaság ütemvesztése (már 2006 óta, lényegében folyamatosan), valamint az új szereplők belépése, akik mögött gyakran politikai háttér található vagy legalábbis feltételezhető.

Az ellenzék és sajtója oligarchákat emleget. A kormányoldali képviselők viszont semmi kivetnivalót nem látnak abban, ha a patrióta gazdaságpolitika a vagyonok és vállalkozói pozíciók átrendezését is érinti, főleg amikor az eddig túlságosan preferált nemzetközi tőke rovására megy a dolog. A hazai érdeksérelmek kapcsán pedig nem restek rámutatni arra, hogy a Fidesz holdudvarának előretörésére panaszkodók valójában a megelőző évtizedek baloldali politikai hátszéle mellett röptültek be annak idején a vagyonba. Ami most zajlik, mondják a kormányoldalon, az nem protekciózás, nem nepotizmus, semmiképpen sem a politikai hatalmi pozíció gazdasági javakra való cserélésének közönséges története, hanem a korábbi nómenklatúra visszaszorításának és a dinamikus, rátermett rétegek helyzetbe hozásának politikája.

A helyzet ténylegesen bonyolult, mivel valóban túl vannak reprezentálva a nagy hatalmú és nagy vagyonú cégtulajdonosok között az állampárti eredetű személyek, akik a szocialista–szabaddemokrata közös kormányzás tizenkét éve során sűrűn kaparinthattak meg állami vagyont vagy állami megrendelést. Ámde nagy veszélyt látok abban, ha ideológiává nemesül a polgárteremtés, a középosztály megerősítése, a külföldi spekulánsok és hazai támogatóik visszaszorítása. Akkor ugyanis pozitív előjelet kaphatnak olyan ügyek is, amelyek egyszerűen egyéni vagyonszerzésről, klientúraépítésről szólnak.

Az erkölcsi magaslatokra emelt elitcsere-programok és az azt segítő vagyoni tranzakciók azonban máshonnan nagyon másnak látszanak – különösen Nyugat-Európából nézve. Ne legyünk naivak: a kormányok ott is törekednek a nemzeti érdekek képviselésére, noha keveset szónokolnak ilyenről, és kifinomult technikákat érvényesítenek, annak kiváló ismeretében, hogy az Európai Unió belül a más tagországok polgárainak, cégeinek megkülönböztetése jogtalan és így tilos. Az országos és helyi politikusok meggazdagodása is előfordul, bár az ilyenre az európai társadalmak többsége érzékeny. A megállapodott nyugat-európai társadalmakban ma már ritkább a hirtelen vagyoni átrendeződés, különösen pedig állami segédlettel. Az európai jogi keret ismeretes módon védi a status quót. Mindenesetre mindazt, amit a középosztály megerősítése terén jogszerűen megtehettek volna a kormányzatok az uniós tagság elnyerése előtt, ma már nem pótolhatják be azonos módon, a régi technikával.

Nemcsak az uniós jog és a külső közvélemény miatt nagy a kockázat; bármilyen emelkedett indoklás áll a vagyoni átrendeződés mögött, azt a társadalom nagy része politikai zsákmányszerzésként vagy korrupciós ügyként éli meg. Különös módon minél kisebb az összeg, a tét, annál egyértelműbben reagálnak az emberek a kétes ügyekre: a Tocsik-ügy sem méretével emelkedett ki, csak éppen a közvélemény viszonylag könnyen el tudta képzelni az ügyletet. Most is néhány száz hektár föld tulajdonának hovakerülése erősebb érzelmeket válthat ki, mint a nagyságrenddel nagyobb tranzakcióké, elvontabb és bonyolultabb összefüggések közepette.

Mindenesetre az utóbbi időszak kormányzati aktivitása olyan sok relációt, kapcsolatrendszert érintett, a magán-nyugdíjpénztári ügytől a lakáshitelesek dolgain át a mezőgazdasági földtulajdonig, aminek a nyugodt szakpolitikai kezeléséhez egyszerűen nincs elég kapacitása a kormánynak. Ha pedig nem jönnek a kételkedőket megnyugtató, az ellendrukkereket elhallgattató eredmények, akkor többségivé válhat az a nézet, ami már most is hallható: ezek is csak maguknak és az övéiknek harácsolnak. Holott a középosztály megerősítése, a szerves polgárosodás valóban történelmi feladata a magyar kormányoknak. Polgári módon, európai eszközökkel, mert csak úgy lesz hatékony és tartós – ez aztán a feladat.

BOD PÉTER ÁKOS

HALASI CSIPKECÍMER

SUMMARIES

Magyar Szemle (Hungarian Review), Vol. XXI., Nos. 11–12.,
December 2012, Budapest.

Editor-in Chief: GYULA KODOLÁNYI

Publisher: GYÖRGY GRANASZTÓI.

Published by Magyar Szemle Foundation.

Upgraded Weekdays. Editor's Note by **GÁSPÁR GRÓH**. Your screens can be upgraded to HD, but the quality of vision depends on the viewer, and politics can be only upgraded by enthusiasm and committedness to larger visions, as historical examples show, the Editor of *Magyar Szemle* argues.

MÁTYÁS BOROSTYÁNKŐI, architect, Budapest. *Review and Diagnosis. The History of Hungarian Architects' Studios in the last Sixty-Five Years: 1945–2010*. Hungarian architects were officially organized into state controlled studios after 1945/1948. Under adverse circumstances they accumulated great professional capital in the following forty years – most of which has been lost, together with the bankrupt studios, through hasty and botched privatization in the last 20 years.

FERENC KULIN, literary historian, Budapest. *On the Religious Feeling of János Arany*. An analysis of the anxiety and depression dominating the work of the major Hungarian poet after the fallen War of Independence of 1848–1849 – how much of it is Kierkegaardian Angst, and how much is defined by the political and spiritual malaise of the age.

GÁSPÁR GRÓH, literary historian, Editor of *Magyar Szemle*, Budapest. *The Nation and the Left, Part II*. Gyula Illyés, a plebeian poet whose confessed sympathies were with the Left from his early modernist years in Paris, grew highly critical of the Hungarian Left, which caused serious damage between the World Wars by promulgating a propaganda of indiscriminating hatred against Admiral Horthy's Hungary.

SÁNDOR ROMANO RÁCZ, writer and sociologist, Budapest. *Our Connections*. The prominent Roma intellectual analyses the web of interconnections in Roma societies and between Roma and Hungarian communities in Hungary today.

A Genius of Science and Teaching: On the 100th anniversary of neuro-anatomist JÁNOS SZENTÁGOTHAJ, LÁSZLÓ ZÁBORSZKY, brain researcher, Rutgers University, New Brunswick, N. J., USA, talks to scientific journalist PÉTER GROSSCHMID, Budapest.

In our series **1% METAPHYSICS** we are publishing *On the Dyke of the Sió – About Illyés, Part II*. Reprint of a 1962 essay on poet and writer GYULA ILLYÉS, by ZOLTÁN SZABÓ.

Books and Events

JÁNOS PUSZTAY. *Each His Own language: The Csángó of Moldova*. Through the example of the Csángó hungarian of Moldova, a group that migrated across the Carpathians to Romania in the late Middle Ages, the multiple relations of language, culture and ethnic identity are shown. (*Tánczos Vilmos: Madárnyelven. A moldvai csángók nyelvéről Kolozsvár, 2011. 332 p. With maps.*)

ZSUZSANNA KILITI. *Several Tens of Thousands of Stitches*. The ancient tradition of lacemaking was renewed in the Plains town of Kiskunhalas 100 years ago, and since then Halas lacework has become a hallmark in the world.

JÁNOS PALOTAI. *The Cultural Archeologist*. Photographer ZSOLT FEKETE visited natural and urban sites in Transylvania, and took photographs of the present day condition of the motifs of famous 19th century forebears BALÁZS ORBÁN and FERENC VERESS.

TAMÁS MELLÁR. *21th Century Facts and Tendencies in the Economy*. The Former Chairman of the Hungarian Bureau of Statistics finds much excitement in reading this symposium by leading Hungarian economists on recurring problems of the Hungarian economy in recent years. (*Földobott kő? Tények és tendenciák a 21. században. Szerk.: Muraközy László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2012. 338 p.*)

JÁNOS BRENNER. *An Anti-War Museum of Military History*. Our Berlin correspondent visited the old Dresden Arsenal, where an entirely new and contemporary German concept of the war museum has been created in recent years.

MIHÁLY KUBINSZKY. *The Best Buildings of Europe.* From July to October in Vienna, the latest European buildings awarded with the contemporary architecture prize of the European Union, among them the Mies van der Rohe Prize, were shown in an exhibition – our architecture correspondent wrote a report.

KLÁRA TÓTH. *Breaking Free.* Our cinema columnist, after a long period of esthetic privation, has seen a truly original and subtle Hungarian feature film on human relations. *Aglaya*, directed by Krisztina Deák, presents the breaking free of a young girl from a Romanian circus artist family and their constrained world in Berlin.

ZOLTÁN FÁY. *Creds and Enterprises.* Our correspondent on religious affairs reflects on the issues stirred by the death of the Reverend Sun Myung Moon, a practising Messiah and a smart businessman.

PÉTER ÁKOS BOD. *On Corruption.* In his review article, the Former Governor of the Hungarian National Bank discusses the complex phenomenon of corruption in the economy, and examines the many faces of graft in contemporary the Hungary.

In our present issue we are publishing architectural drawings by Mátyás Borostyánkői, photographs by Zsolt Fekete, Balázs Orbán and Ferenc Veress, as well as reproductions of Halas lacework.

HALASI CSIPKEKERESZT

E SZÁMUNK SZERZŐI

BOD PÉTER ÁKOS (Szigetvár, 1951) közgazdász, egyetemi tanár. 1990–1991-ben gazdasági miniszter, 1991–1994-ben a Magyar Nemzeti Bank elnöke. Jelenleg a Budapesti Corvinus Egyetem tanszékvezetője, a Károli Gáspár Református Egyetem tanára. F. m.: *A vállalkozó állam a mai tőkés gazdaságban* (1987), *Rendszerváltozás Kelet-Közép-Európában* (Leszek Balcerowiczsal, Václav Klauszal, 1997), *Pénz, hatalom, erkölcs*. Tanulmányok a gazdasági rendszerváltás időszakából (1997), *A pénz világa – a világ pénze* (2001), *Gazdaságpolitika* (2002), *Közgazdaságtan* (2006), *Az elpolitizált gazdaság* (2011).

BOROSTYÁNKŐI MÁTYÁS (1942, Budapest) építészmérnök. Az Iparterv Rt. tervezője, 1990 óta igazgatója, elnök-vezérigazgatója. A magyarországi FIDIC szervezet, a TMSZ elnöke 1998–2003 között. A Magyar Építőművészek Szövetségének tagja, a BMGE Ipari Tanszék külső oktatója, a Diplomabizottság tagja, 2004-től elnöke.

BRENNER JÁNOS (1954, Budapest), okl. építészmérnök (Drezdai Műszaki Egyetem, 1976), építésügyi asszessor (Frankfurt, 1984), Doctor of Philosophy (PhD, Budapesti Műszaki Egyetem, 1997), címzetes egyetemi tanár (Budapesti Műszaki Egyetem, 2008), városstervező, építésügyi igazgató a Német Szövetségi Közlekedési, Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériumban, Berlin.

FÁY ZOLTÁN (1966, Baja) könyvtáros, publicista. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen és a Pázmány Péter Hittudományi Főiskolán tanult.

GRÓH GÁSPÁR (Budapest, 1953) irodalomtörténész, kritikus. A *Magyar Szemle* rovatvezetője. 2007-ben Pethő Sándor-díjat kapott. F. m.: *Egymásért vagyunk*. (Tanulmányok, kritikák, 2000.) *Szabó Dezső: Az elfelejtett arc* (Válogatás és szerkesztés, 2001), *Az elsodort író*. In *memoriam Szabó Dezső* (Válogatás és szerkesztés, 2002), *Móricz Zsigmond: A magyarság rendeltetése* (Válogatás és szerkesztés, 2004), Cs. *Szabó László. A kis népek hivatása*. (Előszó, válogatás, szerkesztés, 2005), *Nézni a láthatatlant* (Kisesszék, 2005), *Határ.Ok nélkül* (Tanulmányok, kritikák, 2006), *A következmények országa* (2011).

GROSSCHMID PÉTER PÁL (Gödöllő, 1950) az ELTE-n szerezte végzésdiplomáját. Pályája során dolgozott tudományos könyvek

szerkesztőjeként, volt tudományos munkatárs és egy, a gyógyszeripar számára szoftvert fejlesztő vállalkozás kereskedelmi vezetője. Kétszer képviselte a magyar tudomány érdekeit Finnországban tudományos és technológiai attaséként. A két kiküldetés között az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság kommunikációs igazgatója volt. Számos cikket írt K+F hírlevelekbe és a napi sajtóba. Jelenetek meg írásai a *Magyar Tudományban* is. A Tudományos Újságírók Klubjának tagja.

KILITI ZSUZSANNA (1959, Kalocsa) pedagógus. Több mint 10 esztendeje foglalkozik a halasi csipkével, a Csipkeház igazgatója.

KUBINSZKY MIHÁLY (Sopron, 1927). Építészmérnök, az MTA doktora. Munkahelyei: Állami építőipar (1950–1957), Nyugat-magyarországi Egyetem (1957–1995), itt 1978-tól az Építéstan tanszék-vezető egyetemi tanára. Nyugdíjazását követően Prof. emeritus és dr.h.c. Szakirodalmi munkásságának fő témái a legújabb kori építészettörténet, építészeti kritika, vasúttörténet építészeti vonatkozásai, műemlékvédelem, tájépítészet és Sopron város építészete. Kitüntetései: Ybl Miklós-díj (1992), az MTA Mikó Imre-díja (1998), Széchenyi-díj (2003).

KULIN FERENC (Pomáz, 1943) irodalomtörténész, politikus. 1975–1980 a *Mozgó Világ* munkatársa, főszerkesztője. 1990–1998 között országgyűlési képviselő (MDF, MDNP), 2005-től 2008-ig a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészkarának dékánja. F. m.: *Hódíthatatlan szellem* (1982), *Közelítések a reformkorhoz* (1986), *A bukásunk lesz a vesztetek* (1987), *A tét* (1994), *Középkezdés* (1998), *Kölcsey Ferenc* (2000), *A XIX. század költői* (Szerk.: Magyar Remekírók 2000), *Készenlét* (2008).

MELLÁR TAMÁS (1954, Alsónyék) közgazdász, egyetemi tanár. 1998–2003-ig a KSH elnöke. 120 szakcikk, 5 tankönyv szerzője. F. m.: *Rendszerváltás és stabilizáció* (1995), *Alkalmazott makroökonómia* (1997), *Az ígéret földje még messzebb került* (1998), *Dinamikus makromodellek a magyar gazdaságra* (2007), *Gazdaságpolitika makroszemléletben* (2008).

PALOTAI JÁNOS (1939) filozófia és történelem szakot végzett az ELTE-n. Esztétikából és filozófiából doktorált. A Budapesti Műszaki Egyetemen művészetfilozófiát, az Iparművészeti Főiskolán/Egyetemen vizuális kommunikációt – alaptantárgyat, az ELTE Szociológián média alapismereteket tanított. F. m.: *Filmkalauz* (Mohos Sándorral közösen, 1997); tanári kézikönyvet írt, majd www.media.

ars-wonderland.hu (tananyagot készített, Pásztor Erikával az internetre). Írásai, elemzései többek között a *Filmkultúrában*, *Filmvilágban*, *Balkonban*, az *Új Művészetben* és a *fotopost.hun* jelennek meg.

PUSZTAY JÁNOS (1948, Szombathely) nyelvész, egyetemi tanár. Fő kutatási területe a finnugor nyelvrokonság; a finnugor nyelvcsalád kialakulása és fejlődése. F. m.: Számos nyelvkönyv, szótár, műfordítás- és szépirodalmi könyv szerzője. Főbb kitüntetések: a Magyar Néprajzi Társaság tiszteleti tagja (2002), a Mari Köztársaság Állami Díja (2003), Prima Primissima díj a tudományért (2008).

RÁCZ SÁNDOR (1940, Ecseg). Írói nevén: Romano Rác Sándor. Volt segédmunkás, mezőgazdasági bérmunkás, gyári munkás, kőműves, termelésirányító, műszaki ellenőr, műszaki előkészítő, zenész. A rendszerváltás időszakában rövid időt töltött a cigánypolitikában, majd 1992-től 2004-ig az ELTE Neveléstudományi Tanszékén egy cigánypedagógiai szakcsoportot vezetett. Jelenleg nyugdíjas óraadó ugyanott. F. m.: *Néma gyerekek is értse a szavát* (In: *Gyerekcigány*, szerk.: Farkas Endre, 1994.), *Kárpáti cigány-magyar szótár és nyelvtan* (1994), *Romanyelv-ismeret* (In: *Megközelítések*, szerk.: Nahalka István, Torgyik Judit, 2004), *Rejtett örökségünk* (In: *Milyen a gyerekcigány?* Szerk.: Szabolcs Éva, 2007), *Cigány sor* (szociográfia, Magyarország felfedezése sorozat, 2008), *Közösség és emlékezet* (In: *Cigányokról másképpen*, szerk.: Boreczky Ágnes, 2009). Budapestért díjat 2003-ban kapott.

SZABÓ ZOLTÁN (Budapest, 1912 – Vannes, 1984.) Baumgarten-díjas író, falukutató, publicista, lap- és könyvszerkesztő, szociográfiai irodalmunk egyik nagy hatású klasszikusa, *A tardi helyzet* és a *Cifra nyomorúság* című művek szerzője.

TÓTH KLÁRA (1953, Nyíregyháza) filmkritikus, publicista. F. m.: *Don Quijote köpenyében*. Pályakép és dokumentumok B. Nagy Lászlóról (2005); *A láthatatlan ország* (2011).

ZÁBORSZKY LÁSZLÓ neurobiológus, anatómus. 1944-ben született, 1970-ben Sub Auspicis Rei Publicae Popularis kitüntetéssel (420 fős évfolyamból a 4 egyikeként) végzett a Budapesti Orvostudományi Egyetemen. A Rutgers University (New Brunswick, New Jersey, USA) professzora, az MTA külső tagja, a New York-i Magyar Tudományos Társaság alelnöke. Szentágotthai Jánost tartja egyik mesterének.

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Postacím: 1399 Bp., Pf. 653.
Tel./fax: 311-6477, 472-0318

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány
A Magyar Szemle Alapítvány
adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
DR. GRANASZTÓI GYÖRGY

Főszerkesztő:
KODOLÁNYI GYULA

Tipográfiai terv:
BANGA FERENC

Műszaki szerkesztés és nyomda

DOMBI VIKTÓRIA

SÉD NYOMDA KFT., Szekszárd

Felelős vezető: KATONA SZILVIA

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt. Hírlap
Üzletága

1088 Budapest, Orczy tér 1.

Előfizethető valamennyi postán,

kézbesítőknél, e-mailen:

hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:

Egy évre 4680 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:

11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:

daneh@posta.hu

Tengerentúlra

hajóval fél évre: 14 000 Ft,

légipostán: 16 000 Ft;

Európába: 13 000 Ft;

elsőbbsséggel: 15 000 Ft.

Külföldön a befizetés időpontjában
érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és a Magyar
Szemle Könyvekkel együtt az
alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ-ban
és a LÍRA KÖNYV Zrt. budapesti
és vidéki boltjaiban.

BENCÉS KÖNYVESBOLT
(V., Ferenciek tere 5.);

GONDOLAT KIADÓI KÖR
KÖNYVESBOLT
(V., Károlyi M. u. 16.);

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrásy út 45.);

KÓDEX KÖNYVÁRUHÁZ
(V., Honvéd u. 5.);

LITEA KÖNYVESBOLT
(I., Hess András tér 4.);

PÁRBESZÉD KÖNYVESBOLT
(VIII., Horánszky u. 8.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

TELEKI TÉKA
(VIII., Bródy Sándor u. 46.).

Könyveink kaphatók az
ALEXANDRA hálózatában is,
Budapesten és vidéken.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni,
és igyekszünk azokat megőrizni.
Ha nem sikerülne, szíves elnézéseket
kérvük. A szerk.

VOLUME III., NO. 6.

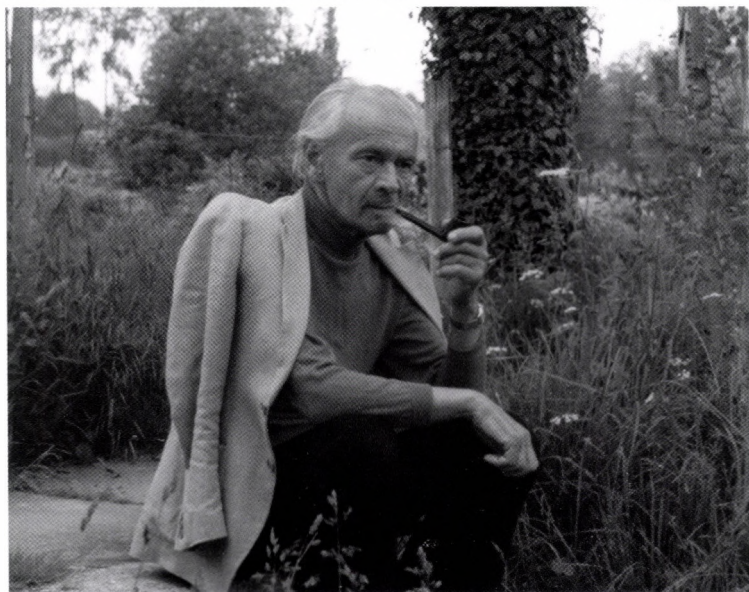
BUDAPEST

NOVEMBER 2012

HUNGARIAN R E V I E W

A bi-monthly journal from Central Europe

CHRISTIAN MITITELU Whither Romania? • PÉTER ÁKOS BOD Budapest as a Regional Hub? • NICK THORPE Wasteful Hungary – and the Rediscovery of Recycling • KARL LAMERS On Germany, Hungary, and NATO • JOHN O’SULLIVAN Cardinal Mindszenty: The Power of the Prisoner • LÁSZLÓ ZÁBORSZKY János Szentágothai: An inspiring and imaginative scientist • ATTILA BALÁZS Marshall Tito, Dinners, and Women • MÁTYÁS SÁRKÓZI Zoltán Szabó: An Outpost in the West • ZOLTÁN SZABÓ Notes on George Orwell

Sem tudományos, sem teológiai érvek nem igazolják, hogy az a fajta 'religiói érzélem', amely – a kierkegaard-i „*Vagy-vagy*” értelmében – radikálisan elkülönül az esztétikai és az etikai stádiumtól, tisztább és magasabb rendű, egyáltalán keresztényibb minősége a hitnek, mint a transzcendenshez való viszonyulásnak az a *szintetikus* módja, amely Arany Isten-élményét jellemzi. Kierkegaard az individuumra alkalmazza s a végletekig viszi a szellem esztétikai állapotát csupán fejlődési fokozatnak tekintő hegeli logikát, Arany János ezzel szemben meg van győződve arról, hogy a morál és a hit végső igazságai elválaszthatatlanok egymástól, s hogy azoknak az égi és a földi szépség egységében való felmutatása a költészet s általában a művészet legfőbb hivatása. A dán bölcsező a nyugat-európai romantika transzcendentális idealizmusa (Fichte, Schelling) felől az egzisztencializmus irányába halad, Arany az újklasszicizmus esztétikai szemléletét a kálvinizmus teológiai világgképével ötvözve a modern líra sajátosan magyar változatát teremti meg.

KULIN FERENC: Arany János vallásosságáról

2012

**A MAGYAR SZEMLE TEMATIKUS
ÉS BETŰRENDES MUTATÓJA**

Kiadja a Magyar Szemle Alapítvány
Főszerkesztő: Kodolányi Gyula

TEMATIKUS MUTATÓ

BELPOLITIKA

- GRANASZTÓI György: Szelf Európa – [április] 3. p.
GRÓH Gáspár: Antall József – 80 – [április] 9. p.
GRÓH Gáspár: Az újrapolgárosodás esélyei a 21. században – [április] 160. p.
GRÓH Gáspár: Először fejben... – [február] 156. p.
GRÓH Gáspár: Nemzet és baloldal. 1. rész – [október] 148. p.
GRÓH Gáspár: Nemzet és baloldal. 2. rész – [december] 56. p.
GRÓH Gáspár: Velünk élő hazugságok – [június] 190. p.

EGÉSZSÉGÜGY

- SZOLLÁR Lajos–Korányi László: Egészségünk ügye – [április] 135. p.

EGYHÁZ, EGYHÁZPOLITIKA

- FÁY Zoltán: Egyházi és politikai határvidékek – [augusztus] 180. p.
FÁY Zoltán: Egyházi törvény 2.2 – [február] 140. p.
FÁY Zoltán: Hitek és vállalkozások – [december] 195. p.
FÁY Zoltán: Lux in Arcana – [június] 185. p.
FÁY Zoltán: Pápai vizek kalózzai – [április] 172. p.
SOMORJAI Ádám: Mindszenty bíboros hercegprímás levelei Johnson elnökhöz, 1963–1968 – [június] 88. p.

EMLÉKEZÉS

- GRANASZTÓI György: Egy gondolat az időszerű Antall Józsefről – [június] 3. p.
- GRÓH Gáspár: Antall József – 80 – [április] 9. p.
- GROSSCHMID Péter: A zseniális tudós és tanár. Szent-ágothai János 100 éve született. Beszélgetés Záborszky Lászlóval – [december] 110. p.
- HAAS György: Az első interjúk – Antall József Bécsben 1988-ban – [június] 38. p.
- HAAS György: Egy nagy erdélyi emlékére. Teleki Géza gróf – [október] 113. p.
- JESZENSZKY Géza: A „nyugati orientáció” történetírója. Czettler Antal halálára – [február] 179. p.
- JESZENSZKY Géza: A koronatanú. Horváth János 90 éves – [február] 136. p.
- KIRÁLY Tibor: Emlékezés Arany Albert Lászlóra. A Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség büntetőpere – [február] 32. p.
- TÓTH Klára: Hazám és Párizs. A Szabó Magda története – [február] 146. p.

ENERGIAPOLITIKA

- BRENNER János: Németország „energikus” arculata – [április] 183. p.

ESSZÉ

- BALLA Bálint: Szabó Zoltán, az európai magyar – [október] 133. p.
- GRANASZTÓI György: Egy gondolat az időszerű Antall Józsefről – [június] 3. p.
- GRANASZTÓI György: Henriette – [augusztus] 3. p.
- GRANASZTÓI György: Szelf Európa – [április] 3. p.
- GRÓH Gáspár: Fölkonvertált hétköznapiak – [december] 3. p.
- GRÓH Gáspár: Levelek egy más világból – [február] 3. p.

KODOLÁNYI Gyula: 1% metafizika, 1956, Illyés – [október] 3. p.

KODOLÁNYI Gyula: Szem és szellem, epe és szív. Szabó Zoltánról – [február] 7. p.

ÉPÍTÉSZET

BOROSTYÁNKŐI Mátyás: Körkép és körkép. A magyar tervezővállalatok története az elmúlt 65 évben – [december] 7. p.

KUBINSZKY Mihály: A győr-kismegyeri Isteni Irgalmasság bencés temploma – [augusztus] 186. p.

KUBINSZKY Mihály: Az építészeti rajzolásról – [április] 176. p.

KUBINSZKY Mihály: Európa legjobb építményei – [december] 187. p.

KUBINSZKY Mihály: Gustave Eiffel és Feketeházy János – [június] 180. p.

KUBINSZKY Mihály: Műemléki kiállítás Budapesten 1942-ben – [október] 196. p.

KUBINSZKY Mihály: Politika és építészet: Stuttgart 21 – [február] 150. p.

LÓVEI Pál: Az épített örökség védelmében. Változó társadalom – változó műemlékvédelem? – [augusztus] 128. p.

ZIMÁNYI (Györgyi) Magdolna: A Pittsburgi Egyetem Györgyi Dénes által tervezett magyar terme – [június] 136. p.

FILM

TÓTH Klára: Csak a szél – [június] 178. p.

TÓTH Klára: Szabadulás – [december] 192. p.

TÓTH Klára: Tarr Béla-olvasókönyv – [október] 188. p.

TÓTH Klára: Válságlenyomatok – [augusztus] 183. p.

GAZDASÁG

BOD Péter Ákos: A korrupcióról – [december] 198. p.

BOD Péter Ákos: A Malév kemény földet érésének tanulságai – [június] 198. p.

- BOD Péter Ákos: Az „elmúlt húsz év” mint kudarc? – [április] 64. p.
- BOD Péter Ákos: Az állam mint cégtulajdonos – [október] 205. p.
- BOD Péter Ákos: Hogyan nem lett Budapest regionális központ? – [augusztus] 191. p.
- BOD Péter Ákos: Magyar országhozzájárulás – rizikós időkben – [február] 167. p.
- CSABA László: A leszakadás és úttévesztés krónikája. Bod Péter Ákos könyvéről – [június] 173. p.
- MELLÁR Tamás: 21. századi tények, tendenciák a gazdaságpolitikában – [december] 174. p.

IRODALOM, IRODALOMTÖRTÉNET

- GRÓH Gáspár: A búcsúzó költő jelenléte. Nagy Gáspár posztumusz kötetéről – [augusztus] 167. p.
- GRÓH Gáspár: Nemzet és baloldal. 1. rész – [október] 148. p.
- GRÓH Gáspár: Nemzet és baloldal. 2. rész – [december] 56. p.
- GRÓH Gáspár: Szikrák és vonzás. Kós Károly levelei feleségéhez – [június] 163. p.
- HORVÁTH István: „Cselekedtem, tehát hibáztam vagy hibázhattam”. Adalékok Szombathelyi Ferenc Illyés Gyulának írt leveléhez – [június] 61. p.
- ILLYÉS Gyula: Bartók – [augusztus] 163. p.
- KULIN Ferenc: A modern vallásos élmény feltűnése Arany lírájában. Részlet – [december] 29. p.
- SZABÓ Zoltán: A Sió töltésén. Illyés Gyuláról. 1. rész – [október] 161. p.
- SZABÓ Zoltán: A Sió töltésén. Illyés Gyuláról. Költött beszéd egy hatvanadik születésnapra képzelt lakomára. 2. rész – [december] 127. p.
- SZÁVAI János: Illyés – Bartók – Elvis – [augusztus] 147. p.
- TÜSKÉS Anna: Illyés Gyula Mondello-díja. Beszélgetés Hubay Miklóssal – [június] 46. p.

JOG

- ANKERL Géza: Az emberi jogok viszonylagossága. 2. rész – [február] 49. p.
 SZMODIS Jenő: A szociálpszichológia és a jog néhány összefüggéséről – [június] 120. p.

KISEBBSÉG

- ALBERT Gábor: Magyar felelősség – német szolidaritás? – [április] 82. p.
 PAPP László: Az unokák magyar állampolgársága – [február] 175. p.
 PAPP László: Új magyar állampolgárok Connecticutban – [június] 188. p.
 PUSZTAY János: A madárnyelvű nép: a csángók – [december] 149. p.
 PUSZTAY János: Egy nyelvcsalád jövőképe – [augusztus] 107. p.
 ROMANO RÁCZ Sándor: Kapcsolataink – [december] 86. p.

KÜLPOLITIKA

- ÁRVA László – Schlett András: Állam az őrhelyen. Felzárkózási stratégiák a Távol-Keleten. 1. rész – [február] 121. p.
 ÁRVA László – Schlett András: Állam az őrhelyen. Felzárkózási stratégiák a Távol-Keleten. 2. rész – [április] 96. p.
 BRENNER János: Németország „energikus” arcolata – [április] 183. p.
 GEREBEN Ágnes: A nagy visszatérés. Vlagyimir Putyin harmadik elnöki ciklusa – [augusztus] 71. p.
 GRANASZTÓI György: Szelf Európa – [április] 3. p.
 GYULAI György: Ugyanaz egész másképpen: megismételt választás Szlovákiában, 2012 – [augusztus] 201. p.
 JESZENSZKY Géza: Antall, a külpolitikus. 1. rész – [április] 37. p.

JESZENSZKY Géza: Antall, a külpolitikus. 2. rész – [június] 8. p.

JESZENSZKY Géza: Antall, a külpolitikus. 3. rész – [augusztus] 81. p.

JESZENSZKY Géza: Antall, a külpolitikus. 4. rész – [október] 66. p.

MEZŐGAZDASÁG

ÁNGYÁN József: Magyar föld, magyar vidék – [április] 121. p.

MŰEMLEKVÉDELEM

KUBINSZKY Mihály: Műemléki kiállítás Budapesten 1942-ben – [október] 196. p.

LŐVEI Pál: Az épített örökség védelmében. Változó társadalom – változó műemlékvédelem? – [augusztus] 128. p.

MŰVÉSZET, MŰVÉSZETTÖRTÉNET

KILITI Zsuzsanna: Több tízezer öltés. 110 éves a halasi csipke – [december] 158. p.

PALOTAI János: A „kultúrarcheológus”. Fekete Zsolt erdélyi fotói – [december] 168. p.

PALOTAI János: Akik egy hajóban eveznek. Portré két fotósról, Molnár Zoltánról és Szalontai Ábelről – [április] 149. p.

SÚMEGI György: Zsögödi Nagy Imre íróportréi 1956-ból – [október] 44. p.

SZEBENI Zsuzsa: Legenda Bánffy Miklós palettájáról – [február] 94. p.

VÁRNAGY Ildikó: Koreográfia Szabados György: „Esküvő”-jére – [június] 155. p.

NYELV

PUSZTAY János: A madárnyelvű nép: a csángók – [december] 149. p.

PUSZTAY János: Egy nyelvcsalád jövőképe – [augusztus] 107. p.

PEDAGÓGIA

DEME Tamás: Miért nem nevelheti az értelmiség az ifjúságot. Karácsony Sándor nyomán – [október] 96. p.

POLITIKA, POLITOLÓGIA

EGEDY Gergely: Államépítés vagy nemzetépítés. Konzervatív nemzetstratégiák – [október] 75. p.

ENTZ Géza Antal: Antall és Adenauer – [április] 15. p.

GRANASZTÓI György: Szelf Európa – [április] 3. p.

O'SULLIVAN, John: Szuverenitás vagy behódolás (Fordította Walkó Zsuzsanna) – [augusztus] 7. p.

SZÍNHÁZ

UDVAROS Béla: Gondolatok színházról, színjátszásról – [április] 188. p.

TÖRTÉNELEM

ALBERT Gábor: Magyar felelősség – német szolidaritás? – [április] 82. p.

BRENNER János: A háborúellenes hadtörténeti múzeum – [december] 182. p.

EGEDY Gergely: Haladók és kommunisták: Viereck a „társutas” értelmiségről – [február] 75. p.

ENTZ Géza Antal: Antall és Adenauer – [április] 15. p.

ENTZ Géza Antal: Antall József kereszténydemokrata politikai filozófiája. Erdődy Gábor könyve nyomán – [február] 16. p.

ERŐS Vilmos: Szabó István: „ellentörténelmei” az 1950-es években – [június] 98. p.

FÁY Zoltán: Lux in Arcana – [június] 185. p.

GRÓH Gáspár: Antall József – 80 – [április] 9. p.

HAAS György: Az első interjúk – Antall József Bécsben 1988-ban – [június] 38. p.

- HAAS György: Egy nagy erdélyi emlékére. Teleki Géza gróf – [október] 113. p.
- JESZENSZKY Géza: A koronatanú. Horváth János 90 éves – [február] 136. p.
- JESZENSZKY Géza: Antall, a külpolitikus. 1. rész – [április] 37. p.
- JESZENSZKY Géza: Antall, a külpolitikus. 2. rész – [június] 8. p.
- JESZENSZKY Géza: Antall, a külpolitikus. 3. rész – [augusztus] 81. p.
- JESZENSZKY Géza: Antall, a külpolitikus. 4. rész – [október] 66. p.
- KIRÁLY Tibor: Emlékezés Arany Albert Lászlóra. A Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség büntetőpere – [február] 32. p.
- KUN Miklós: Vesztések kongresszusa – [június] 74. p.
- MÁTHÉ Áron: Nemzet és emlékezet. Pócza Kálmán könyvéről – [augusztus] 176. p.
- MISKOLCZY Ambrus: „A történelem csapdái. A román értelmiségi elit 1930 és 1950 között”. Lucian Boia könyvéről – [február] 104. p.
- PELLE János: A Markóból a forradalomba. Beszélgetés O'sváth Györggyel – [október] 7. p.
- PELLE János: Wallenberg, a sors embere – [augusztus] 46. p.
- SOMORJAI Ádám: Mindszenty bíboros hercegprímás levelei Johnson elnökhöz, 1963–1968 – [június] 88. p.
- TAXNER Ernő: Tudósítások a szentkorona 1790-es diadalútjáról – [április] 111 p.
- TÓFALVI Zoltán: A terrorpercek Romániában – [október] 19. p.

ZENE

- JUHÁSZ Előd: Egy rendhagyó könyvbemutató. Beszélgetés Kocsis Zoltánnal – [augusztus] 28. p.
- SZÁVAI János: Illyés – Bartók – Elvis – [augusztus] 147. p.

A MAGYAR SZEMLE SZERZŐI BETŰRENDES MUTATÓJA 2012

- ALBERT Gábor: Magyar felelősség – német szolidaritás? – [április] 82. p.
- ÁNGYÁN József: Magyar föld, magyar vidék – [április] 121. p.
- ANKERL Géza: Az emberi jogok viszonylagossága. 2. rész – [február] 49. p.
- ÁRVA László – Schlett András: Állam az őrhelyen. Felzárkózási stratégiák a Távols-Keleten. 1. rész – [február] 121. p.
- ÁRVA László – Schlett András: Állam az őrhelyen. Felzárkózási stratégiák a Távols-Keleten. 2. rész – [április] 96. p.
- BALLA Bálint: Szabó Zoltán, az európai magyar – [október] 133. p.
- BOD Péter Ákos: A korrupcióról – [december] 198. p.
- BOD Péter Ákos: A Malév kemény földet érésének tanulságai – [június] 198. p.
- BOD Péter Ákos: Az „elmúlt húsz” év mint kudarc? Visszatekintés gazdasági-társadalmi rendszerünk átalakulásának kezdeteire – [április] 64. p.
- BOD Péter Ákos: Az állam mint cégtulajdonos – [október] 205. p.
- BOD Péter Ákos: Hogyan nem lett Budapest regionális központ? – [augusztus] 191. p.
- BOD Péter Ákos: Magyar országkockázat – rizikós időkben – [február] 167. p.
- BOROSTYÁNKŐI Máttyás: Körkép és körkép. A magyar tervezővállalatok története az elmúlt 65 évben – [december] 7. p.
- BRENNER János: A háborúellenes hadtörténeti múzeum – [december] 182. p.
- BRENNER János: Németország „energikus” arculata – [április] 183. p.
- CSABA László: A leszakadás és úttévesztés krónikája. Bod Péter Ákos könyvéről – [június] 173. p.

- DEME Tamás: Miért nem nevelheti az értelmiség az ifjúságot. Karácsony Sándor nyomán – [október] 96. p.
- EGEDY Gergely: Államépítés vagy nemzetépítés. Konzervatív nemzetstratégiák – [október] 75. p.
- EGEDY Gergely: Haladók és kommunisták: Viereck a „társutas” értelmiségről – [február] 75. p.
- ENTZ Géza Antal: Antall és Adenauer – [április] 15. p.
- ENTZ Géza Antal: Antall József kereszténydemokrata politikai filozófiája. Erdődy Gábor könyve nyomán – [február] 16. p.
- ERŐS Vilmos: Szabó István: „ellentörténelmei” az 1950-es években – [június] 98. p.
- FÁY Zoltán: Egyházi és politikai határvidékek – [augusztus] 180. p.
- FÁY Zoltán: Egyházi törvény 2.2 – [február] 140. p.
- FÁY Zoltán: Hitek és vállalkozások – [december] 195. p.
- FÁY Zoltán: Lux in Arcana – [június] 185. p.
- FÁY Zoltán: Pápai vizek kalózzai – [április] 172. p.
- Felkérés szoborállításra – [augusztus] 207. p.
- GEREBEN Ágnes: A nagy visszatérés. Vlagyimir Putyin harmadik elnöki ciklusa – [augusztus] 71. p.
- GRANASZTÓI György: Egy gondolat az időszerű Antall Józsefről – [június] 3. p.
- GRANASZTÓI György: Henriette – [augusztus] 3. p.
- GRANASZTÓI György: Szelf Európa – [április] 3. p.
- GRÓH Gáspár: A búcsúzó költő jelenléte. Nagy Gáspár posztumusz kötetéről – [augusztus] 167. p.
- GRÓH Gáspár: Antall József – 80 – [április] 9. p.
- GRÓH Gáspár: Az újrapolgárosodás esélyei a 21. században – [április] 160. p.
- GRÓH Gáspár: Először fejben... – [február] 156. p.
- GRÓH Gáspár: Fölkonvertált hétköznapiak – [december] 3. p.
- GRÓH Gáspár: Levelek egy más világból – [február] 3. p.
- GRÓH Gáspár: Nemzet és baloldal. 1. rész – [október] 148. p.
- GRÓH Gáspár: Nemzet és baloldal. 2. rész – [december] 56. p.

- GRÓH Gáspár: Szikrák és vonzás. Kós Károly levelei feleségéhez – [június] 163. p.
- GRÓH Gáspár: Velünk élő hazugságok – [június] 190. p.
- GROSSCHMID Péter: A zseniális tudós és tanár. Szentágothai János 100 éve született. Beszélgetés Záborszky Lászlóval – [december] 110. p.
- GYULAI György: Ugyanaz egész másképpen: megismélt választás Szlovákiában, 2012 – [augusztus] 201. p.
- HAAS György: Az első interjúk – Antall József Bécsben 1988-ban – [június] 38. p.
- HAAS György: Egy nagy erdélyi emlékére. Teleki Géza gróf – [október] 113. p.
- HORVÁTH István: „Cselekedtem, tehát hibáztam vagy hibázhattam”. Adalékok Szombathelyi Ferenc Illyés Gyulának írt leveléhez – [június] 61. p.
- ILLYÉS Gyula: Bartók – [augusztus] 163. p.
- JESZENSZKY Géza: A „nyugati orientáció” történetírója. Czettler Antal halálára – [február] 179. p.
- JESZENSZKY Géza: A koronatanú. Horváth János 90 éves – [február] 136. p.
- JESZENSZKY Géza: Antall, a külpolitikus. 1. rész – [április] 37. p.
- JESZENSZKY Géza: Antall, a külpolitikus. 2. rész – [június] 8. p.
- JESZENSZKY Géza: Antall, a külpolitikus. 3. rész – [augusztus] 81. p.
- JESZENSZKY Géza: Antall, a külpolitikus. 4. rész – [október] 66. p.
- JUHÁSZ Előd: Egy rendhagyó könyvbemutató. Beszélgetés Kocsis Zoltánnal – [augusztus] 28. p.
- KILITI Zsuzsanna: Több tízezer öltés. 110 éves a halasi csipke – [december] 158. p.
- KIRÁLY Tibor: Emlékezés Arany Albert Lászlóra. A Csehszlovákiai Magyar Demokratikus Népi Szövetség büntetőpere – [február] 32. p.
- KODOLÁNYI Gyula: 1 % metafizika, 1956, Illyés – [október] 3. p.

- KODOLÁNYI Gyula: Szem és szellem, epe és szív. Szabó Zoltánról – [február] 7. p.
- KORÁNYI László–Szollár Lajos: Egészségünk ügye – [április] 135. p.
- KUBINSZKY Mihály: A győr-kismegyeri Isteni Irgalmosság bencés temploma – [augusztus] 186. p.
- KUBINSZKY Mihály: Az építészeti rajzolásról – [április] 176. p.
- KUBINSZKY Mihály: Európa legjobb építményei – [december] 187. p.
- KUBINSZKY Mihály: Gustave Eiffel és Feketeházy János – [június] 180. p.
- KUBINSZKY Mihály: Műemléki kiállítás Budapesten 1942-ben – [október] 196. p.
- KUBINSZKY Mihály: Politika és építészet: Stuttgart 21 – [február] 150. p.
- KULIN Ferenc: A modern vallásos élmény feltűnése Arany lírájában. Részlet – [december] 29. p.
- KUN Miklós: Vesztések kongresszusa – [június] 74. p.
- LŐVEI Pál: Az épített örökség védelmében. Változó társadalom – változó műemlékvédelem? – [augusztus] 128. p.
- MAKKAI Ádám: Kegyelem – [október] 178. p.
- MÁTHÉ Áron: Nemzet és emlékezet. Pócza Kálmán könyvéről – [augusztus] 176. p.
- MELLÁR Tamás: 21. századi tények, tendenciák a gazdaságpolitikában – [december] 174. p.
- MISKOLCZY Ambrus: „A történelem csapdái. A román értelmiségi elit 1930 és 1950 között”. Lucian Boia könyvéről – [február] 104. p.
- O’SULLIVAN, John: Szuverenitás vagy behódolás (Fordította Walkó Zsuzsanna) – [augusztus] 7. p.
- PALOTAI János: A „kultúrarcheológus”. Fekete Zsolt erdélyi fotói – [december] 168. p.
- PALOTAI János: Akik egy hajóban eveznek. Portré két fotósról, Molnár Zoltánról és Szalontai Ábelről – [április] 149. p.

- Pályázat – [június] 204. p.
- PAPP László: Az unokák magyar állampolgársága – [február] 175. p.
- PAPP László: Új magyar állampolgárok Connecticutban – [június] 188. p.
- PELLE János: A Markóból a forradalomba. Beszélgetés O'sváth Györggyel – [október] 7. p.
- PELLE János: Wallenberg, a sors embere – [augusztus] 46. p.
- PUSZTAY János: A madárnyelvű nép: a csángók – [december] 149. p.
- PUSZTAY János: Egy nyelvcsalád jövőképe – [augusztus] 107. p.
- ROMANO RÁCZ Sándor: Kapcsolataink – [december] 86. p.
- SCHLETT András Árva László: Állam az őrhelyen. Felzárkózási stratégiák a Távól-Keleten. 1. rész – [február] 121. p.
- SCHLETT András Árva László: Állam az őrhelyen. Felzárkózási stratégiák a Távól-Keleten. 2. rész – [április] 96. p.
- SOMORJAI Ádám: Mindszenty bíboros hercegprímás levelei Johnson elnökhöz, 1963–1968 – [június] 88. p.
- SÜMEGI György: Zsögödi Nagy Imre íróportréi 1956-ból – [október] 44. p.
- SZABÓ Zoltán: A Sió töltésén. Illyés Gyuláról. 1. rész – [október] 161. p.
- SZABÓ Zoltán: A Sió töltésén. Illyés Gyuláról. Költött beszéd egy hatvanadik születésnapra képzelt lakomára. 2. rész – [december] 127. p.
- SZÁVAI János: Illyés – Bartók – Elvis – [augusztus] 147. p.
- SZEBENI Zsuzsa: Legenda Bánffy Miklós palettájáról – [február] 94. p.
- SZÉLES Klára: Erdélyi magyar könyvek kincstára. Kincstárak könyve – [október] 196. p.
- SZMODIS Jenő: A szociálpszichológia és a jog néhány összefüggéséről – [június] 120. p.
- SZOLLAR Lajos–Korányi László: Egészségünk ügye – [április] 135. p.

- TAXNER Ernő: Tudósítások a szentkorona 1790-es diadal-
útjáról – [április] 111. p.
- TÓFALVI Zoltán: A terrorperek Romániában – [október]
19. p.
- TÓTH Klára: Csak a szél – [június] 178. p.
- TÓTH Klára: Hazám és Párizs. A Szabó Magda történetei
– [február] 146. p.
- TÓTH Klára: Szabadulás – [december] 192. p.
- TÓTH Klára: Tarr Béla-olvasókönyv – [október] 188. p.
- TÓTH Klára: Válságlenyomatok – [augusztus] 183. p.
- TÜSKÉS Anna: Illyés Gyula Mondello-díja. Beszélgetés
Hubay Miklóssal – [június] 46. p.
- UDVAROS Béla: Gondolatok színházról, színjátszásról –
[április] 188. p.
- VÁRNAGY Ildikó: Koreográfia Szabados György: „Eskü-
vő”-jére – [június] 155. p.
- ZÁBORSZKY László: A zseniális tudós és tanár. Szent-
ágothai János 100 éve született – Grosschmid Péter in-
terjúja – [december] 110. p.
- ZIMANYI (Györgyi) Magdolna: A Pittsburgh-i Egyetem Györ-
gyi Dénes által tervezett magyar terme – [június] 136. p.